

3 1761 06183058 4

Századunk

---

magyar irodalma

---

képekben

Jrta

Endrödi Sándor

Presented to the
LIBRARY of the
UNIVERSITY OF TORONTO

by

GEORGE BISZTRAY

SZÁZADUNK
MAGYAR IRODALMA
KÉPEKBEN

SZÁZADUNK
MAGYAR IRODALMA
KÉPEKBEN

★

SZÉCHENYI FÖLLÉPÉSÉTŐL A KIEGYEZÉSIG

★

IRTA

ENDRŐDI SÁNDOR

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IROD. ÉS NYOMDAI R. T. KIADÁSA

1900

Budapest. Az Athenaeum r. t. könyvnyomdája.

BEÖTHY ZSOLTNAK

A MAGYAR MŰPRÓZA MESTERÉNEK

SZERETETTEL

E. S.

Kedves barátom!

Szinte félve ajánlom neked ezt a könyvet, mely nem szakmunka, csak olyan olvasmányféle. Most, a végzett munka után, ezer aggodalom fog el: azzá lett-é ez a könyv, aminek gondoltam, terveztem?

Eredeti célom az volt vele, hogy áttekésítsem az irodalomtörténet száraz anyagát s könnyed, vonzó formákban dolgozzam fel a benne rejlő tartalmat. Nem a tudós világ, hanem a nagy közönség, — főkép a serdülő-ifjuság meg a nők számára.

Ugy láttam, hogy ezen a téren eddigelé vajmi kevés történet, holott a természettudományi s történelmi társulatok a magok pompás kiadásaiival már régóta eredményesen

működni ily irányban. Sőt ez utóbbi társulatnak egy alkalommal a Kisfaludy-társaság is segítségére jött, midőn a magyar nemzet népszerűen megírandó történelmére pályadíjat tűzött ki és Varga Ottó könyvét megkoszorúzta. Tudtommal azonban az irodalomtörténet népszerűsítésére eddig még nem gondolt.

Egyetlen művet ismerek, melyet írója ugyanezzel a czélzattal írt és adott ki: Jámbor Pál két kötetes irodalomtörténetét. De talán ez tulságosan is tárczaszerű, nagyon is pongyola és sok tekintetben teljesen felszínes. Az idő régen tulszárnyalta. Azóta az anyag is felszaporodott, megváltoztak az igények, és, hála Isten, mássá lett az ízlés.

Az Athenaeum, mely már évtizedek óta minden irányban nagy buzgalommal szolgálja nemzeti irodalmunk ügyét, újabbán a párisi kiállításra szánt francia nyelvű kiadványai közé két kompendiumot vett tervbe: egy népszerűen megírandó Magyarok Történetét s egy magyar irodalom-történetet. Ez

utóbbiból a Széchenyi föllépésétől a kiegyezésig terjedő korszak megírásával engem bízott meg.

Midőn a munkát elvállaltam, tudtam, hogy nem közönséges feladatra vállalkozom. A kor, melynek irodalmi mozgalmait rajzolnom kellett, nagy darab történet s a rendelkezésemre álló tér aránylag csekély volt. Mily bonyodalmas társadalmi és politikai viszonyok! a lángelmék és tehetségek mennyi küzdelme! mily sokféleség, mennyi részlet mindenütt! Szinte féltem, hogy az adott keretek közt össze fog szűkülni és zsugorodni a kép, mely a valóságban hatalmas és nagyszabású.

Ezer aggodalommal kezdtem a munkához, de nem hiányzott a kedvem se hozzá. Bizakodva, csüggedezve haladtam előre. Ugy akartam megírni, ahogy szeretetem érezte és látta a dolgokat. Színes vázlatokban próbáltam megrögzíteni egy-egy írónk arczképét, — inkább működésének egészét láttatva s jelentőségét szemléltetve, mintsem kiler-

jeszkedve apróbb részletekre. Bizonyos méretek és arányok szigorú megtartása is nehezítette a dolgomat. Nem az szerzett gondot: mit irjak meg? inkább az: mit hagyjak el?

Ami végül a formát illeti: nem irányított más, mint a saját egyéni ízlésem. Ez lehet gyarló, kevésbé kimívellt, szükkörű, — talán ingatag és bizonyára lökéletlen, — de én jóhiszeműnek tartom s úgy érzem, bizonyos elvek és meggyőződések, melyek az igazságot kívánják szolgálni, nem hiányoznak belőle.

Minden jóakarató vesződségem daczára azonban végzett munkámat nem tartom egyébként egyszerű kísérletnél. Hibáit, hézagosságát, sokféle gyarlóságait magam érzem legjobban. De talán mégsem dolgoztam egészen haszontalanul. Az a remény hiteget, hogy valaki más, erősebb, rátermetlebb lehetőség, kedvet kap e kísérlet után jobban megcsinálni azt, amit én nem tudtam jobban.

Még egy felvilágosítással tartozom. Könyvemnek nagyobb a címe mint a tartalma.

Ez azért történt, mert ha munkámat a nagy közönség, kinék voltaképpen szántam, jó szívvvel fogadja: szándékom hasonló modorban megírni az előző részt, Kazinczy föllépésétől Kisfaludy Károlgig s a befejező részt, a ki-egyeztéstől napjainkig.

Am a holnap Isten kezében van, szintűgy a jövő titka: hogyan fogadják könyvemel? De te, tisztelt barátom, ki a magyar irodalom-történet egyik legmélyebben szántó munkása vagy s a nemzeti kultúra szolgálatában dicsőséggel futottad meg eddigi pályádat, — te, barátom, fogadd szívesen, mert igaz szeretettel nyujtom neked és fogadd elnézéssel, mert nem kíván több lenni, mint egy levél koszorud árnyékában.

Budapest, 1899. október 31.

Endrődi Sándor.

TARTALOM

	Lap
Ajánlás	V—XI

ELSŐ RÉSZ

I Széchenyi és kora	1
II A mester	15
III Lángész a homályban	33
IV Irodalmi társaskörök	50
V Vörösmarty	62
VI Kisebb epikusok	80
VII Bajzáék	92
VIII Egy hasznos író	103
IX A tanítványok	116
X Két rhapsod	128
XI A regény nemesebb formái	137
XII A Karthausi költője	147
XIII A magyar Balzac	166

MÁSODIK RÉSZ

I Forradalom	189
II Petőfi	202

XIV

	Lap
III Átmeneti előzmények	220
IV A virágok poétája	235
V A dráma forrongása	250
VI Hulló csillagok	271

HARMADIK RÉSZ

I Forradalom után	285
II Arany	301
III Lirai duhajkodások	324
IV Külön utakon	336
V Jókai	355
VI Más elbeszélők	375
VII Az Ember tragédiája	397
VIII A jelmezes dráma	419
IX Komoly műzsák	432
X Beszélő számok	456
Névmutató	466
Helyreigazítások	471

ELSŐ RÉSZ

I

SZÉCHENYI ÉS KORA

1791—1860

Az a félszázad, mely a magyar irodalom leg-
ujabb korát alkotja, fölér egy új honfoglalás
dicsőségével. Százados mulasztásokat kell helyre-
pótolnia a századokon keresztül bénaságra kár-
hozott magyarnak. Minden tengett, minden
poshadt. A közszellemnek oly félelmes aléltsága
volt mindenütt észlelhető, hogy szinte lehetet-
lenségnek tetszett a fölocsúdás ebből az iszonyú
lethargiából. Egykorú írók vallomásai szerint:
oly idők voltak ezek, midőn a rosszak bátran
követhettek el minden gonoszságot s a jók jófor-
mán nem tehettek semmi jót. A nemzet szomorú
kicsinységek közt forogván, semmi nagyobbra
nem törekedhetett. A hatalom roppant súlya

letördelte vágyai és akarata szárnyait s a félelem, mely minden nagynak és felségesnek születését akadályozza, csak földszint másztatta a lélek tehetségeit.

A bécsi nemzetellenes kormány valóban minden lehetőt elkövetett arra, hogy a magyar nemzetet anyagi értelemben: végkép talpa alá szegje és politikai értelemben végkép megsemmisítse. Egy óriási parforce-vadászat volt ez, melyben a nemes vad — az agyon marcangolt magyar — ezer sebtől vérzett s végül alétan leroskadt. A mívelt világ haladásától messze elmaradva, nemzeti voltából és erejéből teljesen kiforgatva, jogaiban és szabadságában megcsufolva, avult és fentartó erő nélküli intézményei közepett, nyomorún vérzett és tehetetlenül. Mentsvárnak jóformán csak az irodalom maradt, — de boldog Isten! minő irodalom! Tehetett-e mást, mint dadoghatott ez a nyelv, melyet az előkelők megvetettek, a nemesség nem használt s maguknak az íróknak legnagyobb része is csak félve és tapogatózva kezelt. Az ugynevezett míveltebb és tanultabb körökben (mily bitang és hazafiat-

lan ez a két szó azokban az időkben!) a latin, francia, meg a német beszéd járta.

Valóban, nem lehet e kort eléggé sötéten színezní. Mindenki belenyugodott a közélet e sivárságába; senki sem hitt jobb napokban. Itt-ott fölhangzottak ugyan a meddő panaszok, itt-ott buslakodtak és elméláztak az emberek, de mindez nem változtatott semmit a dolgok folyásán. Sohasem volt alkalmasabb idő arra, hogy odafent Bécsben, a hol az alkotmányos Magyarország beolvasztásának gondolatáról egyáltalán nem tudtak lemondani, mindent megpróbáljanak és mindent merjenek.

És mertek is. Úgy látszott, többé nem kellett félni semmitől. A koronákat ingató forradalmak, az európai népháborúk lezajlottak; a reakció mindenütt diadalát ünnepelte. Metternich összeszorító, fojtogató és erkölcstelen politikájának többé semmi sem állott útjában. A szabad társulást, szabad szót és gondolatot kémek és könyv-vizsgálók nyomták el; az alkotmányos jogokat gyűlölködő erőszak tette tönkre, — a vagyont mesterségesen előidézett devalvácziók. Mi kellett

még egyéb, hogy vakmerőn elszánják magukat a végsőre is: országgyűlés hozzájárulása nélkül, udvari parancsra szedni be az önkényűleg föl-emelt adót s szedni az ujonczokat?

A nemzeti sülyedés e mélységei felett komor gondolatokba és sötét látományokba merülve állt egy ismeretlen fiatal ember: gróf *Széchenyi István*. Hangulataira és érzelmeire költő, a szó legjava értelmében; akaratára nézve maga a törhetetlen elszántság: ujjaalkotni pusztuló hazáját; — egészében véve pedig a magáról megfellebbezett nemzet eleven lelkiismerete. Igen. Ez a nagy és büszke szellem, mintha merész és rengetegekre vesző utjait a gondviselés jelölte volna ki, maga szenvedte át nemzete minden nyomorúságát, de ugyanekkor, felséges vízióiban, átérezte annak minden erejét is. Az előkelően tétlen élet s az erkölcsi léhaságok útjáról — lelkében végtelen ürt érezvén — hamar letért s a nagy elhatározások himnuszával fordult istenéhez: »Hatalmas bírása a földnek, a megfoghatatlan mindenségnek, a ki előtt bámulattal és imádással leborulok és csak gyöngeségemnek,

aggódva dobogó szívemnek vagyok tudatában: hagyj az erény, a tökéletesedés felé jutnom! Add nekem a benső vigaszt és a lélek esöndes békéjét, mely nélkül az ember a te szemlélésedben nem élhet. erősítsd meg gondolkozó tehetségemet, hogy tiszta képzelő erő által hozzád fölemelkedjem. jószágodat és nagyságodat megismerjem és létemnek indokát felfogjam. Tisztítsd kedélyemet előítéletektől és töltsd meg szívemet határtalan odaadással és szeretettel az összes emberiség iránt! Vonj te magad fátyolt lefolyt életemre s hagyj kalandjaimból, hibáimból és vétkeimből tisztulva új életet kezdenem!« Hát imádkozott-e ember valaha meghatóbban? — Szinte ideges, emésztő lázzal fordult nem ismert, csak sejtett hivatásának ideáljaihoz. Szívét mélységes fájdalmak szaggatták, agyát égető kételyek dúlták, — sokaig tusakodott, tétoვázott, de mindig figyelt. A gondolatok és eszmék világánál kereste az igazság ösvényét s lelkével ráhajolt a mélységekre, melyek a jövőt takarták. Hallgatódzott. Hátha ott, valahol az árnyban, az ismeretlenben, a biztató életnek valamely zaját hallaná!

És meghallotta. Úgy rémlett, mintha a történeti szellem, a vérig sebzett nemzeti önérzet megmozdult volna az emberekben. Tolongás támadt. Eleinte csak a nemesi udvarházakban, keresztlők, lakodalmak alkalmával, majd a vásárokon, azután a vármegye-gyűléseken, végül az egész országban. Metternich önkényes katonaállítási és adószedési rendeletei megtették a maguk hatását. Hazafias szózatok hangzottak el. Lelkes jelenségek játszódtak le mindenfelé a zöld asztaloknál. Tizenöt megye bátran és határozottan ellene szegült az alkotmánytipró merényleteknek és törvénytelenéseknek. S hiába akarta a bécsi kormány hűtlenségi perbe fogatni őket. A királyi ügyigazgató. kinek becsületes magyar neve *Németh* volt, nem talált olyan paragrafust, melynek alapján elítélhette volna a törvényes lázadókat. Felküldte hát a felsőbb parancsra mégis elkészített periratokat úgy, hogy az idézendő törvényczikkek helyét üresen hagyta. S mikor ezért Ferencz, magyar király, a ki különben magyarul egy szót sem tudott, ad audiendum verbum regium maga elé idéztette, a fejedelmi dorgálásra nyugodt lel-

kiismerettel válaszolta: »Tudom, hogy felséged kezében van az életem, de hazám joga s királyom becsülete drágább előttem az életnél.«

Ez az idők jele volt. Az emberek a rendkívüli nyomás következtében elvesztették türelmüket. A letepert óriás megmozdult s kényelmetlen helyzetében az — öklei után nézett. Többé nem zokszó sirt fel ajkán, hanem a harag hangjai: Hát ezt kapjuk hűségünkért, áldozatainkért? . . . Ugyanekkor valami más zaj is volt hallható, mely bátorítólag vegyült a politikai élet küzdelmeibe. Az irodalom egy-egy kiváló jelese mélyen átérezte kora nyomoruságait s érczes, erős hangokban fejezte ki a közérzést. Berzsenyinél »vértorral« akar »új világot alkotni« Szilágyi haragja; Kölcsey lantján egy csodaszép Himnuszban nemzeti imává lágyul a honfi-bú s több költőnk — közöttük a dicső Vörösmarty — lelkes hexaméterekben robogtatja fel a hajdani nagyság diadalmas hőseit.

Széchenyi nagy lelke jól hallotta ez öröndetes hangokat, az álmaiból bontakozó nemzet szive dobogását, s a magával vívott harcokban meg-

edződve, mély és hatalmas tekintetét az égről a földre vetve, egész életét, élete minden gondolatát nemzete dicsőségének áldozva, szakadékok és mélységek között megindult az ismeretlen jövőnk felé. Töretlen, vad utakon, ormótlan sziklatömbökön így haladna egy rengeteg arányú, tömérdek lelkű hős, — maga is csoda a csodák között. Lépteitől döng a honi föld, alakjának körvonalai visszaverődnek a hajnalodó felhőkről.

Jól tudta, hogy mindaz, a mit akar, nem történhetik meg egyszerre, sőt lassan fog megtörténni. De meg fog történni. Bizott istenében és magában. Mentől nagyobb s leküzdhetetlennek látszóbb akadályok torlódtak eléje: annál inkább nőtt szívében a tettvágy s agyában a dacz: megbirkózni minden nehézséggel. Utazásai egyikéből visszatérve, borzadozva látta, hogy honfitársai mily ifjak a tapasztalásra s mily vének az energiára. Gyengék, tudatlanok, sőt rosszak, s a mi még rosszabb: úgy rémlett, sejtelmük sincs erről az elaljasodásról. »*Ezeket* a dicsőség útjára vezetni szinte lehetetlenség!« kiált fel keserűen, de már a másik pillanatban birkózik

a — lehetetlenségekkel. Fölsiet a végre összehívott pozsonyi országgyűlésre s midőn ott — a követek kerületi ülésén — épp egy fölállítandó magyar nemzeti akadémia tervéről folyt a beszéd, föláll s mint a tettek politikájának embere, csak ennyit mond: »Nekem e helyen ugyan szavam nincs, de ha oly intézet állíttatik, mely a magyar nyelvet kifejti s azzal segíti nemzetünk magyarrá tételét: birtokaim egy esztendei jövedelmét áldozom reá.« S e percztől fogva ott van mindenütt, a hol cselekedni és dolgozni kell. Tizenhatszor fordul meg Angliában, a világipar és politikai szabadság nagy iskolájában s mint nemzetének csakugyan első napszámosa: garmadával hordja haza tapasztalata kincseit, az életrevaló és gyakorlati ideákat. Forradalmat idéz elő az eszmékben, intézményekben, közszellemben, — a gazdaság, ipar, vállalkozások, közlekedés, — az anyagi és erkölcsi fejlődés minden terén. Teremtő szavára új világ épül a régi romokon, megdől az ősiség, lehull a jobbágyság láncza; a központban s országszerte szellemi gyűlhelyek támadnak. Meghonosítja a lóversenyt, megélénkíti a sport

minden nemét, — megteremti a magyar társaságot. Közjognak, egyháznak nem vetődik fel oly kérdése, mely első harczosai közt őt ne találja. Mindenhez hozzá szól. Nincs neki nagy és nincs neki kicsiny. Ma azt vitatja, hogy Magyarország és Ausztria vegyesházassága mégsem megvetendő viszony, holnap meg arról beszél: mily illetlen az utazóknak a gőzös fedélzetére pöknölni, holott épp úgy pökhethének a Dunába. Ma a conservatívek, holnap a szabadelvűek, azután az ultrák közt hirdeti elveit. Oly kápráztató mozgékony-ság, hogy szinte zavarnak látszik.

De, mint egyik nagy kortársa, b. Kemény Zsigmond mondja róla: »ki Széchenyi szellemét par force az egyes tények mezején akarja utolérni, úgy jár mint Szicília némely kies völgyein a kopók: — elveszti a vad nyomát a virágillat miatt«. Az ő szétáradó, ezer alakú tevékenysége, ez a sok egymást keresztező szövevényes út kivétel nélkül mind egyetlen központi eszméhez, egyetlen igazán nagy célhoz vezet: dologra fogni a »rozsdáiban elsüllyedt« magyart s szellemét kifényesíteni a dicsőséges munka barázdáiban.

Végső elemzésében egy felséges, valóban láng-elméhez méltó szerep: megmenteni a magyar fajt az emberiség számára s fölemelni szégyene szennyéből a művelt népek sorába. Ime az ő szent hivatása, az ő dicső küldetése, az ő nagy álma, hite és ereje.

Gyakran gondol egy jelenetre. A Pest alatti ronda Duna-parton nagy buzás hajót vontatnak a hosszú sorban befogott lovak. Éktelen kiabálás közt ütlegetik őket előre. Szegény párák! Minden erőlködésük daczára alig tudnak megküzdeni a folyam sodrával, mely vissza-visszarántja őket. Ugyanekkor az otromba gabonás hajó mellett büszkén halad el egy karesu gőzös, az általa alapított gőzhajó-társaság hajóiból. Minő ellentét! Az az idéetlen jármű ma is csak olyan, mint a milyenen egykor a keresztes hadak szereit szállították. Hogy küzd a hajtsárok lármája, az ostorok pattogása, az igába fogott gebék erőlködése és nyögése közt! Mennyi zaj, mily rendetlenség, szenvedés s minő csekély eredmény! — Nem a Verbőczy Magyarországá ez? S az a másik, ész és tudomány pompás alkotása, a

kapitány egy szavára, a gépész egy érintésére mily diadalmasan szeli a hullámokat! Nem a modern állam jelképe ez? Nem ilyené kell tenni az új Magyarországot?

Főmunkái, az egymást gyorsan követő *Hitel*, *Világ*, *Stadium*, együttesen adják meg reformtörekvéseinek hatalmas, mindent felölelő programját. Egekbe nyúló hármass piramid, — zengi róluk Arany. S valóban óriási távlatot nyitnak a nemzet előtt, rengeteg körképben tárják elébe jövődjé panorámáját: a nagy, erős és boldog Magyarországot. Reményt keltenek, önbizalmat, hitet ébresztenek s munkára serkentenek mindenkit. Könyvek, melyekben a holt betűk eleven, élő tényekké válnak s az álmok a valóság mezébe kezdenek öltözni. Világosság, mely boldogulásra és halhatatlanságra vezető utakra hinti fényét. Őrszemek, melyek könyvesen és tündöklőn virasztanak az egész nemzet fölött s mindig előre néznek. Vakmerőn ragyogó, szabálytalanul nagyszerű általánosságok, melyeknek színes és fénylő árjába szinte belefutadnak a részletek. Lángelméjű szövevények, melyeknek útvesztőiben csak

ő tud eligazodni, fennen hirdetvén: »Most van idő csodát művelni, most vagy soha!« S ime, varázsszavára virulásnak indul a sivatag, vilámló tekintetétől fölgyulad a sötétség. A modern Magyarország ez új hármaskönyvében: ott lángol az ő teremtető lelke igazán, abban hangzik el ezernyi mondanivalója, mely ezernyi tett rugója lesz.

S mindazt, a mit szükségesnek és jónak talál elmondani, nem futólag, célratörő apró mondatokban, de szinte áradozva, terjengően mondja el. Nem ér rá röviden írni. E korszakalkotó iratokat külsőleg széles és nagy vonalakban ömlő, rohanó és gyakran kicsapkodó stíl jellemzi, mintha írójuk vivódó lelkének, teremtető és döntő gondolatainak erős nyomása hullámoztatná. Valóban, az is hullámoztatja. És mindazok, kiket eszméivel tevékenységre, nagy példájával harcra lelkesít — első sorban az írók — kisebb vagy nagyobb körben, tudatosan vagy öntudatlanul, ebben vagy abban az irányban — mind az ő eszményeit szolgálják. Táborra verődnek körülötte a hívek, a jók, az igazak. Lelkes és roppant

dandárok gyülekeznek zászlója alá s vezérlete alatt megkezdí hódító hadjáratát a — reform.

A kik itt egyenként, vagy csoportokba foglalva következni fognak, bármily műfajban dolgoznak, bármely irányban latnak s a szellem bármely fegyverével küzdenek: mind az ő katonája; hősök, kiket a nemzeti kultúra eszménye lobogtat s vezet — előre. Az ő teremő gondolatainak s törekvéseinek ellenállhatatlan ereje nőteti és sokasítja őket egy hatalmas hadsereggé, mely nem pihen meg addig, míg nem diadal-maskodik.

Megkísérlem lelki arcukat szeretettel és hiven rajzolni, bár érzem: erőm valóban nagyon gyenge az ő dicsőségük teljességéhez képest.

II

A M E S T E R

1788—1830

»Mikor az idők teljessége eljő: leomlik a régi s előáll az új.« Csakhogy ez a nagy fordulat a mi irodalmunk újabb korszakában nem történt valami tüneményes hirtelenséggel. Eleinte úgy rémlett, mintha megszakadt volna minden összeköttetésünk a multtal s mindent előlről és újra kellett volna kezdenünk. Pedig a hosszú tespedés alatt, az álmok nyirkos levegőjében csak megrozsdásodtak azok a lánczok, melyek az előző korszak törekvéseivel fűztek össze minket. A multban a klasszikai elv volt az irányadó, az eszmény, s nem lévén meg a költői nyelv teljessége: majdnem kizárólagosan a formák művelésére szorítkozott. Egy-egy erősebb talentum életet

lehelt e rideg formákba; a kevésbbé hivatottak bukácsoltak és legtöbbször el is buktak közöttük.

Mi volt ennek az elvnek a lényege tulajdonképen? Mérsékelt érzéseket mutatni föl válogatott szavakban és csinos, feszes formákban. A művészet ugynevezett antik nyugalma a mi klasszikus költészetünkben jóformán a halált jelentette. Annyira nyugodt volt minden, hogy e nagy nyugalomban szinte megmerevedtek a gondolatok és érzelmek. A pathosz, az emelkedettséget, a szónokias meghatottságot még csak elnézték és megbocsátották, de már a nyers szenvedély kitöréseit nem tűrték meg semmiképpen s még kevésbbé ismerték el a képzelődés merészebb követeléseinek jogosultságát. Így történt, hogy a holt formákban legtöbbször halott volt maga a költői tartalom, maga a költészet is. Megállapodtunk, megmerevedtünk. Pedig körülöttünk, a nyugateurópai irodalmakban már széltere mindenütt új áramlat frissítette föl az avatag életet és a lelketlen formákat. A szellemi műhelyekből egészséges életzaj hangzott ki s az agyonkorlá-

tolt egyén visszanyerte korlátlan jogait a költészetben. Poétáink, kik teljes odaadással csüngtek a görög művészet szépségein, maguk is észrevehették volna, hogy izlés dolgában nálunk is valamely átalakulás jelentkezik, mert hiszen éppen azok a műveik tetszettek legjobban, melyekben a mithológiai dagály nem rontotta le a közvetlenséget s melyekben természetes kedély és egyszerűség nyilatkoztak.

Igen, így volt. Elérkezettnek látszott az az idő, midőn az elvont eszmények kultuszát immár az eleven élet szeretetének kellett felváltania; az idegen szellemű, merev és merevítő klassziczizmust a szabad szárnyalású, termékenyítő — romantikának. Jöjjünk tisztába ezzel az áramlattal, mely hivatva volt a magyar költészetnek új irányt, új tartalmat s új formákat adni. Nem a beteges német romantikáról van szó, mely a középkor lovagtörténeteiből, miszticizmusából táplálkozott s hatásait már korábban éreztette velünk; sem a franczia romantikáról, mely a borzalmast, a szertelent hajszolta s külső hatásokra törekedett. A valódi magyar romantikát

értjük itt, mely nemzeti alapon indult meg, erős nemzeti érzéseket ébresztett s a multak hagyományait is csak azért ápolta, hogy utat törjön velök a jövő számára.

Az uj istennő egy fiatal költőnek, *Kisfaludy Károlynak* »virágos, csengős szekerén« kissé félenken állított be a magyar költészet udvarába, de sokkal ifjabb és bájosabb volt, hogysen rögtön ne találták volna kedvésnek és kíváncsnak. Jóformán észrevétlen, játszva hódította meg a sziveket. A tavaszt, a szabadságot, lelkesedést hozta magával. Mosolygott és a remény rózsáit dobálta a tétovázók lelkébe. Dalolt és hangja hasonlított a pacsirtadalhoz. Megjelenése gyöngéd, mozdulatai naivok voltak, de lehetetlen volt meg nem szeretni, mert úgy hitták, hogy a — *mienk*.

Kisfaludy Károly már természeténél és életviszonyainál fogva is romantikus. Szenvedélyes, nyugtalan, kalandokra hajló vérmérséklet. Képzelődése nem annyira a tétlen álmodozást, mint inkább a harczot, a cselekvést kedveli. Eleven és csapongó. Egyéniségének fővonása az örökös

mozgékonyság. Igazi irodalmi agitátor, a ki nagyban egyengeti Széchenyi utjait s törekvéseinek rendkívüli szolgálatokat tesz. Nem nyugszik egy pillanatra sem, de nem hagy nyugtot a magyar közönségnek sem: foglalkoztatja szakadatlanul. A nemzeti szellem ébrentartásának egyik lelkes őre, nélkülözhetetlen eleme. Nemes kovász az alakuló idők erjesztőjében.

Már gyermekkorában történik vele valami olyas, a mi rögtön letereli a járt ösvényekről, korai önképzésre szoktatja s küzdelmekhez edzi. Összevész tanáraival, ott hagyja az iskolát, beleveti magát az életbe. S ebben a pillanatban éppen arra van szükségünk, hogy az — életből lássunk valamit. Katonának áll, részt vesz a francia háborukban, el is fogják, de vakmerően megszökik s mikor a hadi élettől megvál és e miatt atyjával végkép összevész: újra fölszedi sátorfáját s külföldre vándorol. Tud egy kissé festeni. Vidáman kóborolja be Olaszországot s az ecsetje után éldegél. Majd visszatér Pestre s tovább festeget, nyomorog. Egyszer aztán előveszi a leleménye: eszébe villan, hogy valamelyik

kéziratban heverő szindarabjával próbát lehetne tenni a szinpadon, — csak úgy, kenyérkeresetből. Sor kerül hát a *Tatárok Magyarországon* című színművére, melyet a közönség előbb Fehérvárott, később a fővárosban osztatlan lelkesedéssel fogad. Mentve van. Megtalálta magát. Most már tudja, mit csináljon.

Ir. Bátyja példája is ösztönzi. Mért ne arathatna ő is igazi sikereket, a ki a tapasztalatok és élmények egész kincses tárából birja lelkében? Van kedélye, izlése, világlátottsága, emberismerete, szeme a dolgokhoz, lelkesedése és tehetsége a munkához. S körülötte mily naiv állapotok, mily fejletlenség! Szinte csábító alkalom, szinte provokáló helyzet. Hiszen *erre* a közönségre hatást gyakorolni nem is annyira fáradság mint játék. Ime, a szinpadon is valóságos *játékokat* mutogatnak. Embriójában van majdnem minden műfaj, de főkép a dráma, melylyel mégis legközvetlenebbül ki lehet hatni a tömegre. Megelégesznek minden-
nel. Ennél a közönségnél hálásabbat már képzelni sem lehet. Hazafisága oly nagy és jóindulatú, hogy — szolgálja csak a nemzetiség ügyét meg

a jó erkölcsöket, — egészen gyarló műveket is tapsokkal és koszorúkkal borít el. Egyelőre nem kíván mást az írótól csak azt, hogy nemzeti érzésére hasson. Még festeni sem kell a magyart, csak dicsérni s minden rendben van. A *Tatárok* hatása világosan megmutatja az igényeket. Könyvekbe fulad minden szem, midőn a várát vitézüil védő s foglyul esett Bebeket halálosan megsebesítve a tatár khán elé vezetik. Micsoda rendkívüli, bámulatos vitéz ez! Sebeiről letépi a kötélékeket s ott vérzik el vad ellenfele előtt büszkén és hősileg. Maga a rettentő Kajuk kénytelen elérzékenyedni s megilletődve szól: »Tatárok, ide nézzetek! így hal a magyar, így hal meg az igaz bajnok!« Hát nem győz itt a magyar még a tatárokon is?

De bármily szegényesek és együgyűek mai szempontból a színpadi hatás e külső eszközei: bolondság volna megvetni őket éppen akkor, midőn szükség van rájuk és siker jár a nyomukban. Ezt a lelkes közönséget ébren kell tartani mindenáron. Érzékeny hevüléseit nem szabad lenézni: hadd hulljon gyermeki kedélyére az erkölcsi

nemesbülés, a művészetek szeretetének tápláló mannája. Csak hadd jöjjenek egymás után *Ilka*, vagy *Nándorfehérvár Bevétele*, *Stibor Vajda*, *Szécsi Mária*, *Kemény Simon* s mutogassák a régi magyar erényeket, a hajdani élet jeleneteit modern célzatokkal, a nemzeti vitézséget s önfeláldozást, ha kissé gyér cselekményben, ha kissé puffogó dikczióban is! Ne keressünk e művekben más érdemet, mint a mi valóban érdemük: a tényt, hogy hatnak s megkedveltetik a színpadot.

A közönség tehát meg volt elégedve Kisfaludy Károlylyal, ám a költő annál kevésbbé magával. Nagyon olcsónak találta ezt a dicsőséget s magasabban termő babérokra vágyott. Nagy gonddal megírt egy tragédiát, *Irénét*, mely komoly színművei közt kétségkívül a legértékesebb is. Kitűnő alapeszméje, érdekes, célratörő bonyodalma, igazi drámai tartalma van. A darab hősnője, egy foglyul esett szép görög leány, hűtlen lesz régi jegyeséhez és hazájához, hogy mint a hóditó szultán, Mohamed, felesége, enyhithessen szomorú sorsukon. Szándéka nemes, de tragikái

vétsége nem válik teljessé. A szerelmes szultán békét hagy ugyan a görögöknek, de midőn megtudja, hogy Iréne őt csak áltatta szerelmével: föláldozza a lázongó harczi pártnak. Hatással adták ezt is mint a többit, — de hiába! Kisfaludy nem termett a komoly műfajokra s kivált a tragédiához nem volt sem igazi jellemző ereje, sem dikeziója. Bizonyos édeskesség és lágyság, csinált pathos és áradozó retorika játszszaak e stilben a főszerepet, távol állók a való élet s a küzdő indulatok beszédétől. A *mult* feszélyezi; ő a jelen embere egészen. Nem is sokat késik hát és visszafordul a történelem utvesztőiből az ő valódi, jól ismert világához: a jelenhez.

És ime, mennyivel egészségesebb, derültebb levegő ez! mennyivel szabadabban érzi magát rögtön! Milyen gazdag és kiaknázatlan kincses bánya ez a korabeli magyar élet! Két kézzel szedheti szinaranyát, nyalábbal a virágait. A mennyi félszegség, furcsaság, — álmíveltség, szélháziság s egyéb nemes parlagi érények, — hát nem vigjátéknak való tárgy ez valamennyi? »Szabad partokról nevetni a halandók gyarló-

ságait»: hát lehet-e ennél pompásabb mulatság? Megkaczagtatni az embereket és ezzel javítani őket: hát nem a legderekabb pedagogia ez? Azok a vigjátékok, melyeket Kisfaludy Károly leleménye nagy bőségben visz a színpadra, jóval több hazafias missziót végeznek, mint komoly darabjai s irodalmi jelentőségük is sokkal fontosabb, mint amazokéi. Okosan gondolt, könnyed, ötletes, eleven alkotások, s — végtelenül tetszenek. Bennök van az író egyéniségének minden jobb tulajdonsága: szeretetreméltósága, frissesége és szellemessége. Fürgén haladó cselekmény, törülmetszett alakok, derült helyzetek s jellemző párbeszédok lelkesítik át e műveket. Főlkaczagják a színpadra a tanulmányos életet s beviszhangozzák nevetéssel és vidámsággal a kedélyeket. Mozgalmas jeleneteikben egymásután vonulnak el: a külföldieskedő léha mágnás, örökös »ah, mily hátra vagyunk!« jajongásával, a parlagi magyar gavallér, nyersen őszinte modorával s pompás mondásaival, — a lányörző pedans, a rövidlátó tervkovács, a latinoskodó prókátor, a férjet vadászó aggszűz, a kántor, a nótárius, a kupak-

tanács, — szóval: a magyar társadalom mindenki által ismert. jóízű fajképei, kiket azonban a szinpad tükre eddig nem mutogatott. A *Kérők*, *Pártütők*, *Csalódások* levegőjét már a valódi romanticizmus fuvalma hullámoztatja s daczára, hogy e vigjátékok csak helyzeteken épülnek föl: a magyar szinmű történetében új korszak jelzői. Az élet egészséges komikuma s egy gazdag költői kedély nemes humora sugározza be őket. Az irodalomtörténet ezek révén teljes joggal vallhatja Kisfaludy Károlyt a magyar vigjáték atyjának.

Épp ily fényes diadalokat arat egy más műfaj, a szépprózai elbeszélés terén is, melyet ez idő szerint alig egy-két írónk művel, az is keletlenül. A főtáplálék: idegenből átültetett férczművek. — érzelgős, kusza történetek. Jóformán még mindig a Kartigámok járnak. Pedig nagyon is ideje volna: kiszorítani ezeket a silányságokat s egészséges hazai termékekkel pótolni a kíváncsú vesztését. Hadd verje meg itt is a magyar a — németet! Az első indíték tehát ezen a téren is a hazafiság, de, szerencsére, figyelemre méltó rátermettség kíséretében. Az a Kisfaludy,

a kinek lelki derékségét s irodalmi életrevalóságát eddigi munkásságából már kissé megismerhettük, nem fog hajótörést szenvedni itt sem. *Tihamér*-ja rögtön elfoglalja a régi hadi románok helyét. A magyar középkor lovag-életéből kiszakított képek, a daliás, merész regényhős, egy romantikus szerelem szövevényei s a hadi élet kalandjai közepett: komoly érdeket kelt maga iránt s mélyebb nyomokat hagy hátra. Szívesen olvassák. Még szívesebben a vig elbeszéléseket, melyek derűt, életet hirdetnek, — jóízű tréfákat, anekdotákat, mulatságos viszontagságokat rajzolnak eleven képekké és humoruk játszi opálján vidáman bölcs czélzatosságok csillognak. Csak *Tollagi Jónás viszontagságait* és *Sulyosdi Simont* említem, mint e nemben legsikerültebb alkotásait. Amaz egy tapasztalatlan falusi ifjút kalandoztat és leczkértet a fővárosi raffinériák közt, később továbbszerepeltetve őt a vidéken mint feleségföltöltő nótáriust s kudarczot valló ártatlan pipogyát. Emmez a semmivel sem törődő, dologtalan vidéki magyar nemes fajképét mutatja be, a ki mindenre ráér és mindentől elkésik. Életeleven,

pompás kép mind a kettő. Az ujság hatásával hatnak és minták maradnak sokaig. Amaz a novella szabadabb formáját, a levélformát hozza újra forgalomba, emez első, számottevő kísérlet az ugynevezett »rajz« terén, melynek később annyi jeles művelője lesz irodalmunkban.

Versei közt is határozottan legsikerültebbek azok, melyekben elbeszél. Ha művészete jóra valóságát akarjuk látni: csak forduljunk ide, nem fogunk csalódni. Romantikus voltának s alkotó képességének minden erősebb vonásával megismerkedhetünk e kerek, formás apróságokban. Költői működésének kétségkívül legérettebb gyümölcsei. Megtetszik rajtuk Goethe tanulmányozása s mégis egészen magyar a szellemük, a levegőjük. Ha összevetem őket a korukbeli hasonló művekkel — még Vörösmarty balladás költeményeit sem véve ki — elvitázhatatlan magasságban állanak fölöttük. Sőt mai szempontból is többet érnek, mint akárhány fölfujt modern ballada. Kompozíciójukban a szükségést, a jellemzőt mutatják föl, célratörő, színes és gyors előadás kíséretében. Egy cseppet sem erőszakol-

tak, vontatottak és nem unalmasak. A *Budai harcziáték*, *Eprészleány*, *Karácsonyjéj*, *Álmatlan király*, *Sastoll*, *Bánkódó férj* komorabb és derültebb romantikájukkal, ünnepélyesebben hangzó, majd játszibb, de mindig a tartalomhoz simuló stíljökkal: javatermékei e kor költészetének, mely az erősebb szerkezethez vezető utakat még csak keresi. Szerencsés ihlet eredményei, igazán kedves ujdonságok valamennyien.

Kevésbé szerencsés a lírában, sőt éppenséggel nem lírai temperamentum. Szinte különösnek tetszik, hogy az az ember, ki oly viharos ifjúságot élt s a való életből annyi igaz poézist tudott meríteni: itt elvont eszményeknek hódol s bizonyos modorosság erőtlentí el. Általánoságokat zeng s legtöbbször hidegen hagy. Alaphangja a melancholia, valamely édesbús érzés, mely homályos, lágy és bizonytalan. Melegebb, megkapóbb kifejezésével ennek csak egy-két költeményében találkozunk. Így a *Honvágyban*, a *Mohácsban*. Ez utóbbi szabatos distichonokba öntött elégia. Komor és érzelmes képeket fest »nemzeti nagylétünk nagy temetőjéről,« de csak

azért, hogy a gyászos multból a tettekre ébredő jelenhez fordulhasson s Széchenyit megelőzve, de az ő bátor szellemében harsoghassa el: Él magyar, áll Buda még! A mult csak *példa* legyen most. Nézzen *előre* szemünk!

S a költő szájában ez nem frázis. Ő maga is nyílt és átható tekintettel néz előre s egyet-mást idejében észre vesz, előre meglát. Így mintha megérezné, hogy a népköltésnek milyen nagy átalakító hivatása lesz nálunk a jövőben: érdekes kísérlettel áll elő, a *népdallal*. Új csapás; — a felfrissülni készülő költészet elősejtelme. Jóformán még népdalgyűjteményeink sincsenek, a politikusok figyelme sem fordult még a nép felé, csak a levegőben van valami hullámozás, mely a nemzeti ujhodás vágyait és termőparányait hordogatja szét. Az embereket megérinti, a költőt megihleti. Kedvvel és szeretettel nyúl e gyöngéd formákhoz, melyeknek csengő és játékos ütemei közt a magunk természetes érzései, a magyar érzés világa reszket. Nem mélyed el bennök, de fölismeri üdeségüket s az objektív megbecsülés gyönyörérzetével szedegeti össze jel-

lemző motivumaikat. Akár virágokat kötne bokrétába. Voltaképpen nem tesz egyebet, mint a nép egyszerű foglalkozásaira, életviszonyaira s érzelemkörére gondol; helyzeteket és jeleneteket foglal dalokba. Néha románcz, néha kép lesz belőlük, néha tréfa, néha csak egy-egy sikoltás. Jól intonál (*Hej, csicsesgrö kis madár! — Szomszédasszony udvarába két galamb szállt minapába*): a természet jelenségeit jellemzően vonatkoztatja a kedélyvilágra; helylyel-közzel teljes képet ad:

Fogy már a nap melege,
Kertünkben aazinege,
Csipős szél fuj a mezőn,
Farkas kullog az erdön.

Tud egyszerű és tud színes lenni. Népies, minden durvaság, dévaj, minden czédaság nélkül. Kissé érzéki, de csak a gyöngédség határáig. A hazafias elemet is ügyesen használja föl (*Rákosi szántó, — Mohácsi dal.*) — s mindezek daczára (bár mindezek nagy dolgok az ő korában!) mégsem adhat tökéleteset, mert ezekből a dalokból

hiányzik a naivitás teljessége és a kifejezés biztossága. Nincs meg bennök a művészi egyenletesség, nem a költői lélek meggyőződéséből kifakadó igazságok, csak dicséretreméltó kísérletek, vagy, ha úgy tetszik, egy új eszköz felmutatása a líra bővítéséhez.

Az ő működésének irodalomtörténeti fontossága különben nem ezekből a részletekből tűnik ki, mint inkább egyénisége teljességéből. A cselekvő, egész embert kell néznünk, hogy korára tett hatásait megérthessük. Az agitator, ki az ujuló idők minden szükségét átérzi, meglát minden hiányt hézagosságot, s termés alá forgatja a parlagon talált nemzeti életet okos észszel, sok tapasztalással, serényen és ildomosan. Magas czélul a nemzeti műveltség eszméje lebeg előtte s ennek érdekében ragadja ki a zászlót Kazinczy kezéből. Rokonszenves, szeretetreméltó s minden tekintetben lelkes egyénisége csakhamar maga körül csoportosítja az írói világ java gárdáját s az *Auróra*-val, melyet egy évtizeden át rendkívüli buzgalommal s ügyes célzatossággal szerkeszt, szellemi központtá avatja a fővárost.

Élelmet nyújt az élettől eltávolodott közönségnek, főképp az asszonyoknak, hogy »magyarosodjanak« s a »hazai nyelvet inkább pártolják«. A klassziczizmus rideg és lapos fensíkjaírói levezerli az irodalmat a romanticzizmus termékeny és változatos völgyeibe s új csapásokon haladva új tartalmat hódít számára. Reményt és életet hirdet minden felé... És nem akarja a jövőt megesealni. Maga írja egy helyütt: »A jelent könnyű megesealni, — a jövőt soha. Tág tüdő, jó torok tiszteletre kiáltozza az élőket, de ha elnémul ez: csak *tettek* maradnak a bírálat számára.«

Nos, ezek a *tettek* valóban megmaradtak az ő egykori sokoldalú, tiszteletreméltó működéséből s az erős fejlődés különböző irányzataiban ma is úgy hatnak, mint elevenítő lélek, nemes és nagy egyéniségének emlékét folyton megújuló *tettekben* örökítve.

III

LÁNGÉSZ A HOMÁLYBAN

1792—1830

Nem képzelek szomorubb sorsot mint *Katona Józsefé* volt. Teljes művészi tudatossággal alkotott egy remek művet — a legjobb, a legtökéletesebb magyar tragédiát, a mi csak létezik — és senki sem értette meg. Pályázott vele: rá se hederitettek. Kinyomatta: ott maradt a könyvárusi polczokon. Komor megdöbbenéssel, zavartan, szinte kételkedve tehetségei igazában, szemlélte e jeges hatástalanságot, e sorvasztó közönyt s lángelméjével úgy érezte magát az emberek közt, mint egy oroszlánvadász érezheti magát a majmok közt. Különben is zárkózott kedélyű, fanyar ember, szűkszavu, nehézkes modoru, — maga magának is teher. Ha öröme volt: nem

vigasztalta; ha sebe volt: mélyen érezte. Asszonyok közt esetlen, bamba és mogorva; a szerelem convulsióiban inkább háborgó és vergődő, mintsem a gyönyörök osztályosa. Nyitott szemekkel, de nagy és merész álmokkal jár az értetlen tömegben. Magában ég, mint Mózes csipkebokra s a túlságos fénytől nem látják. Mintán egyetlen lelket sem talál, ki felfogná: eltemeti magát egy kisvárosi hivatal közönséges aktái közé s harminczhét éves korában ismeretlenül, koszorutlanul száll sirjába.

S mindez akkor történik. mikor Kisfaludy Károly *Tatárait* tomboló tetszés közt adják a színpadon s az elismerés babéraival jutalmaznak egy halom férczművet. *Bánkban*-nal és szerzőjével nem törődik senki sem. Ez a nagy mű maga zord fenségében sötéten és egyedül áll a kor rövidlélegzetű színpadi termékei közt, mint apró vakondturások közt valamely ormótlan, rop-pant idomú hegy, melyhez annyiban is hasonlatos, hogy körvonalait felhők mossák szét. Tüneté-nyes, rejtélyes előbukkanás! A természeti őserőknek oly nagyarányú, vad és szabálytalan játéka,

melyet bizvást csodának nézhetünk. Érthetetlennek tetsző megjelenés, mely mégis oly világos mint a kinyilatkoztatás. Shakspere lelkének egy darabja szórja szét sugárkévéit a magyar alföld szürke homokbuczkái közt. A szegény kecskeméti takácsmesterember viskójában valóban olyasmi történik, mint valamikor régen a stratfordi szatócs-házikóban: a lángész fénye árad ki belőle.

Vannak csodálatos és kivételes lények, kik nemcsak megsejtenek, de egészen tisztán látnak olyan dolgokat, melyekből koruk jóformán semmit sem lát. Shakspere a központi nehézkedést Newton előtt körülbelül egy teljes századdal már kozmikus törvényül hirdeti. Nem csodálatos ez? És nem különös, hogy midőn nálunk a dráma a lehető legkezdetlegesebb formák közt vajudik, — szinte zöld és éretlen: hirtelen minden látható ok nélkül felbukkan az ismeretlenségből egy lángelme, a ki a költészet ormán álló legmagasabb műfajnak, a tragédiának egészen biztos és igaz törvényeit alkalmazza remekművében? Hol tanulta? A kecskeméti tanyákon?

A pesti játékszin szárnyfalai közt, a hol szerény foglalkozása van s hazafias czélokat szolgál mint a többiek? Az a művészet, a mit itt lát, valóban édes-kevés arra, hogy szellemét magasabb légkörbe, a geniusz trónjáig emelje s megtanítsa a drámai szerkezet biztonságára, az erős és széles jellemzés titkaira, meg arra a hatalmas, lelketrázó, nagy stilre, melyhez hasonló stíljé még maig sincs egyetlen drámairónknak sem. Hát az a nyugodt, határozott tekintet, az az élesen-tiszta látás a történelem szövevényei közt! Hol edzette ahhoz a szemeit? Hisz nálunk a történelemnek ekkor még csak meséje volt s éppenséggel nem volt filozófiája, lélektana!

Az ő iskolája, mint minden nagy költőé, maga a természet. Két mestere van: Shakspere meg az élet. Mindkettő elég hatalmas arra, hogy egy fogékony léleknek tartalmat adjon, — hát még egy lángszellem mi mindent merithet titokzataikból! Izzó képzelődése van s hiába! ez a tehetségek királya. Mind a többi szolgamódra, fegyelmezetten ballag utána. De ezt a vasfegyelmet nem a vak véletlen, hanem az ítélet ereje

tartja fenn. Katonának bőven van ebből is. A történelemben nem az eseményeket nézi, hanem azok indítékait, törvényeit. A dolgok lelkét kutatja, a tettek rugóit mérlegeli. Nem a külső, hanem a belső embert keresi. Nem az általánosat, a típust, hanem a nemzetit s egyénit. Jellemzésének módszere ugyanaz, a mi Shakspere-é: több szenvedély szövevényéből állítani elő a jellemet, többféle indítékból fejleszteni ki a cselekményt. De viszont: nem elégszik meg azzal, hogy nagy tragédiájában, a szenvedélyek e heves összeütközésében szűkkörű, lokalizált eseményt bonyolítson le. Alakjai fölött ott lebeg a századok történelmének szelleme két nagy mozgató elemben: az idegen befolyásban s a nemzeti visszahatásban. A ki ismeri a magyar történelmet: rögtön megérti ez általánosító gondolat komoly és mély jelentőségét, — lelki szemei előtt elvonulnak a százados küzdelem véres árnyai, a megaláztatás és a szenvedések komor évei, a vad és kegyetlen félreértésből támadó viszályok, a hatalom és önkény kicsapongásai s velök szemben a letiport magyarság ökölbe szorított keserve.

Mi történik e tragédiában? Bánkban szép és együgyű feleségét, Melindát, megbecstelenítik az idegenből származott magyar királyné, Gertrudis udvarában. Ki? Ottó, a léha meráni herceg, Gertrud testvéröccse. Kiket terhel még a felelősség ezért a gaz merényletért? Részben a királynét, kit Katona csak »mély tiszteletre-méltó állapotjáért« rajzol gyöngédebben a színműben, részben egy lézengő német rittert, Biberachot, a ki az emberek vakságából él. Mind idegenek! Mit keresnek ezek itt, a magyar király udvarában? Rabolni, dombérozni, szeretközni jöttek. Ez a gőgös, uralkodni vágyó Gertrud, annyi veszedelmek és nyomor okozója, ha csak egy pillanatra is meglátná magát a nemzeti lélek tükrében, — de nem látja! *Petur*, az elégedetlenkedő magyar ez örök típusa, minden habozás nélkül kimondja róla véleményét: »Egy oly teremtes, a kinek nem ez hazája — bennünket vajjon szerethet-e? Tulajdonunkat elvéve s eladta a hazájabeli czinkosainak. Kihuzta a szegény magyarnak kezéből a kenyerét s azt megette a meráni fegyveres. Eckbert, az öccse, alig

törölte le Fülöp királynak a vérét kezéről, itt a scépusi földet elnyeré. Berchtold az üstökét se tudja még befogni: már érsek, bán, vajda, Bács-Bodrog megyében főispán!« Az öreg *Mikhál* bán rimánkodva sir fel hozzá: »Add vissza hivednek, a mit elraboltál: a nyugodalmat, békességet és az életen való gyönyörködést, — a volt vagyont, a testi, lelki meglegedést. Fazékok mellől a fát, ételekből a húst és ágyakból a szalmát.« *Tiborc*, a vén és eszes paraszt, a nép kétségbeesett és fenyegető panaszában sorolja fel bűneit. Ez a remek részlet így hangzik:

Ő csorda számra tartja gyűlevész
 Szolgáit, épenséggel mintha minden
 Hajszála egy őrzőt kívánna; sok
 Meránit; olykor azt hinné az ember,
 Hogy tán akasztani viszik, úgy körül
 Van véve a léhűtőktől, — s mi egy
 Rossz csősz alig tudunk heten fogadni.
 Ő táncmulatságokat ad szünetlen,
 Ugy mintha mindég vagy lakodalma, vagy
 Keresztelője volna: és nekünk
 Szívünk dobog, ha egy csaplárlegény az
 Utcán előnkbe bukkanik, mivelhogy

A tartozás mindjárt eszünkbe jut.
 A jó merániaiak legszebb lovon
 Ficzáncolódnak; tegnap egy kesely,
 Ma szürke, holnap egy fakó: nekünk
 Feleség s porontyainkat kell befogni.
 Ha veszni éhen nem kívánczunk.
 Ők játszanak, zabálnak szüntelen,
 Úgy, mintha mindenik tagocska bennök
 Egy-egy gyomorral volna áldva: nekünk
 Kéményeinkről elpusztulnak a
 Gólyák, mivel magunk emésztjük el
 A hulladékot is. Szép földeinkből
 Vadászni berkeket csinálnak, a
 Hová nekünk belépni sem szabad
 S ha egy beteg feleség, vagy egy szegény
 Himlős gyerek megkívánván, lesujtnak
 Egy rossz galambfiat: tüstént kikötnek,
 És a ki száz meg százezert rabol —
 Birája lészen annak, a kit a
 Szükség garast rabolni kényszerített . . .

Az idegenek, és mindig és mindenütt az
 idegenek! Ime, az egész ország érzi a nyomoru-
 ságot, — maga Bánkban, a távol időző II. Endre
 helytartója, ez idő szerint tehát a törvények őre,
 országos körutjában személyesen is meggyőződik

erről. Most hirtelen, váratlan visszahíjják az udvarba, de nem a királyné, hanem Petur, ki elégületlen társaival meg akarja dönteni az idegen befolyást s úgy gondolja, hogy e célra Bánkban féltékenységet is fölhasználhatja. Ime, a ketté ágazni látszó, de Bánkban tragikumában — haza és becsület — egybeömlő cselekmény kiindulási pontja. Bánkban visszatér, megjelenik az udvarban, beszél Peturral, a ki a bizonytalanságok közt hánykódó bánt éjjeli titkos összejövetelre hívja, értésére adván a jelszót: Melinda. Magára marad megdöbbenéseivel, erős felindulásaival. Az elszegényedett ország nyomorai közül érkezett, s előtte a dőzsölő udvar. Petur a Melinda nevével hívja éjjeli találkozóra. Titoknak zára lett felesége mocsoktalan, szabad neve! Már-már indulna Peturékhöz, de e pillanatban a rejtekajtóból megpillantja Ottót, a mint Melinda előtt térdre hull s szerelmet vall neki. Visszaszédeleg. Még hallja a büszke visszautasítást:

Ő térdepel! Bánk, Bánk, emlékezek

Szavadra . . .

Midőn kezem megkérte, nem rogyott

O térdre! szép se volt igen; de egy
 Alphonsus, egy Caesar állott előttem!
 »Szabad tekintet, szabad szív, szabad
 Szó, kézbe kéz és szembe szem, minálunk
 Így szokta a szerelmes: a ki itt
 Letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámit!
 Ő mondta ezt, ámitó, és bizon
 Bánk nem hazud s ezért megvet Melinda!

Bánk — kinek honlétéről az udvar nem tud semmit — minden beavatkozás nélkül hallgatja végig e jelenetet. Nem ront ki rejtekéből hebe-hurgyán. A nagy és büszke szerelemnek ez a határozott beszéde lecsöndesíti sustorgó véré, megnyugtatta. Ezután még akaratlan tanuja lesz a királyné és Ottó közti beszélgetésnek is. Hallja, mikor Gertrud szemrehányásokat tesz öcsésének, hogy oly botrányosan üldözi Melindát s mégsem tudja elcsábítani ezt az együgyű szívet! Vére föllázad a kétértelmű beszéd hallatára s a jelenet végén — midőn a terem már üres — kivont kardjával előront, de heves benső küzdelmek után csakhamar ismét lehiggad és kötelességeire gondol. Első a haza dolga. Megy az éjjeli találkozóra, a pártütők közé.

Ezeket Petur bán dühe tartja ébren. Megbizhatatlan, ingadozó tömeg, mint a tömeg rendszeren. Húzódoznak a pártütéstől, melyet Petur »kicsikart szabadságnak« nevez s midőn Bánk megérkezik és a lelkükre beszél: mindnyájan pártjára állanak. Csak Petur nem. Az tovább lázong, sőt azzal fenyegetődzik, hogy maga lesz hóhéra a királynénak. Bánk a reá ruházott hatalomnál fogva, a király nevében lánczra akarja veretni a felségsértőt, mire Petur hódolatteljesen Bánk lábaihoz hajol. A király neve szent előtte s parancsának engedelmeskedik. Ellágyul és békességet emleget. Bánk méltán büszke ez erkölcsi győzelemre, de éppen, midőn e fölötti örömében följong: toppan be Biberach azzal a kegyetlenül kiábrándító értesítéssel, hogy csak »*ezt* az éjszakát lett volna szükség el nem lopni Bánkban nagyúrtól!« Egyszerre minden más képet ölt. Az erkölcsi diadal pompás épülete rémes hirtelenséggel összeomlik. »Német, te megnyitottad a szemem!« kiált föl Bánk. — »Gyalázat! Ellágyulhattam!« kaczag fel keserűen Petur. E percztől fogva zavar és romlás mindenütt. Bánk

először is a csábító meggyilkolására gondol, — de hátha még nem késő s megmentheti Melindát! távozóban arra kéri barátait: maradjanak együtt, ha hogy szükség lehetne rájuk.

Mindhiába! késő minden. Bánk becsülete be van szennyezve, lelki világa végkép földulva. Mindjobban megbizonyosodik abban a gyanúban, hogy romlásának oka maga a királyné s mindjobban megérlelődik benne az elhatározás, hogy becsülete szennjét csak vér moshatja le. Melinda vallomásai, Tiborcz panasza, az öreg Mikhál bán elzáratása, a részben becsületére, részben hazája sorsára vonatkozó körülmények egész tömege ellenállhatatlanul sodorják a tragikai bukás örvénye felé. Megöli a királynét. Meg kell ölnie. De ezzel a tettel, mely az igazaiban hívó önbíráskodás cselekedete — erkölcsileg teljesen lehetetleníti magát. Midőn meggyalázott becsületeért boszut áll, — írja a Bánkbánról szóló kitünő monografiájában Gyulai — egyszersmind meggyalázza mindazt, min becsülete nyugszik: méltóságát, hitét, politikai elveit, büszkeségét. A nádorból törvénytapodó, a király kegyeltjéből

felségsértő, az alkotmányos államférfiuból forradalmár, lovagból nőgyilkos, a büszke úrból megázott szerencsétlen lesz. Sem az udvar romlott levegője, sem a pártütők sötét szándéka nem alkalmasak arra, hogy Bánk becsületes és tiszta egyénisége éppen megállhasson közöttük. Buknia kell mulhatatlanul. Tragikuma oly teljes, a minőnél teljesebbet képzelni sem lehet. Büntetése az elkövetett merényletért nem fizikai halál, de erkölcsi összeomlás, melynek megkapó, de egyuttal fárasztó rajzával végződik e hatalmas szindarab.

Ime, Bánkban kivonatos tartalma, meséjének váza, mely azonban legfőlebb csak sejtetni engedi e rendkívüli alkotás drámai súlyát és erejét. Katona tudta, hogy műve jóval fölül áll a közönséges méreteken. Huszonhárom éves korában írta. Nemes és komoly ifjúságának minden merészsége, vulkánikus vérmérsékének minden tüze s nagy-ratörő lelkének minden becsvágya benne van. Elő akarta adatni mindenáron, de a cenzura, mely »ha valahol, úgy Magyarországon nyakát szegi minden szépnek és nagynak«: nem engedte.

Katona felpanaszolja, hogy e rettenetes intézmény követeléseit szerint az írónak el kellene nyomnia a »századok lelkeit«, pedig — fakad ki keserűen — »midőn én egy erkölcstelenséget utáló Felicizianust indulatjának illő polczára viszek, midőn egy Bánkbánt megölt becsületének omladékaira felállítok, hogyan szedhessem én kiszabott kótára fájdalommat?« Mennyire igaza van s ez a néhány odavetett szó mily biztosan kalauzol bennünket a »lelkében ágaszkodó igazságok« megértéséhez. Csakhogy, fájdalom, az a kegyetlen cenzor nem áll magában: ott van körülötte alantjáró izlésével az egész nemzet. Látja, tudja jól s gúnyosan kiált föl: »Most a játékban sem igen nézi azt a magyar, hogy mint van a *kidolgozás*, hanem mint van a *morál*; ő előtte az a szép, melyben több-több jeles mondások vannak, annyival inkább, ha azok nemzetét érdeklik, teli torokkal s botokkal való dörömbözéssel adja ki megelégedését. Igaz, hogy itt csak a hebehurgya ifjúságot vagy a bárdolatlan köznépet értjük, de mivel éppen ezek miatt a jobb izlésű abban hagyja a játékszinben

való járdogálást: a dörömbözés, melyet az agyargó idegen nevetve beszél el hazájában, lesz az írónak utmutatója, hogy ha dicsőséget akar aratni, nem jó alkotású, hanem csak dicsekedéssel teljes hazai drámát kell írni, még a szép tettek is elmaradhatnak, — elegendő az, ha tele tömeltik a darab azoknak dicsekedő emlegetésével.«

Nem a Kisfaludyék könnyű sikereire gondol itt Katona? Mert kétségtelen, hogy Kisfaludy teljesen kora izlését szolgálta: hazafias, kellemes és édes volt. Megértette mindenki. Nyomában járt a diadal. Kortársa, Katona pedig magára hagyatva állt súlyos tartalmával, mint egy számkivetett fejedelem, — mint egy zord, de kincsrejtő bércekkel elborított sziget, melyhez csak hullámok csapódnak. de hajó nem közeledik. Éppen saját értékének teljes és komor tudata teszi végtelen szomorúvá és megrázóvá az ő tragédiáját. Mi az ő műve? A dráma legkezdetlegesebb formái közt egy századok számára épített erős idom; a laza tákolmányok közt egy megbonthatatlanul szilárd szerkezet; a fecsegések zajában egy hallgatagon is élő, soktitokzatu

tartalom. Nehézkes és darabos, de durva kérgében gyémánt a mag. Eredetisége: szokatlan, jellemei szertelenek, stílje: láz, de az emberi lélek örvényeinek mély zaja, szenvedély, harsog ki belőlük oly hazafiság kíséretében, mely nem jelentéktelenebb itt, mint az azt tolmácsoló művészet. S mi a hatása? Teljes hatástalanság. Később is, midőn a harminczas években, a költő halála után, végre színre kerül: a kritika megtagadja tőle a fönsséget, elítéli az »asszonybecsmérlések« miatt, hibáztatja hőse határozatlanságait s a »miveltebb érzésüeket« kellemetlenül érintő »nyerseségei« miatt ezt a remeket »aljasabb szinpadra« utasítja.

Az volt a főbaj, hogy nagyon megelőzte korát és nagyon magasán állt fölötte. De az »idők árja« mindjobban emelkedett s lassanként fölemelte a magyar közönséget is e műremek magaslatáig. A forrongó közhangulat, a folytonos munkában izmosodó nemzeti élet s a romantika nagy átalakulásokkal járó győzelmei nagyot változtattak az irodalmi ízlésen is. Bánkbánt, a XIII. század oligarcháját, erősen kiélezett nemzeti s egyéni vonásaival kezdték mindjobban meg-

érteni, — mind közelebb jött a multak távolából s hatalmas arányaival végre egészen belelépett a jelen történelmébe, hogy két állandó érzésnek — a királyhűségnek s a nemzeti elkeseredésnek — fölrázó szavú tolmácsa legyen. Többé nem volt idegenszerű, nyers, de mindenki által megértett, erős. Szenvedélyének heve átjárta a sziveket és a velőket. Végzete megdöbbsentett. A lágy idomok után úgy nyomakodott a szívre, mint egy művészi érczminta, mely a halhatatlanság számára van alkotva. Elérkezett a nap, midőn a nemzet nyilván láthatta: mit nyert e műben s mit vesztett szerzője kora halálával.

És nem képelek dicsőbb elégtételt, szebb koszorút, mint aminőt Katona szellemének az idő adott. Az egyszerű kecskeméti sir minden rögét virágokkal borítja el a nemzeti hála s immár mindnyájan tudjuk, hogy Bánkban szerzője holtan is az örök élet osztályosa. Művészete tisztán ragyog fölöttünk, mint a nap és nyugodtan, mint az — igazság.

IV

IRODALMI TÁRSASKÖRÖK

1810—1830

Nem lesz érdektelen ez alkalommal egy futó pillantást vetni azokra az irodalmi társaskörökre, melyek e század első negyedében benső szükségből s hazafias czélzatosságból alakultak a majdnem egészen német szellemű fővárosban. Kisded szigetek ezek az idegen műveltség tengerében, — apró vázok a nagy sivatagban, de a bennök megnyilatkozó lélek által a fejlődésnek indult magyar irodalomnak egyuttal igazi mentsvárai. Szent és erős tüzhelyek, melyeknek nyájas világa az örömtelenül révedező s bolyongó írókat szeretettel vonja magához. Itt találjuk őket lelkes csoportokban, egymás mellett fölmelegedve, tünődve, vitatkozva, — mérlegelve a multat, a jelent és terveket szőve a jövő számára.

Mily biztató, bátorító zaj ez a gróf Teleki László házában! Termei nyitva állnak tudósoknak, íróknak egyaránt, — mindenkinek, a ki szíven hordja a nemzetiség ügyét. Maga a házigazda nemcsak rangban előkelő, de szellemben, tudásban is. Az akadémia eszméjének egyik buzgó apostola, világlátott, nagyismeretű ember. Körülötte nyelvészek, historikusok, theologusok, költők. A nagy amateur: Jankovich Miklós, az új csapásokat kereső, lánglelkű történetíró: Horvát István, a tudós Fejér György, a vidám kedélyű Szemere Pál s a mindig elmés Fáty András. Nagy és heves viták folynak. Amott a régi történet irányairól van szó s a házigazda eleven eszű fia — a még ekkor fiatal Teleki József — később az akadémia méltó elnöke, mindenkít bámulatra ragad talpraesett megjegyzéseivel; emitt Csokonai vagy Himfy elsőségéről beszélnek és az aesthetikus Schedius jobb sorsra méltó kitartással védelmezi az objektív költészet előnyeit. Éles és sima, szenvedélyes és higgadt hang váltogatja egymást. Nagyobb baj azonban nem esik senkiben, s ha megjelenik a szeretetre-

méltó háziasszony, kit már Kazinczy is rajongással emleget, akkor a viaskodó felek közt egyszerre szent a béke. Mert ez a nő tüneményes asszony, kiváló szellem, a ki elbűvöl és hódolatra késztet mindenkit. »Soha nőben — írja Toldy Ferencz, a magyar irodalomtörténet atyja s egyuttal ez idők leglelkesebb krónikása — soha nőben ennyi észt ily kedélylyel, ennyi méltóságot több kellemmel, a legforróbb hazafiságot ily európai kulturával egyesülve nem láttam. Ez gazdaggá és tanulságossá tette társaságát, mely felett igénytelen könnyűséggel, természetesen uralkodott.« Bájos és sugárzó leány, akivel beszélni, eszmét cserélni fölemelő és nemesítő élvezet. Szép lelke tartalmát egy császárné, Karolina Augusztá is méltányolja, a ki levelez vele; benső barátságban van a nádornéval; a szegények, kikre egy milliót költött vagyonából, imába foglalják a nevét s mikor meghal, az akadémia csak úgy meggyászolja, mint bármelyik jeles tagját. Lelke ennek a kis körnek, mely eszméket gyűjt föl a közélet sötétjén.

Hát a jó Kulcsár István háza! Ez volt még

csak a tarka-barka, patriarchalisan vegyes tanya! Nem kevésbé mozgékony, mégis más jellegű, mint az előbbi. Maga Kulcsár kissé ósdi, de nem korlátolt s hazafiságban mindenkit felülmuló. Az egyetlen pesti hirlap szerkesztője s ezzel az írói világ egyik központja. Buzgató, áldozatkész úri ember. minden célra törő idea pártfogója. Háza hasonlított a méhkaszhoz, melybe az irodalom méhei összegyűjtik a nemesebb törekvések és gondolatok szinmézét. A régi és új gárda találkozó helye, mely élettől zsong. Itt heveskedik a merész ujitó: Helmeczy Mihály az ósdiak nyelvészével: Beregszászi Pállal. Az ötletes Sebestyén Gábor itt mondja el legjobb adomáit; Gombos Imre, az »Esküvés« népszerű írója ide menekül hivatalos vesződéseit után. Töltényi Szaniszló itt mond anathémát a mithológiai képekre s olvassa fel egy-egy szonettjét, mely tele van mithológiai képekkel. Tóth László itt osztja fel lelkesedését a görög és magyar versek közt; Horvát István híres »Rajzolatai«-nak ötlete itt pattan ki. Néha megjön ide szent magánya berkeiből a tisztas aggastyán, Kazinczy Ferencz

is, s Kisfaludy Károly nagy neve nem kevésbé kölesönöz fényt ez érdekesen vegyes társaságnak. Ez volt minden irodalmi terv megvitatásának központja s ha valami derekabb eszme vetődött fel: az hamarosan megkapta itt a tettek formáját. A pesti állandó színház ügyét itt tartották folyton ébren; itt érlelődött meg a »Tudományos Gyűjtemény« folyóiratának gondolata, sőt az új korszakot nyitó Auróra alapítási terve is.

Csak egy baj volt. A házban nem volt virág: hiányzott a nő. Ez egymástól nagyon is különböző elemek nyers vitáit nem enyhítette a női kedély mosolya. E szigorú és indulatos lelkek minden derü nélkül dulakodtak a theoriák ködében, nyelv dolgában túlkonzervatívek voltak s a költészet iránt, melyet mint nemzeti ügyet támogattak, nem volt erősebb érzékük. Sok jóra-
való dolog történt itt, sok derék tett indult innen ki, de maradt egy eredménytelenség, egy mulasztás is: ez a kör nem hatott az *izlés* nemmesbitésére.

Üdítőbb és verőfényesebb levegője volt a vídám, élczes, melegkedélyü Vitkovich Mihály háza

tájának. Ez volt az akkori »bohémek« igazi tan-
nyája. Itt már nem az örökös, zord vita járta,
hanem az eleven, fordulatos beszéd, melynek ötlet
és elme-él volt a fűszere. Ebben a körben a köl-
tészeti uralkodott. Maga a házigazda is költő, a
ki népdalokat ír s pompásan fordítgatja a szerb
hősregéket, melyek először irányozzák a közfi-
gyelmet a dalos nép költészetére. Szereti a zenét
és énekel. Bájos felesége van, akinek lényé derűt
sugároz a vendég homlokára. Itt nemcsak talál-
koznak az írók, de mulatnak is. Maguk a tudó-
sok szinte átalakulnak, másokká lesznek e moz-
galmas és friss légkörben. Horvát István Teleki
Lászlóéknál hagyja minden tudományos gondjait
s itt beáll poétának: verseket olvas, deklamál,
sőt három éven át csinálja a Dámák Kalendá-
riumát. Később, öregedő korában, is idejön vissza-
ifjodni. A Toldy Ferencz által magrajzolt képek-
ben szinte magam előtt látom ezt a lelkes kört,
melyben Kölcsey az első magyar románczot sza-
valja el, Fáy András kiadatlan, dévaj, ifjúkori
verseit, Gombos Imre pedig apróbb vigjátékait,
melyek sohasem láttak nyomdafestéket. Hallom

a tetszés zaját, a tapsokat, a csengő kaczajt, mely e felolvasásokat kíséri. Hubay Józsefet, a merész műzsafit, majdnem minden mozdulatával meg tudom figyelni, a mint önérzetesen kiáll a terem közepére s tagolni kezdi ódáit, melyekben ragyogó gondolatok vannak ugyan, de — Szemere fölkel helyéről s gúnyosan-ünnepélyes bókkal üdvözli őket, mint »nagyrabecsült régi ismerősöket« a Csokonai és Berzsenyi ódáiból. S a meglopott dicsőség merész hangjai egyszerre faharagot hoznak.

Értem, hogy az öreg Virág Benedek nem kiméli a fáradságot s koronkint átutazik Budáról e vidám pesti körbe. Mindig a legmélyebb tisztelet tárgya itt. Névnapiját — mint Kazinczyét is — megünneplik s ha távozik, a háziasszony lekíséri a kapuig és kezet csókol neki. Mindezek nem esinált, nem erőszakolt dolgok, de az irodalom és költészet szeretetéből fakadó gyöngédség. Lelkesedés, szellem, meggyőződés hatja át ezt a kis kört; tehetség és izlés irányítja. Csak az a Kisfaludy Károly ne figurálta volna ki Perfföldy-jében (»Kérők«) a kör egyik tekin-

télyes tagját, Nagy István jogigazgató uramat, a házi gazda jóbarátját! de a baj megtörtént s ez erősen bontogatni kezdte az eddigi szép öszhangot. Az életbemarkolásnak annyi szabadságát, mennyit Kisfaludy gyakorolt, nem tudta ez a patriarchalis erkölcsű kör megbocsátani s mint Bohémiában rendes végzet: végül itt is összezördültek.

— No jól van! Sorba színpadra hozlak beneteket! fenyegetődözött Kisfaludy s ott hagyta a társaságot.

Az öregek mindjobban vénültek, a közszellem mindjobban ifjodott. A kéthetenkinti összejövetelek mind gyérebbek lettek s lassankint csak az évi Mihály napra szorítkoztak. Vitkovichék régi kastélyháza elcsöndesedett s küszöbén a poétákat a prókátorok és kliensek váltották fel. Hiába, mindennek, a mi szép, jó: gyászsorsa, hogy rossz véget érjen!

Kisfaludy már ekkor elég erős volt arra, hogy egészen a maga lábán járjon s az *Aurórával* amúgy is természetes központja lett az irodalomnak. Régi és új írók immár csak köréje csopor-

tosulhattak s ha Kazinczynak megvolt régebben a maga hivatalos és félelmes triásza Vitkovichban, Szemerében és Horvátban: most neki is megvolt Bajzában, Vörösmartyban és Toldyban. Új irányokat hirdettek és új szellemben cselekedtek. Művészet, irodalom volt minden gondjuk; politikai vitákat ritkábban folytattak. Bővíteni a költészetet, a tudománynak alapokat vetni: ime, főtörekvéseik. És egy napjuk sem mult el tétlenül. Ha az öregeknek valami nem tetszett: ez csak egy okkal több volt nekik, bebizonyítani, hogy az a nemtetsző dolog tulajdonképpen életrevaló gondolat. A haladó, sőt immár szárnyaló kort többé nem lehetett megállítani.

Nemes versenyben égett ez a kis kör s eszméivel erősen kihatott a közre. Összejöveleteit mindaddig Kisfaludy lakásán tartotta, míg egyik kiváló, rokonszenves és nagymíveltségű tagja, Bártfay László meg nem nősült. Ekkor aztán, a huszas évek vége felé, úgy, a hogy volt, áthurczolkodott az Auróra-kör az ő kényelmes és barátságos termeibe. Bártfay nemcsak házigazdája, de valóságos elnöke volt e szabad társaság-

nak. Sokismeretű, puritán jellemű, az irodalomért fennen buzgó, szerény és előzékeny modorú férfit, a ki maga is irogat, verseket, novellákat, szindarabokat, történeti, heraldikai, jogi czikkeket s pihenésül Tacitus Agricoláját fordítgatja. Mint gróf Károlyi György titkára, módjában áll estélyeinek külsőleg is megadni a fényt, de sohasem a pompázás kedvéért. Tetőtől-talpig úri ember, a kinek izlésében és ítélő tehetségében mindenki megbizik.

Felesége, a szép Jozefine, előkelő nevelésű, lelkes nő volt, finom és gyöngéd, vidám és elragadó. A nemzeti irodalomban teljesen jártas s barátja a kör minden tagjának még mielőtt találkozott volna velök. Nemes valója hódított, érényei megszerettették. Toldy azt írja róla: »őrszellem volt, ki e szép kör érzései és tevékenysége felett észrevétlenül s mindig nemesítőleg lebegett«. Kölcsey »kevélykedő örömmel« emlegeti övéinek, Kazinczy a »legszentebb hűséggel és hálával« emlékszik róla leveleiben. Senki sem volt boldogabb, mint ez a kedves asszony, midőn látta, hogy háza az élő irodalomnak valóságos

műhelye s hogy szellemével ő maga is nemesítőleg kihat rá. És senki sem volt szomorubb, mint ő, ha félreértés, heveskedő viták, elvi összezördülések meg-megbontották egyesek közt az összhangot. A személyi sértődéseket meg tudta érteni, de kevésbbé törődött velök mint magával az irodalommal. Tekintete mindig a legmagasabb eszményen függött s a kör tagjainak tekintetét is arra irányította. A csipős és gyakran erős polémiák közben sok sebet meggyógyított, sok indulatot mérsékelte s legtöbbször neki volt igaza. Vezető lelke fényből, kellemből állt s úgy hatott mint a jótétemény. »Nem volt Ninon de l'Enclos vagy Madame du Bruage — írja róla szalonjának legmegbízhatóbb krónikása — amaz egy bájos, de frivol, ez szabályos és hideg irodalmat csinált: ő körülötte a lángész is érezte a határt, melyet nem szabad túllépnie.«

Igy működött és virágzott ez a kis, de sokfényű kör Kisfaludy Károly haláláig, mely első gyásza volt. A csapás váratlanul jött és nagy fájdalmat okozott. A mester távozott el tőlük. Emlékét nem örökíthették meg méltóbban, mint

a hogy tették: tovább haladtak az ő szellemében. Mihelyt kissé fölocsúdtak: elhatározták, hogy folytatni fogják az Aurórát meg a Kritikai Lapokat. Később megindították a Figyelmezőt meg az Athenaeumot, melyek vezető organumai lettek az új iránynak. Majd megalapították az elhunyt költő nevét viselő Kisfaludy-Társaságot, ezt a nagytekintélyű szépirodalmi intézetet, mely ma is virágzik s melynek, többek közt, a magyar Shaksperet és magyar Molièret köszönhetjük.

Aztán — egymásután dőltek ki a sorból és hullottak el a jelesek, a dicsők, lelkesek; Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Bajza, Bártfay, Szontagh Mikor a ház édes asszonyát temették: a koporsót az Auróra-körnek már csak egy tagja követte, Toldy Ferencz. Azután ő is csendes ember lett.

Megilletődve állok a lezajlott élet e visszaverődő képei közt és szinte elfogódik a szívem. Az a szeretet, mely egykor színezte, az a lélek: mely egykor átmelegítette őket: régen kilobbant s nekünk, késő kor íróinak, örököül, fájdalom, csak a személyes hiúságok és a szertelenség maradt.

V

VÖRÖSMARTY

1800—1855

Mialatt a magyar közéletben mindnagyobb hullámokat vetett a politikai és társadalmi reformok szükségérzete s az eddig kivivott eredmények új korszak biztató jelének voltak tekinthetők: távol az országos mozgalmaktól, de ezek hatásaitól tüzelve, a bonyhádi erdők szálfái alatt méla ifjú bolyongott magányosan s képzeletében a régi dicsőség képei rajzottak fel pompázón és hatalmasan. Úgy érezte, hogy lelke zajával bele kell vegyülnie a megindult nemzeti mozgalomba s a »riadó, vak mélységet« fel kell vernie dala tárogatójával. Ezt az ismeretlen lángelmét, ki még ekkor maga sem sejtette, mire van hivatva: *Vörösmarty Mihálynak* nevezték.

Nem kutatom: kitől tanulta azt a hódító merészséget s azt a diadalmas magyar nyelvet, melyen nagy kompozíciójában, a »*Zalán futása*« című eposzban megszólalt. Valószínűleg lelke tanította meg rá, mely csordultig volt a reménytelen szerelem el nem sirt könnyeivel s az aggódó honszeretet heves fájdalmaival. Bizonyynyal költőnek született, mert mélyen érző, nagy szíve volt s izzó képzelődése, és nyilván bírta azt az adományt, hogy mindazt, amit képzelt, imponáló hatású képekben jelenítse s mindazt, amit érzett, tündöklő nyelven fejezze ki.

Nem akart műremeket alkotni, csak egy lelkes, főlrázó szózatot intézni elhanyagolt nemzetéhez. A honfoglalás nagy jelenetei lebegtek lelki szemei előtt. Árpád dicső és győzelmes csatái akkor, midőn a vérrel szerzett hazát végpusztulástól féltették a nemzet legjobbjai. Valóban, »*Zalán futása*«-t a kor hangulata szülte. Ez az ősidőkből feldübbörgő történelem, ezek a fél föld homlokán végigtomboló hősök villámló kardjaikkal és rettentő buzogányaikkal éppen jókor jelentek meg a »tehetetlen, puhaságra

serényebb kor magyarjai előtt. Megjelenésük élő tiltakozás volt minden gyávaság ellen s ha ki továbbra is tétlenkedni mert volna: robogásuk süvöltő szele menthetetlenül magával sodorja, mint a pelyhet. E felséges vízióban megelevenített árnyak mintha sírjaikból keltek volna fel, vagy, nemzetük veszedelmét látva, a »hadak útjáról« szállottak volna le: szemkápráztató tömegekben, versengve siettek a dülő magyarság oltalmára. Nem pusztá látományok, hig levegő testetlen testeit, de termékenyítő eszmék képviselői voltak ők, kik ellenállhatatlan erővel akartak részt venni késő utódaik most megindult harczában, az új honfoglalás dicső munkáiban.

Ebből a szempontból kell megítélni e művet, mert csak így lehet megérteni korára tett rendkívüli hatását. Egy lángszellem megnyilatkozása, egy nagy sziv túláradása ez. Maga a történeti tény — a honfoglalás ténye — a hagyományok és mondák halavány világánál kevésbbé volt oly lélekemelő látvány, mint e hatalmas képzelődés villámlásai között. Mit a szerkezet laza-

sága, a cselekmény szétágazása, a naivnak és az epikai nyugalomnak mellőzése, az allegoriákká finomított litregék, a lirába olvadó részletek s a ködbe vesző alakok! Hiszen — kivételesen — éppen a szigorú s objektív művészet hiánya volt az, ami lehetővé tette, hogy ez a hősrege igazán lelkesítsen, tüzeljen és fölrázzon. Ha mi hiánya volt: ma tisztán látni mindet, erényei azonban kevésbbé szembeszökők ma, midőn ama kor mozgalmait és törekvéseit innár régen meghaladtuk. De annyi kétségtelen, hogy — visszatekintve amaz időkbe — irigylésre méltó közönséget látunk e mű előtt: az egész nemzetet, mely hódolattal és csodálkozással hallgatja egy eddig soha nem hallott felséges, erős, szívet és lelket magával ragadó magyar nyelv zengését, — a régi nyelvkincsből megteremtett új, merész s mégis mindenki által egyszerre érthető költői nyelvet, melyen aztán később Széchenyi is joggal hangoztathatja, hogy »Magyarország nem volt, hanem lesz«.

Kisebb epikumai — *Cserhalom, Eger, Magyarvár* — túlnyomólag szintén hazafias czélok szol-

gálatában állanak. Hősi epizódok, melyek nem annyira szerkezetük szilárdságával s jellemzésük biztosságával imponálnak, mint inkább előadásuk szokatlan bájával és erejével hatnak. Ez a színes, gazdag stíl már magában véve is oly művészet, hogy szinte elfeledtet minden egyéb hiányt. Ragyogó részletek állanak előttünk, melyek páratlanok a maguk nemében. A fantáziának és ihletnek oly bujasága ez, — oly tékozló pompája és tömege a virágoknak, hogy kompozícióinak egyetlen hézaga sem marad szín és fény nélkül. Minden csonka oszlopra, tört falra, párkányrepedésre fölfut a repkény, s csodálatos kék- és pirosszirmú virágkelyhek csilingelnek a szakadékok felett. Egy részük — *Tündérvölgy*, *Délsziget* — egészen fantasztikus, mintha a költőt álmok vezetnék a valóság mesgyéi közt s csak abban a világban tudna gyönyörködni, melyet saját képzelete alkot. A létező szinte szegényes, kopott, nyomorúságos neki. Oly dús ifjúsága, annyi költői kincse van, hogy, mint egy mesebeli herceg, szakadatlanul szórhatja lobogásának szinaranyát a valóság fakó jelen-

ségeire. A történelemből is csak azokat a szálat veszi kezébe, melyeket fantáziája szövőszékén sugarasakká sodorhat. Fény a levegője, szín az élete, mély és benső elragadtatások, hallucinációk az ihletői. Mindjobban közeledik a fenség birodalmához. Annyi izgalmon és megrázkódtatáson megy keresztül, hogy végre hozzáedződik az előadás epikai nyugalmaához. Eddig lelkesítették tárgyai, de egyúttal uralkodtak is fölötté, és vitték magukkal. Most hirtelen megváltozik a helyzet s föltétlenül ő uralkodik mindenén. A *Két Szomszédvár*-ban előáll a művész.

Nagyon sokszor olvastam ezt a csodálatos költeményt, mely talán a mi egyetlen valódi hexameteres eposzunk, s amikor a magyar nyelv színező erejében, ünnepélyes és hatalmas zengésében gyönyörködni akarok: újra meg újra előveszem s még sem tudok betelni vele. Ez a zord középkori történet, nagyszerű szabálytalanságai-val és alakjainak szertelenségével, páratlanul áll elbeszélő költészetünkben. A költő képzelő-dése oly mélységek fölött jár, hogy lépten-nyomon lezuhanástól kellene féltelnünk, ha nem

lángelméje kalauzolná a meredélyeken. A pusztító, mindent elseprő szenvedélyeknek mily rettenetes vihara tombol végig e hexametereken! Ez a két komor szomszédvár, lakóinak egymás romlására törő boszujával; e vad párharczok, melyeknek kelevész-csattogása s kopjasüvöltése szakadatlanul zúg az éjjeli környéken, Ság puszta határán; a megtorló harag, a fogyni nem tudó düh e bőszi libegése, ez az öldöklés, mely nem szűnik, ez a vér, mely mindig foly: mindez a borzasztóan szép, a megrendítően fenséges hatásával borít el bennünket. Itt nincs semmi vigasztaló, csak a művészet ereje, mely teljes, s az általa felkeltett illúzió, mely egész és igaz. Szinte lélegzetfojtva olvassuk e félelmes nyugodtsággal ömlő, szomorúan búgó, sirámos hősi hatosokat, melyeken mindvégig áthangzik a fegyverek döngése s a fájdalom üvöltése. Az olvasó szinte tehetetlenné válik e nagy és biztos művészettel szemben s nem igen jut neki más szerep, mint átengedni lelkét az ellenállhatatlan hatásnak, az ámulat sodrának, mely itt egyúttal a Vörösmarty tündöklő tehetségeinek érezhető mértéke is.

Ez a négy ének a legtermészetesebb, de legvadabb szenvedélynek: a retorsiónak tragédiája elbeszélés alakjában. Tihamér, diadalmas harez után, haza érkezik várába, melyet földúlva talál. A szomszéd Káldorok egy »hittelen« éjjel kiirtották egész nemzetségét, a Sámson-ház minden emberét. Vérük még ott feketélik a falakon. Az utolsó sámsoni sarj zúzottan áll a szörnyű vértor helyén s megtépett haját felszórja az égiek ellen. Majd leöli hadi ménét, megfejt, darabokra szeli a véreveszett húst s a lélekijesztő csendben, a lángok rőt világánál, hervasztó könyek közt lakomáz, — szomorú vendége magának. Minden gondolata a boszu. Fölkerekedik, elmegy László királyhoz, a ki fölhatalmazza, hogy a Káldor-ház tagjait egyenként párbajra kihívhasa. S megkezdődik a bajrahívást jelző rémkürtök rivalgása, a rettenetes öldöklés mozgalmas, vad és változatos rajzai, melyek a Káldor-család teljes pusztulásával végződnek. Levágott fejeik kiszégezve a sámsoni vár kapujára. Csak a Káldor-leány, a szép Enikő marad sértetlen, de a romlás őt is sirba dönti,

és Tihamér, Enikő szomorú árnyától űzelve, világgá bújdosik, sivatag bánatával.

Ime, a mese. Az én előadásomban valószínűleg hihetetlen, de Vörösmarty előadásában el kell hinni. Ez az ő művészete. Merész képzelődése nem ismer korlátot, nem lehetetlenséget: túlrepül minden határon s szárnyain magával sodorja az olvasó képzelődését is. Nézzük csak a *Túlvilági kép*-et, melyben egy szenvedélyesen szerető ifjú megöli hűtlen kedvesét, s mikor már a sir takarja: fölássza a koporsót. Süvöltő viharban, vészszórta hajjal áll a földült sir felett. A rohanó felhők közül haragban égő csillagok néznek le rá. A koporsó megzörren s lejebb-lejebb süllyed a föld mélyeibe. Az ifjú utána — keresztül a felszaggatott föld szádrétű kebelén, a fel-feltünedező koporsó nyomán, a gömbtulsó feléig, ahol új világ, új élet, dicsőbb ég, dicsőbb nap köszöntik. Itt feledésbe vész a mult, a koporsó zára magától föl pattan s kikél belőle a hűtlen kedves csodaszépen, tisztán, szűziesen. — Csak egy lázbeteg álma, ki, midőn fölébred: mellette áll hű nője s homlokáról gyöngéd ke-

zekkel törli le a verítéket. De hogy van ez képzelve és megírva! Igazán, nem lehet eléggé ámulni, hogy ily költemények nem keltik fel valamelyik festőművésziünk becsvágyát s maig is illusztrálatlanok. Szánalmas koldusság a kincsek között.

Vörösmarty a *Két Szomszédvár*-ral befejezte epikai pályafutását s azontúl visszatért első szerelméhez: ereje s ideje java részét színműírássra fordította. Három történelmi drámát, négy tragédiát, egy vigjátékot s egy tündéres színművet írt. Mit mondjak e kifogástalan jambusokban ömlő, szép beszédű drámákról, melyek csak névleg azok, egyébként dramatizált történelmi képek és nagyon ismert motívumokból szőtt végzettragédiák, szóval, tehetségének legszegényesebb alkotásai?! Hiába minden költői cziráda! Ez az atya, aki ártatlan gyermekeit kitéteti s később beleszeret saját, ismeretlen leányába, felnőtt fiát pedig — tudata nélkül, hogy fia — meggyilkoltatja: nem hat meg és nem is borzongat többé senkit. Az akadémia koszorúja régen lehervadt erről a *Vérnász*-ról,

épp úgy a többiekéről is (*Salamon, Bújdosók, Kincskeresők, Marót bán, Áldozat, Czillei és a Hunyadiak*) az élet minden virága. Képek, melyekről a szín elszállt, csak a festő neve maradt a vásznon. De ma éppenséggel nem csodálkozunk azon, hogy Vörösmarty, aki az epikumban hozzászokott a kényelmes, széles előadáshoz, emellett erősen lírai temperamentum is: derekas drámákat nem alkothatott. Nehézkes. Nincs biztos szerkezete, elég leleménye, hiányoznak jellemei s a szépen ömlő jambusok nem a dráma nyelvét görgetik. Nemesebb stíltre tör és érzelgős lesz, erős akar lenni s a retorika hideg páthoszában gyöngül el. A *Fátyol titkai*, mint vigjáték, ugyanezeket a hiányokat tárja föl. Csak a tündéries, bájos drámai játék: *Csongor és Tünde* kivétel. Ez egy XVI. századbeli magyar költő, Gyergyai Albert *Argirus* királyfiról szóló verses munkájának anyagából szövődik, de egészen szabadon. Tárnya: a küzdő szerelem diadala minden akadályon, egy fantasztikus világ jelenetei közt megrajzolva. Korlátlan, csapongó, szeszélyes, mint egy drámai for-

mában rakonczátlankodó dithiramb, de színes, ötletes, célratörő. Az ideális szerelem tündérekedése a reális szerelem józanságának humora mellett. Ég és föld bájos ölelkezése játszi tréfák, pajzán gyöngédség, mély reflexiók — az emberi érzelmek ezer virága s tengernyi fénye közt. És milyen nyelv tolmácsolja ezeket az édes bohóságokat! Egyetlen a maga nemében. Tisztán, büszkén és biztosan zengő magyar ütemei amily röpkék és pompázók, épp oly jellemzetesek s költői nyelvünknek teljes diadalát ragyogtatják.

A drámairó Vörösmartynál sokkal nehezebb feladat hű képet festeni a lírikus Vörösmartyról. Mert, igazában véve, ő mégis mint lírikus a legnagyobb. Fejedelmi sorban áll, birodalma szinte határtalan. Ameddig a múlt hatásai alatt áll: egyenetlen erejű, mihelyt felszabadul e hatások alól: mindenkinél erősebb. Lirájának sok szép virágát legázolta az idő, de ami megmaradt, még mindig tündöklő sokféleség, tömerek gyönyörűség. Alig van költőnk, aki szélesebb körben működött valaha. Az egyszerű

daltól az összes lírai műfajokon át az eposzhoz hajló lírai beszélyig mindenben mutathat föl valami derekasat, sőt tökéleteset. A tárgyak és formák, a hangulatok és érzelmek ezerszínű változatossága ez. Gyöngéd és mély, megható és fölrázó, ahogy neki tetszik. Olyan hangszer van a kezében, melyben minden érzelmi árnyalat megtalálja a maga húrját s éppen azért zeng tisztán, búbájosan és erősen. A *Szózat* költője, aki milliók szívét hozza rezgésbe! A hazáját aggódva szerető magyarnak azokat a sajátságosan édesbús, nemesen komoly, szélsőségek — kétségbeesés, remény — közt hánykódó hangulatait, melyekben századok történelme zokog föl: — nem, ezt senki sem volt hivatottabb himnuszszá, nemzeti imádsággá örökíteni, mint Vörösmarty. A magyar lira kicsiben a magyar hazafiság története. A *Szózat*, a reformkor-szak ajkain, annak összefoglalása; multak, jövődők mérlegelése a köztük tusakodva álló jelen lelki hullámozásának, egy egész nemzet közérzületének ünnepélyes megnyilatkozása. Sőt több. Az ezer viszontagság közt megedződött

s élethalál-harczra kész nemzeti akarat férfias felkiáltása. Az a dicső szó: *rendületlenül!* egy-magában véve annyit ért nekünk, mint a francziának a *Marseillaise*, az angolnak a *Rule Britannia*, mert ez a kellő szó a kellő időben volt kimondva. Az egész nemzet meghallotta. Éltető és fölrázó erejéből azóta sem vesztett semmit. Ahol megzendül: ott ünnepi hangulat árad el a lelkeken s dallama zsolozsmájában egybeforradnak a szívek, mintha a történelem intő szózatát hallanák, mely a pártoskodó magyarnak minden balszerencse közt az összetartást hirdeti. Valami szent, magasztos, mélyen megillető, minden időket átölelő érzés buzog benne, hallhatatlan, mint az a forrás, mely szülte: a hazaszeretet.

Másoknál tán divat a hazafiság, Vörösmarty-nál meggyőződés. Nemzete iránt nem elfogult, hibái előtt nem huny szemet, de, mint Széchenyi, közbe-közbe méri az erejét is. Erélyesen és ünnepélyesen tud korholni, ha kell, gúnyolódik is, de mindig az a célja, hogy fölemeljen. Jól látja azt a bús magyart, aki Sors asszony előtt

(*A sors és a magyar ember*) esengőre fogja a beszédet s olyan fényes plasztikával állítja elénk, hogy szinte szobornak nézzük. Félvállán ócska mente, oldalán rezes kard, üstöke hátra kötve, akár a buzogány. Rég ült lovon, de vén bokáin azért az elpártolt idők sarkantyúját pengeti. Érdekes patinában, szomorkásan áll a szeszélyes istennő előtt s a szája sirásra ferdül. Mi baj szivem, magyarkám? — kérdi tőle Sors asszony gyöngéden. — Mondd el csak hamarosan: mi kéne még, ha volna? *Kell egy pipa dohány?* A búsmagyar aztán mindenféle jót és bolondot kér az istennőtől, mit az, csak hogy végre lerázza a rozsdás daliát, meg is ad neki. De hát nincs a sok áldásban semmi köszönet. A békét arra használja föl, hogy nem dolgozik, a csöndes háborút arra, hogy egymást öldösi. Országga visszafordul Árpádék korába, s mint »regényes, szép vadonság ásít az ég felé«. Maga Sors asszony is megsokalja a szánalmas visszaesést s új alkuvást kínál. De a magyar föleszmél, lehányja régi bőré, pusztán de ifjan áll s büszkén veti oda: »Asszonyszemélyre többé

nem bizom hazám dolgait. *Magamra vállalom, amit még tenni kell!*» Nem a Széchenyi szellemében van ez gondolva? Ennek a találó ironiának okvetetlenül hatni kell. Ez a kor lélegzete.

Ime, a költő magyarja kilép korlátoltsága szűk köréből s Vörösmarty felfogásában odasimul az európai eszmékhez. Kortársai közül ki versenyezhet vele ebben a törekvésben? Az első lépés dicsősége az ő nevéhez fűződik. Magasan áll, messzire lát és művészetével tisztább ideáloknak áldoz. A szerencsétlen népek számára mindig van egy-egy könyve, az igazi nagyság számára egy-egy koszorúja. Lelkében oly gondolatok forronganak (*Gondolatok a könyvtárban*), melyek az egész emberiséget érintik. Tudatában van a költészet hódító hatalmának. s souverain büszkeséggel meri kérdeni: Mit tudtok, ti hamar halandó emberek, ha lángképzelődés nem játszik veletek?

S ő csakugyan mindent képzelődése fényében fürdet meg s kedélye melegén tör keresztül, mielőtt formába öntené. A *Kis gyermek halálára*

rendkívüli bájos alkotás, a *Merengőhöz* mély reflexiói fenségesek, *epigrammái* legjobbak e nemben, *genreképei* közt kitűnőek vannak; a *Szegény asszony könyve*, melyben jóságos anyja képét örökíti meg, műremek, *Hedvig* csodaszép legenda s a *Szép Ilonka* megható története mindig megható marad. De azok mellett a hangok mellett, melyek ezekben megcsendülnek, van még valami diabolikus, valami démoni benne. Az a viharos páthosz, ami a *Liszt Ferenczhez*, a *Keserű pohár* meg a *Vén cigány* című rhapszodiákban fölír, a Paganini boszorkányos hegedűjére emlékeztet. Valami nagy, nevezhetetlen, de mindig nemes keserűség reszket az alaphangjában, mely — mintha nagystilű tragikai hősök fakadnának lírai dalra — a szenvedélyek széles skáláján búgnak keresztül s »egyszer fázunk, másszor lánggal égünk« mi is mellettük. A szívében hosszú időn át összegyülemlett keserűség egyszerre árad ki belőle. Egy-egy ilyen verse a fájdalomnak valóságos szimfóniája. Félelmes tűz, melynél borzongunk. Nem tudom, mennyiben van igazam, de nekem

úgy rémlik, hogy ez a sajátságos hang a régi retorika páthoszából áll elő s izzó temperamentumában átnemesedve, indulatai tüzen átisztulva, a salaktalan, csengő érzet nyújtja, mely immár valami egészen más mint az előbbi szürke keverék, valami egyetlen: egészen az övé. Ezekben a lírai költeményekben bámulom az ő lírai nagyságát legjobban. Kivételes darabok: nem találok a párjukat sehol. Tud ahhoz, amit Berzsenyi követel a költőtől: a trombita összeszorított hangján süvölteni.

»Mit a világ nekem, ha nincs hazám!«
— sikolt fel a forradalom lezajlása után s erős lelki rázkódtatások közt fordítgatja *Lear*-t. Azután mindjobban fogy a napja, mindjobban fogy a bora, — fáradt vállairól vén gúnyája leszakad — s az egész nemzet gyászba borul, mikor sirjába roskad ez a sokzenéjű vén czigány, akinél felségebb nótákat széles Magyarországon nem muzsikált senki sem.

VI

KISEBB EPIKUSOK

1814—1834

E kor epikusai közül kétségkívül Vörösmartyé a pálma. Az ő fantáziájának ragyogó röptével, költői előadásának művészi bájával és erejével, színeinek pompájával és formájának tökéletességével ez idő szerint nem kelhetett versenyre senki. Országos hatású nagy költeménye, mely egyúttal a magyar romanticizmusnak is egyik legszebb diadala volt, szinte fölöslegessé tette, hogy ezen a téren mások tovább kísérletezzenek. Mégis, többekről kell itt megemlékeznünk, kik köréje csoportosíthatók s részben megelőzték, részben követték vagy utánozták.

Székely Sándornak (1797–1854.), az erdélyi unitárius papnak, meg volt az az érdeme, hogy

A *Székelyek Erdélyben* című, kisebb méretű s ugyancsak az ősmondákhoz forduló epikai költeményével útmutatója lett Vörösmartynak s képzelő telhetségét fölgyújtotta. Ez a jól megalkotott kis mű, mely zengzetes hexametereken ringatta a nemzeti mondákkal összefűzött s inkább naivan elképzelt, mint népi hagyományokban élő hitregéket, az újság és a frissesség hatásával hatott költőinkre. Valóban, meséje oly egyszerű, hogy, ha maga a mű nem lett volna »csodálatos sugallat« s a régi dicsőség iránti lelkesedés őszinte terméke: alig kelthetett volna epikai érdeket. Az Atilla birodalmát romba döntő végzetes harcz után Irnákot, bujdosó hunjaival, egy futó csillag keletre vezérli, s istenük, a pásztornak öltözött Hadúr segítségével, rábukkanak a székelyföld Tündérkertjére, Alirán királyleány birtokára. Ennek kezét és országát a dák fejedelem is szeretné elnyerni, de Irnák hősiecsatában legyőzi a vetélytársat, feleségül veszi a csodaszép, szerelmes királyleányt s népével letelepszik a székelyföldön. Vörösmartyra főképzért hatott ez a költemény lelkesítően, mert

hangja új és merész volt. A nyelvnek és verselésnek e színes, meleg ömlését, komoly erejét, a leírásoknak ezt a plasztikus pompáját hasztalan kereste volna régibb költőinknél és hasztalan azt a lelkes bátorságot is, hogy a hitregék hiányát a költő saját képzelőtehetségéből merje pótolni, mint az itt történt. Ez a kis költemény adott impulzust Vörösmartynak a *Zalán futása* megírására s ebben a hatásban van igazi irodalomtörténeti jelentősége.

Még a tizes években lépett fel *Zircz emlékezte* című epikai költeményével *Horvát Endre*, tétí plébános (1778—1839.). Oly tárgyat választott, mely költői alakításra szinte lehetetlen: egy klastrom történetét. Nem is lett abból más mint krónikás vers, egészében egy hexameteres rajzolat. De ezek a hexameterek ünnepélyesen és színesen, itt-ott férfias erővel hangzottak s vonzón csillogtatták fel a magyar nemzet s egyház multjából kiragadott képeket. A mult, a mult! Ebben élt ez a nemzedék, melynek nem volt jelene s hite is kevés a jövőben. A kortársak szívesen üdvözölték az új Virgilt, ki

szerintük hivatta volt egy még mindig hiányzó nagy epopéában megénekelni a honszerző Árpád dicső tetteit, buzdításul a hanyatló nemzetnek. Horvát hozzá is fogott költeményéhez, melyből az Auróra sietett mutatványokat közölni, de a nagy mű kinosan és lassan készült. Lelkesedés és önbizalom nem hiányoztak hozzá; Horvát büszkén vallja, hogy »az eposzi formában egy európai epikus sem lép eléje«, de mindhiába! Nem volt fantáziája és teremtmő ereje a nagy alkotáshoz, s mire költeménye elkészült: el is késett. A tizenkét könyvre osztott hosszú eposz, mely a magyarok költözködését és honfoglalását adja elő, költői elfogás és költői alakítás nélkül, az antik eposzból kölcsönzött élettelen gépezet foszlányaival gyarlón és szegényesen cziczomázgatva, terjengős, sivár és száraz leírásaival, mesterkélt közbeszótt epizódjaival Vörösmarty Zalánja után többé nem hathatott. Az akadémia ugyan megkoszorúzta, de ez az elismerés inkább a kegyelet ténye volt mint a lelkesedése.

Szerencsésebb időben s több talentummal lépett fel *Czuczor Gergely* (1800—1866.), a föld-

mives családból származott benczés pap, aki *Augsburgi Ütközet* és *Aradi Gyűlés* című kisebb epikumaival szintén megelőzte Horvát Endre Árpádját. Nyilván látható, hogy az eposz művelését, mely majdnem kivétel nélkül a magyar történelem és mondavilág forrásaiból merítette anyagát, költőink, így Czuczor is, korszükségnek ismerték fel, s mi sem volt természetesebb, mint hogy hősmondáikat a magyar nyelven oly hatalmasan és harcziasan zengő hexameterekben harsogták el. De mintha a nagyközönség kezdte volna már kissé megsokallani ezt a hosszantartó fegyverzörgést, ezeket a pusztító és vérengző csatákat, melyek széles és terjengős jelenetekben szakadatlanul zúgtak körülötte. Czuczor maga is érezhette a harczyi motívumok egyhangúságát, s legjobb, legkerekebb epikai alkotásában, *Botond*-ban már egy egészen romantikus szerelmi történetet helyez előtérbe, Botondnak menyasszonyáért, a rhodopei virágszálért, vívott küzdelmét aránylag rövidre fogott s plasztikus erővel megrajzolt párbajharczra redukálva.

Azok közé a költők közé tartozik ő is, kik

jól látták koruk elválását a régitől, de nem volt elég erejük széttépni minden köteléket, mely az előző időszak törekvéseivel összefűzte őket. Ime nála, a nép fiánál, aki a romanticizmus újító levegőjét szivja, megmarad a klasszikus forma s bizonyos merevség, melyet sokáig nem tud levetkőzni. Szeretettel foglalkozik egy nagyobb s szintén hexameteres eposz tervével, mely a nagy *Hunyadinak*, a keresztény magyarnak világra szóló diadalait énekelte volna meg; de életviszonyai megakadályozták abban, hogy ezt befejezze s hőst dicső példaként mutathassa fel a megindult politikai küzdelem élethalál-harczában. Csak sokat ígérő töredékek maradtak fenn belőle. Nagyobb alkotásoktól elvonták gyakori összeütközései szerzete előljáróival, kik világias felfogásában, kedélye megnyilatkozásaiban, sőt még büszke nemzeti érzésében is veszélyeztetve látták a papot; majd tudományos elfoglaltsága s később évekig tartó fogsága egy bátor hangú forradalmi költeményeért.

Izgalmas, erős idők voltak ezek s a jövő munkájával elfoglalt emberek mind kevésbbé ér-

tek rá, hogy hosszabb lélegzetű eposzokat olvas-
 sanak. Ez a műfaj, czélzatos formájában, immár
 le is játszotta a maga szerepét. Nem így a líra,
 melyet a romantika új hangokkal, új tartalom-
 mal s az érzelmi árnyalatok egész rajával bőví-
 tett s így hatásaiban is megújított. Költőink,
 kik első sorban lelkes hazafiak voltak, szívesen
 hódoltak a kor istenének, de ez a köteleesség-
 beli tény gyakran egyéniségük valódiságának
 és őszinteségének rovására történt. Czuczor is
 — mért tagadnók? hisz ma már tisztán látható! —
 inkább volt lírai mint epikai temperamentum.
 A dal az ő igazi eleme. Azt mernők mondani:
 dalolás közben találja meg önmagát. Ez a finom,
 könnyed és filigran műfaj, mely Kisfaludy Károly
 kezében még minduntalan összetörik, az ő rom-
 latlan és naiv kedélye melegében új zománczot
 és bájt kap. Szerencs és érzékkel beleviszi a
 nemzeti irány legtermékenyítőbb elemét, a né-
 pies motivumokat. Drámai elevenség, szökellő
 játsziság, pajzán humor s mindenek fölött:
 keresetlen egyszerűség kifejezésekben, képek-
 ben, — ime, dalai túlnyomó részének jellem-

vonásai. Nagyon jól ismeri a falusi életet, a nép nyelvét, és nemcsak szeme: szíve is van a dolgokhoz. Friss, üde, nyílt kedély, mely gyönyörűséget talál minden nemes érzésben, szeretettel öleli fel a szépet és szeretettel is sugároztatja vissza. Epikumairól mindig elismeréssel fog megemlékezni az irodalomtörténet; balladáit és *Riadó*-ja mindig igaz hazafiságának hirdetői lesznek; aesopusi meséi, szatirái mindig láncszem marad e műfajok történeti fejlődésében; klaszikus fordításai, szótári munkássága mindig kiváló szorgalmáról fognak tanuskodni: de poétai volta dalaiban él legközvetlenebbül. Az *Augsburgi Ütközet* fegyvercsattogása ma már nem hevít fel senkit, de a *Három bokor* című népdal két strófáját és sok egyéb dalát országszerte dalolják ma is; az *Aradi Gyűlés*, *Botond* legfeljebb kényszerű iskolai olvasmányok, de a *Falusi kis lány Pesten*, mint a naiv komikumnak egyik legremekebb példánya költészetünkben, mindenkor azok közé a virágok közé fog tartozni, melyeket nem kell félteni a hervadástól.

Ennek a buzgó, lelkes gárdának egyik legmunkásabb tagja *Garay János* volt (1812—1853.). Könnyen, sokat és sokfélét dolgozott. Tehetsége kevésbbé jelentékeny, de mozgékonysága és agitatori szelleme annál becsülendőbb. Nemes és naiv kedélyét a legkisebb hazafias ténykedés is rezgésbe hozza. Ott van mindenütt, ahol lelkesíteni kell. Nem mulaszt el egyetlen számbavehető alkalmat sem, hogy ápolja, ébren tartsa korának hazafias buzgását, s a magyar társadalom tevékenységének minden mozzanatára van egy-egy ódája, dithirambja, vezérczikke vagy dala. Mint nagy mintaképe, Vörösmarty: lelkesedésével ő is a mult dicsőségéhez fordul, s bár előadásának formája erősen krónikás, de színes és meleg képekben rajzolja meg történelmünk majd minden érdekesebb jelenetét. Nagyobb szabású eposzaival kevesebb a szerencséje mint apróbb történeti elbeszéléseivel, melyeket abban az időben tévesen tartottak és neveztek balladáknak. Ahogy nem igazi eposz *Csatár*-ja és *Szent László*-ja, épp oly kevésbé balladák az *Árpádok* darabjai. Krónikás képek és képsoroza-

tok ezek, melyeket helylyel-közzel lendületes páthosz melegít át, s legtöbbjének ezért volt élenkebb hatása a hevülékeny nemzeti szellemre. *Kont*, a kemény vitéz, harmincz társával, nem hajtva térdet a zsarnok Zsigmond előtt: az ellenálló Magyarországot personifikálta. Inkább a halál, mint a szolgaság! Ki nem értette volna meg e lelkes szózatot a forradalom előtt s még inkább utána sokáig! Soha sem volt a hazafias retorikának nagyobb jelentősége a magyar költészetben mint e korban, mely főkép a páthosz levegőjéből élt.

De van Garaynak egy költeménye, mely diadalmasan túlélte korához tapadó társait s munkásságának alkalmiságából megmaradt minden idők számára. Ez az ő *Obsitos*-a, az ő *Húry János*-a. Egy kiszolgált vén baka pompás genre-je, mely a népeletből művészileg ellesett jellemző vonásaival, rajzának eleven színeivel s előadásának természetes és üde humorával halhatatlan alkotás. A Falstaffok magyar rokona. Annyira és oly kedélyesen hazudik, hogy végre maga is hiszi mindazt, amit elmond hűséges hallgatói, a potrohos bíró meg

a falu legényei előtt. Csak a diáktól fél, aki furesán s nagyokat prüsszent a merész harczy kalandok hallatára, mikor Hány János — bár lovon soha sem ült — huszárként szerepel s kétszázan ütköznek meg kétszázezer francziával, kiknek vezérét, a nagy Napoleont, természetesen ő maga fogja el. Mária Lujza sirva kéri a vitézt: ereszse foglyát szabadon, mit a lovagias Johannes Hány meg is tesz. A császártól két aranyórát kap emlékül, melyeket kapitányának és hadnagyának ajándékoz, utólagosan sajnalva, hogy legalább egyikét nem tartotta meg, mert most ezt a történetet »hihetik is, nem is kigyelmetek«. De a hallgatóság hiszi, mi pedig teljes gyönyörrel tapsolunk e vidám hazugságoknak, melyeket az a szerencsés sors ért, hogy örökéletűek, mert művészetük igaz.

Végül emlékezzünk meg egy meleg kedélyű, szerény bankhivatalnokról, *Debreczeni Márton*-ról (1802—1851.), ki távol a világ zajától, a nemzeti mult emlékein merengve, Vörösmarty hatása alatt, titokban zöngette lantját s megírta a *Kióvi csata* czimű tizenhat énekes hős-

költeményét. Senki sem sejtette, hogy a *Bányász Szótár* s a *Bányászati Tudományok Rendszerének* tudós írója, ki e művei révén a külföld előtt sem volt ismeretlen, egyúttal költő is. Nagy, hexameteres eposzát, mely szintén a honfoglalás köréből veszi tárgyát, csak halála után fedezte fel egyik barátja, gróf Mikó Imre, aki aztán az ötvenes években ki is adta. Szenzációszámba menő feltűnést keltett, de többé nem hathatott. A klasszikus eposz immár végkép bevégezte pályafutását, a hexametereken robogó hősök visszatértek régi pihenőikre s mögöttük becsapódott az idők vasajtaja.

VII

B A J Z Á É K

1823—1851

Már Kisfaludy Károly kezdte sokallani a magyar Parnassus körüli tolongást s éppenséggel nem volt hajlandó, mint Kazinczy tette, eszményi, meleg ölelésekben részesíteni a hivatás nélkül is babérok után kapkodó »istenfiak«-at. Nagyon jól érezte, mert erős érzéke volt hozzá, hogy kissé tisztázni kellene az eszméket s irányítani a közönség izlését. E tekintetben ő maga minden telhetőt elkövetett az Aurórában, az ott közzétett művek gondos és célzatos megválogatásával. Jelentősebb eredményeket azonban nem érhetett el. A purifikálás nagy munkája az Auróra-kör egy más tagjára, *Bajzára* maradt örökül.

Bajza (1804—1858.) kritikusnak született. Tanult és eszes ember, aki prókatori tudását jól használja fel az irodalomban is. Szintoly éles tekintettel ismeri fel szellemi életünk minden hiányosságát és hézagosságát mint közvetlen elődje, Kisfaludy Károly. Sőt erősebben lát. Jobban elemez, szigorúbban ítél. Tettel viv, nem sopánkodással. Kissé erőszakos, sokak iránt ki-méletlen, sőt kegyetlen, de ez nem baj! Hatalmas organum áll rendelkezésére: az általa teremtetett Kritikai lapok, majd ugyancsak az ő szerkesztésében megindult tekintélyes folyóirat, az Athenaeum, melynek társlapja is van: a Figyelmező. Mögötte áll az akadémia, körülötte munkatársakul az írók legjava: oly erős katonaság, oly kitűnő hadi készletek, hogy szinte biztosra veheti a diadalokat. Immár tényleg el is mult az az idő, hogy hazafiságból minden gyarló művet dédelgetni kell. Ez most már annyit jelentene, mint elhíttetni a magyar olvasóközönséggel, hogy derekabb munkákra nem számíthat. El kell riasztani, le kell törni a hivatlanokat. Irányt kell adni a szétfolyó törekvéseknek, bő-

víteni, teljesebbé tenni s tökéletesíteni a műfajok körét, tartalmasabbá, kényesebbé formálni a közönség ízlését, szóval: előbbre menni, haladni.

Tehát kritika kell! Kérlelhetetlen, kemény, részrehajlatlan és igazságos kritika. Ki kell irtani a hízélgést, a bálványozást. Barátainkat, rokonainkat nem kell csak ölelgetnünk, hitsorsosainkat csak dicsérgetnünk, nagyjainkat csak magasztalnunk s ellenségeinket csak üldöznünk. Ha örökké csak melléktekintetek rabjai leszünk s az igazat soha sem merjük nyíltan kimondani: »khinai penész« fogja bevonni s megenni nemzetiségünket, nyelvünket, tudományos életünket . . . Mindezek kétségkívül igen szép és bátor elhatározások elméletben, és szinte kár, hogy a gyakorlatban nem egészen így sülték el. Az Athenaeum hatalom lett, s az eszmék tisztázására, az ismeretek terjesztésére s az irodalmi ízlés fejlesztésére bizonyynyal sokat tett, de nem szolgálta mindig az igazságot, a méltányosságot még kevésbé, és gyakran nagyképzőleg alkalmazott nagy mértéket kis tehet-

ségekre s megfordítva. Hatalmát bizonyos rideg kiméletlenséggel gyakorolta s az ellene támadókat felségsértőknek tekintette. Mindent meglátott, ami odakünn történt, kevésbbé, ami saját hasábjain ment végbe. Sokszor ágyúval lövöldözött apró verebekre s rengeteg pörökbe bonyolította magát kicsinységek miatt. Szeretett a mások háza előtt seperni s elfeledte a maga háza táját teljesen tisztán tartani. Bizonyos klikk-rendszer jellemezte, mely célul a harczot tűzte ki s ebben rettentően jeleskedett is. Az összecsendő fegyverek aczélából sok eleven szikra pattogott ki, de nem maga a jótékony s mindent átható világosság.

A jeles és harczias szerkesztő, Bajza, ki nevét már az »epigramma theoriájával« s más polemikus irataival korábban ismertté és félelmissé tette, számos talpraesett tanulmánynyal állt elő itt is. Ha valaki kritikai rátermettségéről meg akar győződni: olvassa el érdekes töredékeit a regényköltészetéről. Nagy buzgalmat fejt ki a színügy körül, de hangsúlyozza, hogy a mi viszonyaink közt a hazafiúi szempont előbbre-

való a művészetinél és a francia romantikus színművek hatása alatt nemzeti drámát sürget. Észreveszi azt is, hogy dalköltésünk rendkívül szegénys »bennök a poétai léleknek csillámaait is ritkán találhatni«; megvetéssel beszél a »fülkinzó, unalmas troubadourok«-ról, kik »goethei és schilleri nagyság érzetével keringenek parányi körükben«; elítéli az »üresen csillogó szógőzt«, melyet nálunk a »romlott izlés s a német miszticizmus lelketlen utánozása szült«. Goethet és Kölcseyt állítja fel mintául s megpendíti a művészi népdal elméletét is. Helyes. De hát a saját poémaiban nem veszi észre a »szógőzt«? Hangulataiból nem érez ki semmi hidegséget? Nem látja, hogy ő, ki ez idő szerint lírában »vezet«: tekintélyével többet árt, mint használ? Üldözi a keresettséget, praedikálja a természetest, s ki fészesebb és fagyosabb mint ő? Ha az »üresen csillogó szógőzt« annyira megveti: miért használ ilyen kifejezéseket és szavakat, mint a minőket verseiből ide melléklek: Bájló, rózsás lehellet — vérei közt aléló költő — szerelmi estvelgő csillaga hajnalgva tűn fel alkonyult szememnek — korányi

csillag — bájremények csolnakán — kéjlobogva
 felleng tekinteted egy szép jövődő fényárnyain
 — rózsafán termett ajak — bérz havából fútt
 kebel — honförgetegnek véráldozatai — báj-
 vidék — viránymező — kénykehely — csillám-
 tető, búsél, lebeng stb. stb. Nem érzi, hogy
 képzelő tehetsége mily szűk s mily veszedelme-
 ket rejt magában minden gondolatot és érzel-
 met megdermesztő művészete? S végül, nem
 ébred tudatára annak, hogy másban is csak az
 tetszik neki, ami a saját hangulatainak, formái-
 nak visszfénye? csak azt koszorúzza meg elisme-
 réssel, aki az ő elveire esküszik? Az Aglája egy
 szárnypróbálgató verselőjének szerelmi »Bucsú-
 dalát« dithirambokkal köszönti, mert nagyon
 szép benne »*az a csend a vesztés érzelmeiben*«!
 Igen, ezt a szerelmi vesztést a mester is épp
 így fejezte volna ki: nyugodtan, kecsesen és ki-
 fogástalan trocheusokban. Művészete, mely csodá-
 latos módon az általa elítélt érzelgős német
 költők, Hölty, Salis, Matthison hatása alatt fej-
 lődött, voltaképen nem egyéb, mint *modor*; még
 pedig a veszedelmesebb fajtából, mert nem tűri

az egyéniség szabad megnyilatkozását s kizár minden égőbb képzelődést.

Igazán különös ember! Elméletben fennen hirdeti az irodalmi köztársaság eszméjét, nyíltan, egyenesen, bátran beszél, újít, nemesít — s ez a hős a múzsa lábainál csak egy szentimentalis apród szerepét tudja játszani: eped és nyög-décsel, a férfias őszinteségnek minden erénye nélkül. Jól tudjuk, hogy nem erre a szerepre született s annál nagyobb a csodálkozásunk, midőn tanúi vagyunk erőszakos önmehtagadásainak. Mily kinokat állhat ki, mennyit szenvedhet, midőn hevesebb és szilajabb indulatok háborgatják! Fokenként szorítja vissza őket s végül megfojtja, hogy ki ne törjenek. Ezeket a megfojtott indulatokat aztán halavány arczokkal, mozdulatlan szépségük hideg vonalaival szívesen mutogatja, mert — ha tán ellenkezőleg érez is — azt hiszi hogy nyugodt formákban van a teljes művészet. Nagy ismeretű ember, aki azonban maga-magát nem eléggé ismeri, a művészetet pedig sok tekintetben félreismeri. Egy rideg elvet képvisel, mely a líra fejlődését inkább megakasztja, mint előbbre

segíti. Helylyel-közzel hatásos, mert a közhangulatot szolgálja (*Borének — Sólhajtás — Apotheosis* stb.), de egészében véve mindig szűkkörű, mesterkélts és feszes. A romantikus érzelmek örve alatt egy új klassziczizmusnak hódol, melyben épp oly kevés az eredetiség, mint az előbbiben. Legföljebb arra lesz jó, hogy bizonyos eszméket okvetetlenül meg fog érlelni s okot ad egy erős, hatalmas reakcióra, melyről majd később fogunk megemlékezni. De addig hány jobb sorsra érdemes tehetség sorvad el e meddő művészet karjai közt! Mert az tagadhatatlan, hogy a fiatal, költői talentumok egész raja kering és vergődik a Bajza tekintélyének fényében. Pillangók a lámpaláng körül. Hivók, epedők, akik szomjúhozzák az igazságot, s gyengéd és tapasztalatlan lelkökkel az általa kijelölt utakra tolonganak. S alig akad egy-kettő közöttük, akit némileg mégis meg lehet különböztetni tőle; alig egynehány, akiknek egyénisége mégis ellenállóbb, hogysen végkép feloldódják a mester elveiben és hatásaiban. Többnyire egyformák, ábrándos, szelid alakok, akik »lombos, nyári

sátornak« képzelik a »dalvilágot«. Hűvös, biztos menhelynek, hová nem hat »forró sugár« s »hol fel s alá a képzelet mint házi lányka jár«. Odakünn zúg az élet, itt minden »lágyszelid«. A harczokat, a külső háborgást legjobb innen, »résen át« nézegetni »csöndesboldogan«, mert ottkünn erősebb nap süt s »elolvadnak az álmok, mint a hópelyhek«.

De ugyanaz a *Kerényi Frigyes* (1822—1852.), aki Bajzáék dalvilágáról ezt a jellemzően szelid és ártatlanul nyájas képet festi: néhány év múlva már lázadoz, s »éreczből« kíván a lantjára húrokat, »szilaj, tüzes mént dalmokparipának«. A mester hideg művészetének pányvájához kötözve: pegazusa toporzékol és szívesen ki-kirántaná magát a külidom feszes zaboláiból, — de késő: a szerencsétlen költőnek már vérében van az édes méreg s gazdag kedélyvilágával, távol idegenben, megátkozva illuzióit és eszményeit, belebukik az örületbe. — A mély érzésű *Vachot Sándor* (1818—1861.) sem kegyeli jobb sors. Ő is a tanítványok közé tartozik s ezek közt tán a legjelesebb. A készen kapott merev formá-

kat, a fagyos jambusokat és trocheusokat kedélyének komoly és sokfényű tartalma szinte átmelegíti. Több értékű költő ma is, mint mestere, Bajza. Azt merném mondani: benne nyer legnemesebb kifejezést ez irány lírai gyöngédsége, (*György úr halálakor* — *A külföld rabja*), de, fájdalom, nagyobb dolgokra termett talentumával, ő is csak áldozatul esett az elvnek, mely mindenkét korlátok közé szorított és megbénított. — *Sárosy Gyula* is (1816—1861.) hű másolója a mester mintáinak s bár éppenséggel nem született rabszolgának: sokáig az. Mozgása nem egyéb, mint erőtlen ingadozás, mindaddig, míg később meg nem találja magát. Ekkor aztán egy egészen más ember beszél belőle. S ez a más ember megtagadja minden összeköttetését a multtal. Az *Aranytrombita*-val előidézett országos, nagy hatást semmi esetre sem köszönheti Bajzának.

Riskó, Beöthy Zsigmond, Pap Endre mind mesterükre vallanak egy-egy bájos dallal, románczczal (*Találkozások* — *Nem mondom, hogy ne álmodjál* stb), de egyetlen új vonással sem járulnak a már-már kimerített lira bővítéséhez.

Végül itt van *Szemere Miklós* is (1804—1881.), aki szintén az Athenaeumban kezdi meg pályafutását, de sokkal hevesebb vérmérséklet, hogyses a rá kényszerített bilincset sokáig eltűrje. Hamar kiábrándul, föllázad, széttépi a békókat és elmenekül a szabad természethez. Innen kaczagja s gúnyolja a költészet tisztos külidomát, ezt a »bársony-nyereggel fölékesített gebét«, mig maga inkább »fanyeregben«, de jobb lóval vágat a gondolat után. Bajzáékra bizza, hogy csak igyanak lőrét aranypolhárból, ő majd cserépkancsót hajtogat, de tokajival. Csak ölelgessék a selyemruhás aggszűzet: neki kedvesebb az üde, szép leány, ha karton ruhában is! A durva, nyers idomot dicsőíti (s gyakorolja is), mint amely erővel és nagysággal rokon; új, merész eszméket óhajt s a simítást, a külesint minden habozás nélkül rábizza az inasára. (Az igaz, hogy ez aztán meglehetősen rosszul is végzi a rábizott dolgokat!) Szinte meggyűlöli Bajzát s lesujtó őszinteséggel, kimélet nélkül írja neki: »Én a nagy szótárban a legnagyobb szivfagy kitételére e szót fogom ajánlani: Bajza!«

Ime, a mester — eredményei. Egyrészt az egyéniség viaszozása, a képzelő tehetség megbénítása, — másrészt bizonyos titkolt vagy nyíltan bevallott elégedetlenség, mely okvetlenül forradalomra fog vezetni. A diadal, mit ez irány kivív: a jambusok és trocheusok klaszszicizmus. Hideg pompázás, mely bámulatot kelt és untat. Bajza, ki elméletben az eszmék szabadságát hirdeti, semmi esetre sem óhajtotta czélul ezt a rabszolgaságot. Valami mást akart (hiszen egyebekben elég derekas munkát végzett), de nem úgy formálódtak a dolgok, mint gondolta. Ami elméletben egészen elfogadhatólag hangzott: ellenkezőnek bizonyult a gyakorlatban. Ezt a gyakran ismétlődő paradoxont némileg tán a korrovására is írhatnók, de a felelősség első sorban mégis az övé, ki kora dicsőségéből bőven kivette a maga részét s vezérszerepet játszott. Nagyon erős művészetiől álmódzott s mindent ellágyított. Szerette a szabad vélemény megnyilatkozását saját eszméiben, de annál kevésbé tűrte a másokéiban. Álcázott egyeduralkodó volt ez, mely rabszolgákat nevelt. A tanulság pedig

mindezekből az, hogy inkább hódolunk elismeréssel annak a költői munkásságnak, melyben háborog és forr a tartalom, mint amelynek szegényes anyaga némi himbálódzás után lassanként tisztává, de mozdulatlaná jegecedik.

VIII

EGY HASZNOS IRÓ

1786—1864

Fáy András eddigelé minden irodalomtörténetben úgy szerepel, mint Kisfaludy Károly követője. De hát miért? Régebben lépett fel mint amaz, s mindjárt első munkáiban egészen önálló, sajátos talentumnak bizonyult, aki éppenséggel nem amások pávatollait, hanem a maga portékáját árulta. Kortársainak legtöbbszörétől annyira elütő, tiszta, világos fejű, okos és hasznos író, hogy, ha csak némileg méltányosak akarunk iránta lenni, mulhatatlanul ki kell emelnünk a Kisfaludy körül csoportosítható epigonok köréből s külön fejezetben kell megemlékeznünk sokfényű tehetségéről és áldásos működéséről.

Mint előkelő magyar nemes család sarja, már

kora ifjúságától kezdve cselekvő részt vett a megyei életben, abban a nagy gyakorlati iskolában, mely akkoriban minden politikai és közigazgatási tudás előfeltétele volt. A közügyek iránti meleg érdeklődést mintegy a levegővel szíttta magába és Széchenyi törekvéseinek aligha volt az irodalomban eszesebb, hivebb s hódítóbb katonája, mint ő. Épp oly jól ismerte nemzete minden parlagon heverő jó tulajdonságát, mint sebezhető gyengéit, s tisztán látta maga előtt azokat a nagy gyermekeknek való, vidáman komoly paedagógiai eszközöket, melyeknek segítségével erősen kihathat a tétovázó és kapkodó magyar társadalomra. Kedélyes, ügyes, bölcs és — a szó nemesebb értelmében véve — kissé ravasz is volt. Majdnem adomaszerűen hangzó, ötletes és vidám mesékben, parabolákban, aforizmákban, adta be közönségének a helyes életigazságokra, emberi és nemzeti gyarlóságokra, félszegségekre és balítéletekre vonatkozó tanácsait, mint ahogy betegének az orvos édes borban adja be a keserű labdacsokat. Szeretetreméltó volt és találékony. Szomorúan nevetséges viszonyainkra

és közállapotainkra végtelen számú példát eszelt ki, melyek országszerte megkaczagtatták a bús-kodó magyart, és szinte észrevétlenül lopkodták be lelkébe az életrevaló eszméket, a haladás utáni vágyat, a jövődőkbe vetett hitet. Valóban, ez a hetedfélszáz mese egész kis irodalmi hadsereg volt, mely játszva és dévajkodva hódított a Széchenyi szellemében, sőt magára Széchenyire is buzdítólag hatott. A nagy reformátor Pest-megye egyik gyűlésén nyíltan megvallotta, hogy »a honi reform teendőire nézve az első eszmét, akaratot, önelszánást Fáy András meséi ébresztették föl benne«. Fáy nagyon jól ismerte a maga közönségét s tudta, hogyan férközhetik a reformoktól idegenkedő, kényelmes magyar szívéhez és agyához. »Ki nagyra születvén, tunyán hever — írja egy helyütt — hasonló a jegenyefához, mely magasra vonul ugyan fel, de sem árnyékot nem nyújt a vándornak, sem gyümölcsöt a gazdának.« És a tunyán heverő nemes, ki ezt olvasá, szégyenlett a jegenyefához hasonlítani. Sőt bizonyára házasságra is rászánta magát némely rideg legény, ha Fáy ötlete után

meggondolá, hogy »a nőtlen ember csak páratlan keztyű« és »az emberiség örömgengő zöld erdejében, mint párját vesztett gerlicze, búsan gubbaszt száraz ágán nemzetsége származási fájának.«

Ez erős megfigyelésű és sok tapasztalatú író jól tudta, hogy gondolkozik a tömeg Széchenyiről és reformjairól. »Gőzösei tönkreteszik helységünket, melynek eddigi keresete hajóvontatásból állott!« »A lófuttatás nem egyéb lócsigázásnál!« »Minek a budapesti álló hid, ha a vidéken mindenütt rosszak az utak?!« »Angol teát, francia pezsgőt iszik, hollandi csinossgot affektál, nem szenvedheti a pipaszagot, — nem igazi hazafi!« Bölcsesége tiszta magasából nézett alá a hullámokra s a lehető legszerencsésebb irodalmi formában szólalt meg, mely sem azelőtt, sem azután nem tett jó ügynek több szolgálatot, mint az ő korában. Mások kedvükre fújhatták a tárogatókat, ő megmaradt egyszerű hangú tilinkójánál s egyik meséjében (*Pán és Apolló*) kissé nyersen, de annál őszintébben meg is okolja, miért? »Hagyd el bátya azt a tilinkót, kiment

már az a módiból — így szólt Apolló Pánhoz. — Nesze, itt a kobzom, akár a hárfám, mindegyik nemesebb litvány sipodnál.« »Már, jó fiú, *én gulyámnak muzsikálok* — felel a pásztoristen — e pedig tilinkóhoz van szokva.«

Igen, a nagy massa, a tudatlan, elhanyagolt tömeg az ő tulajdonképeni publikuma, s nem annyira dalnoka, mint inkább mulatva oktató nevelője nemzetének. Azok közül a puritán becsületességű, józan eszű és nemes kedélyű emberek közül való, akik nem akarnak ragyogni, csak használni. Már a tizes években közzétett *Különös Végrendelet* című társadalmi novellájában hagyományt tétet oly nőnevelő intézetre, hol »himzésen, zongora- és gitárpengetésen, tánczon, divatos öltözködésen és hajfodrozáson, francia tört pettyegésen kívül a leánykák arra vezéreltessenek, miként lehessenek idővel jó nők, háziasszonyok és anyák« — és oly tanítóra, aki »a többi iskolát befejezett ifjúnak az ó és új filozófia szörszálhasogatásain kívül az élet filozófiáját tanítsa«. Az oktatás, a tanítás, a példákban való beszélés annyira természete, hogy másnemű mű-

vei, regényei és szindarabjai is tele vannak didaktikai vonatkozásokkal, képekkel és hasonlatokkal. Az irodalmi forma rendszerint csak keret nála, melybe a közügyek, életkérdések, nemzeti nyelv, irodalom, művészet, nevelés stb. feletti tapasztalatait és bölcs tanácsait foglalja. Így pl. a *Béltékyl-ház*-ban, mely az átalakulni kezdő magyar társasélet kitűnő rajza s egyúttal az első magyar társadalmi regény, mély ember- és világismerettel tárgyalatnak: a házi és iskolai nevelés, a történettan és régi remekírók szerepe a tanításban; a bölcs és bolond magyarkodás; a művészet, festészet, a gazdaság, az orvosi tudomány, a hivatalviselés, a házasság, az utazás hasznai; a szerelem és konvenienzia; a szónoklat, a nemes és silány epikureizmus. szóval, ezernyi közhasznú eszme és életszabály.

Természetesen, a didaktitkai elemnek ily méretű alkalmazása, ha még oly tiszteletreméltó okokból történik is, mindig magát a művészetet rövidíti meg. Megrövidítette Fáynál is. A regény, mint forma, sok szabálytalanságot el-

bir, egyet azonban föltétlenül megkövetel, hogy: arányait az író ne rombolja össze. De hát készen volt a forma? Dehogyan volt. Azt előbb meg kellett teremteni s Fáynak a Bélteky-házzal valami egészen más célja volt. Egy nagy képet akart festeni arról a valóban érdekes küzdelemről, mely egyrészt a megvénült, elaljasodott, másrészt az újló s nemesebb ideálok után törő Magyarország közt folyt e napokban. Egy korrajzot tehát, mely megdöbbenő és tanulságos legyen. Ezt a célt el is érte. De, fájdalom, hiányzott nála a művészi cselekvés bátorsága és biztossága, az a souverain erő, mely játszva uralkodik az anyagon s bonyodalmak és szövevények közt a rendet képviseli. Ezért maradt a regény *csak* történet az ő kezében. A tőről met-szett, jóízű magyar fajképek egész raja jár itt föl-alá, megismerkedünk négy-öt háznép viszonyaival, de a mű első sorban paedagógiai célokat szolgál. Diadalmasan mutogatja, hogy a henye, tivornyázó, semmittevő, hempergő életnél, mely okvetlenül romlást von maga után, mennyivel többet ér, emberhez mennyivel méltóbb

a cselekvő komolyság, a lelki tartalmasság, a hasznosság, a munka.

Mindig egy alapeszme, mindig egy vezérgondolat, mely magának az írónak, Fáy egyéniségének teljes tartalmát is visszatükrözi. Szülőföldéig terjed láthatára, s művészete voltaképen abból áll, hogy jó példával menvén előre, megkedveltesse a munkát magyarjaival. Maga is ott van mindenütt, a hol dolgozni kell. Mint nagy kortársa, Széchenyi, kinek valóban szellemrokona, csak a folytonos tevékenységben és közhasznúságban találja örömét. Széchenyit a nemzet napszámosának nevezik, őt tréfásan a nemzet mindenésének. Nincs az a nagy munka, amitől visszariadna s nincs az a kicsiség, amit megvetne, ha egyszer czélszerűségét, közhasznosságát föl ismeri. Tetőtől talpig a gyakorlati munkásság embere. Egyforma hévvel s kitartással buzdít minden téren, hol reformokra van szükség. Létesíti az első hazai takarékpénztárat (ez idő szerint Budapest legvirágzóbb pénzintézeteinek egyike), melynek mintájára aztán országszerte megalakulnak a többiek; lankadatlan buzgalom-

mal fáradozik a nevelésügy javításán, nevéhez kapcsolódik a protestáns felekezetek egyesülése, az életbiztosítás ügye, s míg az országgyűlésen egynémely főúr konyha-latin nyelven ellenzi a magyarjátékszin fölállítását, azt mondván: »si adhuc haberemus Schillerum, Goetheum, Ifflandium«, s még szerte az országban nem igen van több tekintélye a színésznek, mint a kötél-tánczosnak vagy a medvetánczoltatónak: addig Fáy szóval, tollal, tettel mindent megmozgat a Pesten fölállítandó nemzeti színház érdekében, ami aztán dicsőségesen létesül is. De ugyanekkor ráér *Hasznos Házi Jegyzetek* czimen könyvet írni, melyből megtanulhatjuk, hogyan lehet jó fekete tintát készíteni s hogyan lehet a ruhafoltokat eltávolítani, — sőt ráér arra is, hogy cigányszótárt szerkesztszen.

S mindezt nem valami testpusztító s lélek-emésztő lázzal cselekszi, de az egészséges munkabírási magyar szívósságával, kedélyesen adomázva, verejték helyett csak mosolyt láttatva. A régi, jóízű, patriarchalis és művelt magyar táblabírák fajtájából való, kik a nemzetnek ingyen

napszámosai voltak s egész életüket a köznek szentelték. Nem hiúságból, de valódi, nemes, nagy emberszeretetből. S ha esetleg jutalomra vágytak, az legfeljebb annyiból állott, hogy polgártársaik elmondják róluk: »A tekintetes táblabíró úr becsületes, derék ember!« Fényes és nyilvános jellem volt. Beleillett volna a legtisztább erkölcsű republikába, és lelki származására nézve csakugyan a Franklinok szellemi családjához tartozott. Sem életében, sem képzelőtehetségében nincs semmi szövevényes. Egyszerűségében van igazi nagysága. Könnyen és egészen megismerhetjük munkáiból. Első művétől, a század elején megjelent *Bokrétá*-tól utolsó könyvéig, a napvilágot csak ötven év mulva látott *Hulló virágok*-ig mindig az a szeliden feddő, erkölcsre oktató, munkára ösztönző, hazafias magyar áll előttünk, akinek nincs semmi titkolni valója. Egyenes, őszinte, mert meggyőződéseit mondja el. Az író és ember teljesen összeforr benne. Jóságos, vidám, bölcs, szereti a szépet, becsüli a közhasznút és mindenek felett imádja hazáját. Összes gondolatai egy eszmény köré fonódnak, egy esz-

ményt karolnak át: a művelt, gazdag és szabad Magyarországot. S ez az eszmény csodálatos erővel és varázsszal hat rá, mint egyik érdemes kortársa, *Tóth Lőrincz*, szépen mondja róla: már ifjan éretté teszi s érett korában is fiatalon hagyja. A késő utód előtt szinte érthetetlen csodaként: virág és gyümölcs együtt mosolyognak e dús életfa ágain, mely a magyar irodalom kertjének nemcsak dísze, de egyik nemes büszkesége is.

IX

A TANÍTVÁNYOK

Olyan kitűnő mester, mint Kisfaludy Károly, nem maradhatott tanítványok nélkül. Mindazok, kik köréje csoportosultak, tisztelettel hajoltak meg tudása és izlése előtt s kisebb-nagyobb mértékben mindnyájan tanultak tőle. Széleskörű ismeretei, mélyreható ítélete, nagy és cél tudatos tevékenysége, minden erőszakoltság nélkül biztosították számára az elsőséget. »Soha nem hallottam — jegyzi föl róla Toldy Ferencz — valami módszeresb előadást, pedig hallottam itthon s a külföldön eleget, mint amelyet egy ízben a történeti drámáról rögtönzött előttünk, midőn Vörösmarty a maga *Salamon király*-át közölte vele.« Kereste, s mint láttuk, meg is találta az új csapásokat mindenben, különösen

a drámában és az elbeszélésben. Az Auróra zsebkönyvet, mely kezdetben egészen Kazinczy irányát szolgálta, csakhamar a modern törekvések irányítójává tette. Irodalmi végrendelete is az volt, hogy az ifjú gárda támogassa teljes lélekkel a reformokat. Társai, kikkel együtt harczolt, továbbra is vezérszerepet játszottak: Toldy a fejletlen magyar tudományosságot akarta magasabb színvonalra emelni. Bajza a kritika fegyvereivel küzdött az átalakító elvek érdekében, Vörösmarty pedig ragyogó művészetével tört új utakat. És voltak bőven kisebb rangú tanítványok is, akik mind az ő szellemében működtek tovább, de működésükön erősen meglátszott Fáy András hatása is.

Ezek közül első sorban a pesti társaskörök egyik legkedveltebb emberét, a derék *Gaal József*-et (1811—1866.) említem, ki *Peleskei Nótárius* című bohózatával országos hírnő író lett. Pályáját apróbb elbeszélésekkel és rajzokkal kezdte meg, melyek leggyakrabban az alföldi népelet s betyárkalandok világából merítik tárgyukat. Színes, élénk, újszerű dolgok. Frissesség

árad ki belőlük, kedves, természetes humor ömlik el rajtuk. Nem kevésbé hatottak a régi s újabb városi életből, a magyar kalandos lovagkorból szőtt novellás meséi, melyek közül különösen a *Badacsonyi Lenka* tetszett a közönségnek. Irt egy kétkötetes regényt is a tatárjárás korából, *Szirmay Ilona* címmel. Ebben felette vonzó a régi nemesházak komoly rajza s az a jótékony humor, mely a mellékalakokat színezi.

Erősebb s jelentősebb sikereket aratott a drámai téren. Eleven és derült temperamentuma mintegy utalta a vigjáték-írásra. Ismerte a színszerűség titkát, tudott helyzeteket teremteni s ügyesen, ötletesen szőtte a dialógot. Könnyedség, mozgékonyság, elmésség voltak az erényei. A *király Ludason* agyonkaczagtatta a közönséget. Még közvetlenebb hatása volt a *Szerelem és champagnei* című vigjátékának, mely a magyar társasélet komikus különlegességeit vitte színpadra: a mi zsirunkon élösködő nyárspolgárt, aki azért magyarfaló, az együgyű prókátort, a falusi gavallért, a divatmajmot. Természetesen, e mulattató s részben szatirikus tartalmú

műveknek nincs abszolút művészi értékük, csak viszonylagos becsük. A kor szempontjából azonban megbecsülhetetlenek. Különösen a *Peleskei Nótárius*, melynek egy életrevaló czélzatosság a tengelye: a világtól való elmaradottságot teszi nevetségessé. Gondoljunk csak e napok küzdelmeire, Széchenyi lelkes katonáira, kiknek a nemzeti haladás útján minden talpalatnyi földet harczczal kell elfoglalniök: akkor nyilván látható, hogy e színművek többé nem irodalmi játékok. A Peleskei Nótárius különben ma is a legjobb bohózatok egyike. Korában több volt: iránymű. A magyar színpadon ez időben egy különös műfaj örvendett közkedveltségnek: a német bohózat. Ezeket sűrűn ültették át nyelvünkre s gyors egymásutánban adták Budán is. Rendesen alszerű komikumukkal, tündéries motívumaikkal s egymásba bukdosó kusza jelene-teikkel hatottak. A zenekiséret még furcsábbá tette őket. Szellemük teljesen idegen volt, és íróink tünődtek is, hogy lehetne leszorítani a színpadról? de nem igen találták meg a módját. Gaal megtalálta. A Peleskei Nótárius egy-

szerre háttérbe szorította ezeket az izlésrontó ostobaságokat. Már maga az is nagy előnye volt, hogy a főalakot — a Gvadányi József népszerű könyvéből vett pompás typust — mindenki ismerte. De még jelentősebb erénye volt, amiben különbözött tőle. Gvadányi Nótáriusa a régi jó időket követeli vissza: Gaal éppen ezek ellen kél harcra, midőn hősében és Baczur Gázsiban, a fokosok fénykorából vett jurátusok typusában, a maradiságot gúnyolja. Itt nem a nótárius úr, az új társadalmi viszonyokat nem ismerő Zajtay uram diadalmaskodik: hanem a haladni akaró Magyarország. Laza szerkezete daczára: rendkívüli mozgalmasságával, mulatságos helyzeteivel, jóízű alakjaival s nemes célzatosságával, a kor egyik legmaradandóbb becsű terméke.

»Oly zajos és osztatlan tetszését nyeré meg a nagyszámú közönségnek — írja róla Nagy Ignác — minővel nemzeti színházunk megnyitása óta egy eredeti színmű sem dicsekedhetik.« Magába rejti azokat az elemeket is, melyekből később a népszínmű áll elő. Fokozták e darab hatását a beleszótt jó magyar dalok

is, melyek közül különösen egy népdal, a »Hortobágyi pusztán fúj a szél...« kezdetű vált kedveltté és közkeletűvé.* Verseket bőven írt Gaal a feledés számára; egy szatiráját azonban nem feledték el ma sem. Ez az *Ólmos botok*. Egy kortesvezér monológja, mely korfestő tartalmával s jellemző stíljével mindenkor a magyar szatirák jobbjai közé fog tartozni.

Népszerű írója volt ez időszaknak *Kovács Pál* is. (1808—1886.) Azért szerették, mert mindig vidámnak látták. Az életnek — különösen a nemesi középosztály életének — csak derűjét

* Fáy András is ennek a jóízű magyar nótának a dudorászása közben halt meg. Zimankós, rideg juliusi nap volt, mintha egy darab tél fordult volna vissza a nyár szakába. Az öreg úr egy darabig fázdogált, aztán befűttetett a kandallóba. Mikor a Zsuzsi lány rakta a tüzet, odaszólt neki: »Tudsz-e dalolni, lányom?« »Tudok, nemzetes uram!« »No hát fújd el nekem azt a nótát, hogy: Hortobágyi pusztán fúj a szél.« A lány vonakodott, de aztán rákezdte. Fáy tört, reszketeg hangon kísérte. Mikor a második sorhoz értek, — »Juhászlegény búsan útra kél« — az öreg úr elfuladt s meghalt. (Bessenyei Ferencz közlése.)

kereste s nézegette. Ötletes, dévaj és szeretetre-méltó volt. Még ha akart sem igen tudott szomorú lenni, vagy esetlenné vált ebben a nem neki való elemben, mint ezt szomorújátékai bizonyítják. Félszázadon át mulattatta a magyar közönséget s nem fáradt bele. Elpusztíthatatlan kedélylyel és kifogyhatatlan változatosságban irogatta humoreszkjeit, melyek a folyóiratok, almanachok kedveltebb darabjai közé tartoztak s ártatlanul, pajzán tréfáikkal bevitték a derűt mindenüvé. Úgy képzelem az öreg urat, aki különben népszerű orvos egyúttal és ebben a minőségében is sok házhoz járatos, mint egy jókedvűen bolygó bonvivánt. Az a mulatsága, hogy megáll minden nyitott ablak előtt s virágot dobál a szobákba. A családok írójaként ünneplik. Romlatlan lelkű, tiszta ízű, magyaros. Egészen a Kisfaludy és Fáy iskolájából való; mindig szívesen látott vendég az irodalom asztalánál s a házi körben egyaránt. A vig elbeszélés s a vigjáték terén aratja ő is igazi sikereit. Szűk körben mozog, de itt tisztán meglát minden részletet, minden tréfásat és humorosat.

Humorának azonban nincs mélysége, komikumának nincs bensősége. Tartalma mai szempontból nem egyéb, mint bizonyos külsőségek eleven játéka. Szinte csodálkozunk azon a közönségen, melyet ezek a felszínes tréfák megkaczagtattak. Azóta mennyivel kényesebbek, finyásabbak lettünk! Az izlés még a nevetésben is megváltozott, s az egykor híres »Farsangi kalandok«-ban ma már nem igen találunk többet, mint egy érdekes irodalomtörténeti reliquiát. Megszűnt kacagtató olvasmány lenni s lett belőle — a többi mással egyetemben — tanulságos adalék a kor izléséhez.

Sokban elütő tehetség s az előbbieknél kevésbbé szűkkörű és patriarchalis e kornak egy lázongó, heves indulatú írója, *Csató Pál*. (1804—1841.) Szabadságra törő lelkét idejekorán kitepi az irodalmi kaptafák nyűgeiből. Észreveszi, hogy a hazai minták kissé bizonytalanok, ingadozók, s hogy nem egészen haszontalan időtöltés a művészet fejlettebb formái után vágyakozni, ha mindjárt a szomszédba kell is értük fáradni. Úgy látja, hogy Kisfaludy és Fáy

András körén túl is van valami, sőt sok van, ami figyelemreméltó s hasznos dolog. Bajzáék merevségében és makacsságában megsejti a vas-kalaposságot és nagyképűséget. Bár pályafutását köztük kezdte meg, s eleinte maga is hódolt a régi iránynak: életviszonyai s vérmérséke csakhamar más utakra terelik. Szívesen, sőt nagy kedvvel olvassa a francia írókat, különösen Duval-t és Leclercq-et, kiktől sokat tanul is; ügyesen (s nálunk először) fordítgatja Béranger chansonjait. Már a harminczas évek elején értekezést ír a vaudevilleről, a francia játékszin ez üde termékéről, e soktüzü, röpke drámáról, melynek mintájára a mi nehezkesebb mozgású vigjátékainkat is át lehetne alakítani. Ebben a genreben ír egy dalos bohózatot (*A tolvaj*), melynél azonban *Kis Babet* című bájos coupletja magában véve is többet ér. — Csató tehetségében megvolt a becsvágy, hogy nem szeretett a mások által letaposott úton járni. Ösztönszerűleg kereste az újat s törekedett rá. *Megházasodtam* című vigjátéka, mely *Fiatalkor Házasságok* címén sokáig tartotta magát a színpadon,

határozott haladást jelez e műfajban. Rendkívül élénk, a bohózatosba csapkodó cselekményét nem a megszokott s már-már agyonismételt alakok görgetik le, de a szalon-élet előkelő típusai, akik pompásan tudnak fecsegni s egészen friss jelenségek a színpadon. Épp így novelláiban, melyekben nemcsak elmés és leleményes, de annyiban újszerű is, mert megszólaltatja a mélyebb érzés, a szenvedélyek hangját. Van lélek-tana. Beszéde nem üres dialogizálás, hanem az indulatok jellemző erejétől reszkető beszéd. Ez az átnemesített, erős és finom stíl, melyet francia formák után mivelt ki, kétségkívül egyik legfőbb dicsősége. A *Fiatál szív* s a *Szerelemmel nem jó játszani* címűeket sokáig mintaszerű novellákul ünnepelték. Nemcsak jó művek voltak, valamivel többek is: derék fegyverek a század harcában. Ezek a mesék, ezek az alakok már döntögetni kezdik a viszonyok s társadalmi rangkülönbség által emelt korlátokat. Az író forradalmi szelleme nyilatkozik meg bennük s hatásuk is mélyebb, mint a csak szó-rakoztatásra készült elbeszélő termékeké.

Csató mint hirlapíró sem tartozott a szelidebb fajta emberek közé. Harczra született lélek, nyílt ellensége minden szűkkeblűségnek és igazságtalanságnak. Saját nyomorának érzete edzi meg a küzdelmekre s a maga igazaiban az elvek igazát akarja védelmezni. Az Athenaeum félelmes triászában irodalmi zsarnokoskodást lát, az Akadémiában részrehajlást és pajtáskodást. Pártfészkeknek nevezi őket s elborítja mindkettőt a gúny özönével. Erős, vad támadásokat intéz ellenük s midőn azzal vádolják, hogy »lelke szabadságát eladta árverésen a legtöbbet ígérőnek«: szekerezcsepásokkal válaszol a »bunkós modorra«. Előveszi Bajját, ezt a »szűk és kiapadt képzeletű költőt«, Toldyt, az »akadémiai pletykák és cselszövények nagymesterét« s végigvagdálja rajtuk a szatira korbácsát. Nem kiméli Vörösmartyt sem, — senkit, aki közéjük és hozzájuk tartozik. Mindenesetre nagyon kellemetlen ember s annál veszedelmesebb, mert elmés s bizonyos fokig igaza is van. Számolni kell vele, lehetetleníteni kell. Ez meg is történik. Kiadják egy korábbi reverzálisát, melyben Csató

föltétlen tekintélyül ismeri el Bajzáékat s teljesen meghódol előttük. Ezzel véget ért az évekig tartott kegyetlen polémia s Csató a közvélemény erkölcsi megvetésének áldozatjaként maradt a csatatéren. Jobb sorsra méltó emléke is sokáig olyan maradt, aminőnek győztes és engesztelhetetlen ellenfelei jónak és igazságosnak látták »megállapítani«.

•

•

X

KÉT RHAPSOD

I

»A te fiad vagyok, oh természet, te legéke-
sebb minden anyák között, — én, hozzád leg-
hívebben ragaszkodó! Nincs senkim, ki elvonna
tőled, nincs semmim, mi hűtelemmé tenne hozzád:
élni akarok kebleden és halni karjaid között...
Te vagy mindenem, egész egyetemedben!«

Nem lehet meghatottság nélkül olvasni e pró-
zában elrebegett himnikus sorokat, melyeket
a nagy reformkorszak zajában, több mint fél-
század előtt, egy révedező, nemeslelkű rhapsod,
Vajda Péter (1808—1846.) énekelt. Mint a jog-
nélküli osztály: a parasztság szülötte, sanyarú-
sággal kezdte pályafutását, s orvosnak készü-
lődvén, kenyérkeresetből író lett. Írt nyelvészeti,

filozófiai, társadalmi, történeti és természettudományi munkákat és álmodozva járt a tömegben, mint egy bibliai pásztor. Különleges, pogány világa volt, melyet sokoldalú tudása és kápráztató fantáziája saját kényére alkotott. Imádta a természeti erőket, gyűlölte a szolgaságot, rajongott a függetlenségért s az emberi méltóságot a lelki szabadságban és nemességben kereste. Rhapsod volt, akinek egész lénye szinte fölolvadt a szeretet pantheizmusában. A korviszonyok miatti elégedetlensége nem volt egyéb, mint költői átérzése azoknak a politikai és társadalmi visszasságoknak, melyek a reformkorszak intéző embereit nagy és komoly küzdelmek sorompóiba szólitották.

Azok harczoltak, Vajda álmodozott. Képzeletében fölkereste a távol keletet, a kasztok, a páriák hazáját, a Memnon szobra tündéri tájait s szelid vonatkozásokkal a hazai viszonyokra, bűbájos keleti regéket regélt a nyugoti miveltség kapuját döngető magyarnak, sokszor oly általánosságban, hogy szereplőinek még neve sincs. Hiába zúgott körülötte a hullámos, köve-

telő élet: őt nem riasztotta fel álmodozásaiból. A valóságban alig talált valami neki tetszőt, de az erdők árnyaiban, a virágos mezőn, a rét bársonyában, a szabad ég alatt, nap, hold, csillagok fényénél mindig megtalálta, amit keresett. Csak a természet egyházában érezte magát igazán boldognak és szabadnak. Mikor itt bolygott a faunok, sylvánok és nayádok birodalmában: himnuszok és dithirámbok reszkettek ajkain s lelke túláradt a megilletődéstől és exaltációtól. Az ember csak annyiban érdekelte, amennyiben a természethez tartozott, de arra már nem gondolt, hogy az emberben is a természetet keresse. Nyelvben, tudományban, költészetben a legvakmerőbb újítók egyike, de forrongó és soha ki nem forrt elnéje arra mégis gyöngö, hogy megfigyeljen és elemezzen, hogy az elbeszélést, mint műfajt, az új idők szellemének és izlésének megfelelő formává idomítsa s a mindjobban bővülő, háborgó, ütköző nemzeti életnek tükrévé tegye. A tudomány és költészet közti mesgyéken járva s örökös vízióktól elborítva, nem jutott el a művészet tiszta magaslatáig,

de tovább dalolta, mindvégig lelkesedve zengte erős ritmusban ömlő s fényben csattogó ódáit a naphoz:

»Üdvöz légy keleti pompádban, szemvidámító, szívüdvözítő. lélekvilágosító nap! Énekkal köszönt a madár, csillámával a harmat, döngéssel a méhe; illatoznak tiszteletedre a rózsák, csevegnek a források, szállonganak a pillangók: én dallal köszöntelek. szívem érzelem-árjából merítve s lelkem gondolataival fonva őket...«

S e prózában elrebegett himnuszokat, melyeket Vajda Péter több mint félszázad előtt, a nagy reformkorszak zajában elzengett: ma sem lehet meghatottság nélkül olvasni...

II

Amily szent rajongással csüngött Vajda a természetben s imádta az erdők magányát: oly mértékben volt világfi az elbeszélő próza egy másik népszerű művelője, *Kuthy Lajos*. (1813—1864.) Divatosan öltözködött, előkelő társaságokba járt, estélyeket adott, politizált s programjából nem maradtak ki a szerelmi kalandok sem. Érdekes, szellemes és különös ember volt, aki bútorait

Párisból hozatta és franczia írók művein nőtt magyar speczialitássá. Mindjárt első műveivel hatott és hódított. A közönség szinte leste az ő novelláit, melyeket kezdetben előnyösen jellemzett a kerekdedség, újság, elevenség. Ezek a novellák nem jelentek meg feszes diszmagyarban, de a franczia elegancia, izlés, könnyedség öltönyt vették magukra. Kecsesek, formásak voltak és stíljük is változatos, hajlékony, fordultatos. Kuthyt azonban csakhamar megzavarta a siker, elfordult mintáitól, s új műelvnek, a képzelődés szabadságának karjaiba vetette magát. Itt domborodik ki aztán az ő szertelen egyénisége, itt kezdődnek az ő irodalmi tombolásai és kicsapongásai. fényes tehetségének minden hazug művészete, a borzalmas, a képtelen utáni vad hajsza, kéjelgő tobzódás mindabban, mit a fölzaklatott vér és a paroxizmusban lüktető agy összeseper, szóval, az örület játéka, melyet oly komolyan csinál, hogy szinte hisznek benne és valószínűnek látják. Sőt egy nagy közönség tapsolja meg e félszeg idealizmust, e bizarr koncepcziókat s e vakmerő, lehe-

tetlen színeket, talán azért, mert egészen szokatlan, egészen érthetetlen.

S Kuthy tovább halad a végzetes úton. Felkutatja s átolvassa a romanticizmus minden valamire való termékét, hogy tápot szerezzen vad képzelődéseinek. Előtte nyűzsög az ébredező, mozgalmas nemzeti élet, melyet színről színre lát s mely korábban egy-két novellájában föl is csillámlik, de egészében ott hagyja fölhasználatlanul s inkább a nyers fantázia maszkjával bódítja magát is, meg a közönséget is. Jóságos Isten! Micsoda világ ez! Valóban a borzalmak és szertelenségek birodalma. Itt nincs józan ember, elvetemedett gonosztevők és kötözni való bolondok kergetik egymást föl-alá, az indulatok szóviharában fuldokolva, mignem vért tájtékozva, halált lihegve össze nem roskadnak. Végük rendszerint őrülés, szivrepedés, mérgezés, legyilkolás, vízbeugrás, levegőbe röpítés, s még rázóbb hatás kedvéért gyakran tömegesen, halmozódva.

Senkinek sincs oly körmönfont magyarsága, tősgyökeres szólásmódjai, mint neki, de mind-

ezek faragatlanul, szögletesen, s ami legrosszabb: vaktában vannak összehordva, mintha csak a szél septe volna össze őket rend, kapcsolat és észnélküli mondatokká. A vonagló idegek beszéde ez, egy rhapsod lélek hallucinációi szavakká tördelve, stil, mely valósággal meg van veszve. Ime, izelítőül egy kis mutatvány:

»A táncz rohamába sodródék mult, jelen, jövő, ifjú vágy, fennremény, költői szerelem, meddő élet, tarolt szabadság, hon. isten, baráti sziv. Minden érzelem kelt és haldoklott, előteremtve s kiirtva, öröm és keserűség korában. Az öntudat s feledés szivhabokban bukkant le és föl s örvényei fölött magasztosult kedély hadarta színes lobogóit, nyomva, emelve, ragadva s hátralökve a sülyesztett észt . . .«

Ezt a prózát csak versei mulják felül, melyeket bizonynyal ő maga sem értett s melyekre vonatkozólag egy kortársa nem rossz indulatból, de annál jellemzőbben kérdezi: »Láttatok-e tündéreket esizmában? Hallottatok-e Aeolhárját befalazva zengeni? Éreztétek-e a forró nap hidegét? Olvassátok el Kuthy verseit,

s mindezeket látni, hallani és érezni fogjátok».

Utolsó nagy munkájában, a *Hazai Rejtelmek*-ben, melyhez Sue *Mystères de Paris* című regénye szolgáltatta a mintát, ugyanazok az ismert motívumok adják meg a dolgok lényegét. A rémes, a szertelen járja itt is. A regény hőségnek, dr. Márknak, egész emberirtó gyára van, mely törvénytelen gyermekeket, álörökösöket, hülyéket, némákat, holdkórosokat készít és szállít nagyban és kicsinyben. Pedig a negyvenes évek magyar társadalma sokkal egyszerűbb volt, hogysen e szörnyűségeket, mint a valóságból vett tényeket, csak némileg is igazolhatta volna. Tőlünk egészen idegen, s Kuthy által is csak írói deliriumában elképzelt rejtelmek voltak ezek, melyeknek lazán összefüggő jelenetei közé azonban színes és eleven alföldi rajzok ékelődnek (*Déliab — Hortobágy — Szállító parasztok Beszterczei lápvídek*), e nembn java termékek s még most is megélvezhetők.

A forradalom lezajlása után, az önkényuralom szomorú éveiben, az egykor ünnepelt

író hivatalát vállalt, s ezzel eljátszotta népszerűségét a hazafias magyar közönség előtt. Megszűnt létezni, mielőtt meghalt volna, de maga az izlés is fordult egyet s csakhamar nyilván látható lett, hogy Kuthy nagysága tulajdonképpen divat dolga volt. Káprázat szülte, kiábrándulás mosta szét.

XI

A REGÉNY NEMESEBB FORMÁI

1794—1865

Költészetünk virágzásának ez a szép kora nem lett volna teljes, ha egy, nálunk eddig meglehetősen elhanyagolt műfaj, a szépprózai elbeszélés továbbra is parlagon hever. Vörösmarty megteremtette a költői nyelvet, de elbeszélő prózánk stílje áradozó, mesterkelt, szintelen és erőtlen volt. Íróink csak szükségből s el-elvétve mivelték a prózát. Voltak ugyan rátermett tehetségeink, de magát az elbeszélést Kisfaludy Károly könnyed és természetes humora daczára sem tudta magasabb színvonalra emelni, Fáy Andrásban pedig a művészetet legtöbbször elnyomta a didaktika. Szerencsére azonban, az eposz, bevégezvén a maga hazafias misszióját,

már a harminczas években kezdte divatját mulni, s mindjobban érezhetővé vált a szükség, hogy helyét az a műfaj foglalja el, mely a körülöttünk nyűzsgő élethez közelebb áll. A hexameterek rohamaiban kifárasztott izlés a modern eposz, a regény felé kezdett fordulni s a pathetikus gondolatok ünnepélyes hömpölygése után a jellemző leírást, a közönséges élet apróbb vonásait és a természetes beszédet áhította.

Ebben az időben fejezte be élete regényének első s éppenséggel nem érdektelen fejezetét egy fiatal erdélyi főúr, báró *Jósika Miklós*, aki korábban részt vett az olasz és francia hadjáratban, kitüntette magát a Mincio melletti ütközetben, országot-világot bebarangolt, sokféle ismeretséget kötött, azután kapitányi ranggal kilépett a hadseregből és megnősült. Roman-tikus hajlamú, kalandszerető ember volt, aki a bécsi és párisi zajos élet után most egyszerre szurdoki magányába szorulva, nem tudta, mihez fogjon. Feleségével, kitől később el is vált, nem volt boldog, a gazdálkodáshoz nem értett, — unatkozott. Előkelő semmittevéséből csak

a politikai mozgalmak mindjobban erősödő zaja riasztotta föl. Irt két röpiratot, de ezek, mint afféle dilettáns-munkák, hatástalanok maradtak. Idejekorán megérezte, hogy nem termett a politikára. De ha már belekezdett az írásba, a dologba, hát folytatta. Igazi belső szükség ösztökölte rá. Könnyíteni akart a lelkén, mely tele volt homályos vágyakkal, föl nem használt tehetségekkel és tépő önváddal. Visszagondolt elprédált ifjúságára, átélt kalandjaira, gyermekkori benyomásaira, — atyjára, ki a Báthoriakkal állt rokonságban, s jó lovas, kitűnő vadász és nagy gavallér volt; az ódon, ősi kastély egykor lármas és érdekes jeleneteire, azokra a tipikus, komoly és különös alakokra, akik ott gyakran megfordultak; a sötét fegyvertárra, melynek szablyái, buzogányai, sisakjai hallgatagon is nagy és rejtelmes dolgokat beszéltek neki. S ime, a körülötte zsongó regényes történetekből szinte készen állt eléje az az irodalmi forma, mely legalkalmasabb volt tehetsége megnyilatkozására: *a történeti regény formája.*

Megírta *Abafi-ját*, melyet a »Figyelmező«

szigorú kritikus, Szontagh, a követkeső szavakkal üdvözölt: »Uraim, le a kalapokkal! Egy művet van szerencsém bemutatnom, mely körében elsőrendű, legjobb, mióta e nyelv zeng.« S az eddig ismeretlen erdélyi mágnás egyszerre országos hírnő ember lett, akiben az irodalmi közvélemény tényleg a magyar regény megteremtőjét ünnepelhette. Abafi meg is érdemelte a lelkes tapsokat, az elismerés koszorúját. Nemesen gondolt, jól megalkotott, kerek és érdekes történetet, melynek különös bájt az adott, mi e műfajban eddigelé hiányzott: a művészi forma, az erősen kidomborodó jellemek, a történeti szín, az élénk leírások, a cselekményt hőmpölygető — tehát nem hiábavaló — ötletes és fordulatos beszéd, szóval mindama jó tulajdonságok, melyek egy világtapasztalatokban bővelkedő élesen látó elme munkájának eredményei. Fokozta a hatást a mű erkölcsi tartalma s szubjektív színezete is. Mert ez a regény nemcsak egy előkelő erdélyi ifjúnak, Abafi Olivérnek, elképzelt története, hanem egyúttal az író lelki átalakulásának diszkrétan igaz rajza is.

Abafit az elhanyagolt nevelés, a könnyelmű hajlamok léha és korhely életbe sodorják, de eszményi szerelme fölébreszti minden jobb érzését, alvó tehetségeit, erélyét, akaratát s ezek segítségével diadalmaskodik az erkölcsi romlason. Daczára az erkölcsi czélzatnak, melyet Jósika a művészi czél fölé látszik helyezni: mai napig ezt tartják legjobb regényének. Annyi kétségtelen, hogy nálunk valóban az első regény volt, melyben erősebb képzelődés, magasabb izlés, művészibb tudás nyilvánult, s így rendkívüli hatása szinte kimaradhatlannak, természetesnek tűnik fel. Érdekesítő, könnyedén kedves, újszerűen formás olvasmány volt, nyilván arra hivatva, hogy lándzsát törjön e műfaj korszerűsége érdekében s olvasókat hódítson társadalmunk felsőbb rétegeiben is, hol eddig a magyar költészet termékeit legtöbbször csak a közöny és lenézés aprópénzével fizették. Ez a regény egy immár ismeretlen világot tárt föl a magyar olvasóközönség előtt: a romlatlan, hamisítatlan nemzeti életet. Mert Erdélyben még nem fakultak el a krónikák lapjai s éltek a hagyományok,

a mondták. Itt még mindig a régi magyar módi járta nyelvben, erkölcsben, szokásokban s Jósika ezek közt nőtt fel. »Nemzetsége, rokonsága viszontagságait tudva, tudta egész Erdély történetét.« A körülötte hullámzó eredeti, színes és gazdag élet, a mult emlékeinek őszinte kegyelete, valóságos kincsbányája lett költészetének.

Abafit aztán gyors egymásutánban követték Jósika többi regényei. Eleinte a jobbak, az erdélyi nemzeti fejedelmek korából regényesített történetek (*Zólyomi, Az Utolsó Bátor*), majd Magyarország történelmének nagy és küzdelmes epizódjai (*A csehek Magyarországon, Zrínyi a költő. II. Rákóczi Ferencz, Egy magyar család a forradalom alatt* stb.), az Anjou-korbeli romantikus rajzok (*Klára és Klári, Magyar kényurak*), váltakozva a novellák egész rajával, könyvtárai sokaságban, harmincz év alatt körülbelül százhuszonöt kötetre szaporodva.

Rendkívül termékeny író volt. Képzelő tehetősége szakadatlanul működő, leleménye szinte kifogyhatatlan. Korán hozzászoktatta magát a

sanyarú munkához, s jól tette, mert az egykor kényelemben élő világfinak később nem annyira a dicsőségért, mint inkább a kenyérért kellett dolgoznia. A forradalom, melyben tevékeny részt vett, megfosztotta vagyonától, s in effigie harminczöt társával föl is akasztották. Szerencsére, második nejével, báró Podmaniczky Juliával, ki minden bajában hű osztályosa volt, idejében külföldre menekülhetett. Eleinte Brüsszelben, később Drezdában telepedett le, ahol kizárólagosan tollával tartotta fenn magát s ahol aztán a folytonos erős és gyakran kényszerű szellemi munkától megtörve, hetven éves korában meg is halt.

Jósika kétségkívül új korszakot nyit a magyar regény történetében. Annak igazi megteremtője, atyja. Föllépéséig csak regények vannak, de nincs regényirodalom; csak kisérletek vannak, de nincs mestermű. Ő az első, igazán rátermett talentum, ki e műfajban komoly és nagy hatásokat ér el. Munkájához nem nyúl készületlenül, minden tekintetben föl van szerelve hozzá, s bár kezdetben a formát Walter

Scottól kölcsönzi: elég erős egyéniség arra, hogy eredeti és sajátos tudjon maradni. Ugyanazok a motívumok, mégis más érzés, más világ. Regényei — mint amazéi — történeti regények, de lényegük, hivatásuk valami egyéb, mint a történeti fejlődés felmutatása s a zord lovagi erkölcsök ünneplése. Itt is bőven szerepelnek a romantika indítékai és eszközei: a várak, várurak, kalandorok, rablók, eszményi nőalakok, lovagias szerelem, cselszövő gonoszság stb., de céljuk egyelőre nem más, mint érdekfeszítő jelenetek kíséretében bizonyos általános erkölcsi és lélektani feladatok lebonyolítása. A részletek aprólékossáig menő rajzai és kifestései, a terjengésre hajló leírások, itt-ott maga a cselekmény. sőt a jellemrajz is emlékeztetnek a mintára, — de Jósika soha sem mélyed el a történelemben annyira, hogy onnan konstruált alakjaiból a kor uralkodó és mozgó eszméinek minden vonása visszatükröződjék. Regényeinek inkább csak színezete történeti. Megelégszik bizonyos külsőségekkel, — az igaz, hogy ezek a külsőségek aztán annál ragyo-

góbbak. S mindezt tudatosan, készakarva csinálja így. Az »Abafi«-hoz írt utószóban nyíltan czéloz erre: »A magyar regényírónak azon kell lenni, hogy olvasót szerezzen, s így inkább a *külső élettel* kell bibelődnie, mely a nagyobb résznek izléséhez szól, mint a belsővel, mely csak a műveltebb gondolkozó olvasót mulattatja. Tisztában van magával, a közönséggel, de meg a czéljaival is. Nem művész a szó magasabb értelmében, de rendkívüli érzéke van a regényes iránt s jól tudja, mivel hathat, mivel hódíthat. Leleményességét pazarul kihasználja, termékenysége gyakran könyvelműsége csábítja.

Ezek a körülmények sodorják aztán az angol mintáktól a francia romantikusokhoz, akiknek eszközeivel még könnyebben, de kevésbé rokonszenvesen dolgozik. A rémletes, a kápráztató, a borzalmas, az idegrázó lesz nála is műelvé, — sanyarú életviszonyok közt, mindig munkában égő nagy tehetséggel lejtőre lép s többé nem emelkedik, csak hanyatlik. A haladó idő elszárnyal fölötte, a

megváltozott izlés elfordul tőle, — meg kell érnie, hogy népszerűségét ragyogó elmék homályosítják el, beteg és szenvedő lelkének szomorúságára, de a magyar regényirodalom dicsőségére, mely első fényét az ő tündöklésétől kapta.

XII

A KARTHAUSI KÖLTŐJE

1813—1871

Ebben a nagy és forrongó korban, a küzdő magyarságnak e megváltó történetében önkénytelenül egy sajátságos tünemény ragadja meg figyelmemet. Egy látvány, mely szinte megbűvöl, megigéz. Nézem az idők emelkedő árját, a sokfelé ágazó törekvések egy célra törését, a szellemi élet roppant folyamának özönlését és kiáradását, s amint nézem, helylyel-közzel egy-egy magasra ágaskodó hullám gerincze ütközik szemembe. Hogyan támadt? ki tudná megmondani! Valami csodálatos őserő lökte a magasba. Megjelenik s gazdag és súlyos tartalmának egész tömegével zuhan az alföld reményzöld, de pusztarónáira, melyeknek füve kaszálatlanul szárad el

tövén. Az élet nagy zaját viszi magával, a magyar szellem titokzatos erőit hömpölygeti, a lelki derékségnek nemcsak szimbóluma, de ténye.

Így látom csodásnak báró Eötvös József megjelenését is. Huszonhárom éves, mikor *Karthausi*-ját megírja, egy regényt, melyet a fájdalom evangéliomának szokás nevezni, s mely egészében véve csakugyan a század szenvedő lelkének jajkiáltása. Az emberiség szíve sir föl benne a lírai szubjektivitás teljes közvetlenségével. Innen az a magával sodró mély hatás, melyet nemcsak a magyar közönségre, de külföldi olvasóira is gyakorol. Regény, melyben legkevesebb maga a — regény. Nem is azért van írva, hogy szórakoztasson, hanem, hogy megragadjon. A gondolatok egész oczeánja, melyet az érzelmek vihara folyton zúgat és hullámoztat. Szinte egyhangú és fárasztó, de nagy és természetes özőnlés. Túláradása egy irigylendően tartalmas ifjúságnak, mely szabadulni akar a saját kinszenvedése terheitől. Azért ömlik, hogy megkönnyebbüljön. Nem törődik a forma törvényeivel, melyek bizonynyal korlátoznák, de

föltétlenül szabadon árad, csak a szív törvényeire hallgatva. Egy lángelme vérzése, mely a megváltás munkájára tör; bánat és részvét, mely az egész emberiséget átöleli az egyénben.

Ezer meg ezer kifogást lehet tenni ellene, ahogy tényleg tettek és tesznek is. Ez a történet mesének is vékony, hát még cselekménynek! Minduntalan elvész a szem elől, mint a gyalogút, mely kalászos szántóföldeken vezet keresztül. Miféle szentimentális, tengelytelen lélek ez a regényhős, ez a fiatal francia gróf, Gusztáv, akit menyasszonya, Julia, egy semmi emberért megcsal és elhagy! Még csak vére sem forr fel a sérelem miatt, — de átengedi magát szép-arányú fájdalmainak, tovább is csak imádja Juliát s midőn Párisban az erkölcsi sülyedés lejtőin újra találkozik vele: eltipor érte egy igazán hűséges leányszívet s végkép meghasonlásba jöven magával és a világgal: beáll barátnak, karthausi lesz. Ezek a jellemek tulajdonképen nem is jellemek, csak elvont eszmék imbolygó silhouettjei, átsuhanó árnyak, minden akaratra s összeütközésre alkalmatlan, törékeny bábok,

passzív szenvedők. Hát még ha a körjük torlódó reflexiók tömegére gondolunk, melynek terhétől itt minden egyéb összeroskad! S különös, ez a regény azért mégis csodálatos mű marad. Minden szerkezeti hibája daczára, jelentősebb értékű, mint akárhány jobban megépített elbeszélés, egyszerűen azért, mert lángelme munkája. Jósika még dicsőségének delelőjén áll, mikor a *Karthausi* megjelenik, s ime, a multak színes történetétől a közönség szinte lázas elragadtatással fordul a jelen martirológiájának e szomorú rajzához, mely körül századának vivódó gondjai, a lét problémái, az emberi végzet nagy kérdései vetődnek fel s elfogadja ezt a tépelődő, fiatal filozófiát, mert maga is fiatal és tépelődő. Nem fél ezektől a sötét hangulatoktól, melyeknek megvan az a veszedelmük, hogy talán népszerűsítik az érzelgösséget, de teljes lélekkel élvezi a gondolatok és érzelmek e pompás és komoly játékát, ezt a mélyreható tartalmat, mely tele van meglepő újdonságokkal s kiapadhatlan költészettel. A körmondatok élességével vésődik be minden eszméje az emlékezetbe s

nyugtalanságot idéz elő a szivekben, sőt elégedetlenséget, — de hát baj ez? Hisz éppen arra van szükségünk, hogy a létező állapotokkal szemben elégedetlenkedjünk s az önvád és szenvedések poklán keresztül megtisztuljunk és fölemelkedjünk. Hadd kapkodják hát ezt a veszedelmes könyvet! A hosszú tétlenség kényszerű nyugalma után hadd elmélkedjenek s gondolkodjanak ezek a pihent agyvelők s nyerjenek szélesebb látkört, mint aminőt a mult szűk világa vont köröttük. Csak hadd járja át szívüket a fájdalom árja, a szeretet édes érzése, a hit malasztja, s önöségük rideg gubójából kinyomakodva: hadd lelkesüljenek végre hazáért, emberiségért, mert aki másoknak él, boldog, s csak az önző boldogtalan!

Ime, így olvad össze a Karthausi hangulata kora közérzésével. És most már előléphet a kritikus, és szétszedheti tetszése szerint e ragyogó munka szövedékeit, — ez nem fog változtatni a dolgok lényegén s a mű becsén. Kétségkívül tele van hibával és tévedéssel, mint forrása: az ifjúság, de nem kevesebb benne a fény s költészet, mint sugalmazójában: a géniusban.

Van Eötvös Józsefnek egy költeménye (*Én is szeretném . . .*), mely élénken megvilágítja az ő poétai törekvéseit, sőt irodalmi működésének valóságos kis programját adja. Megható nyíltsággal mondja el ebben a versben, hogy ő is szívesen dalolna kimért, zengő sorokban a szép természetről, kedvese szemeiről, Tokaj tűzboráról, de nyájas képzeleteiből fölveri a komoly valóság, s neme keserveire gondolva, dala nem édes susogás, de századának jajsikoltása lesz. Lelkét égő kinokkal tölti el az az érzet, mit ezrek hallgatagon túrnak *s a gyáva kort nem akarja szebb emlékeivel gúnyolni*. Így válik az ő költészete kora néma szenvedéseinek hallható hangjává, — egy könnyű, mely milliók fájdalmát sirja el, egy villámmá, mely a sötétben tévelygő tömeg előtt fölgyújtja az éjszakát.

Más helyütt még részletesebben írja körül nemes feladatát: »Van az írónak — úgymond — egy magasabb feladata, mint hogy bizonyos mennyiségű fehér papírt fekete karczolással töltsön be; ki ezt érzi, azt egy pár kedvező bírálat vagy azon művészi élvezet, melyet művei alko-

tásában talál, ki nem elégíthetik. A költészet kedves játékká aljasul, ha a kor nagy érdekeitől különválva, nem a létező hibák orvoslása, nem az érzelmek nemesítése után törekszik. — Tiszteletünket, szeretetünket csak az érdemli, *kinek Isten szívet adott, hogy embertársai szenvedését megérthesse*; ki nemesebb emberi czél után fáradva, hogy erősebben hathasson, azt, mi a művésznak legdrágább, műve szépségét is föláldozza; — kinek könyvében nem szép mű, hanem szép emberi tett fekszik előttünk . . .«

Azt hiszem, ez eléggé világosan van mondva s nyilván láttatja, hogy Eötvösben — legalább elméletileg — a humanista fölibe kerül a költőnek. De, szerencsére, minden theoria szürke s nála sem érvényesül a kimondott elv ridegen. Regényei kétségkívül a koreszmék szolgálatában állanak; mögöttük ott forrong a küzdő nemzeti élet, a mult válsága, a jelen tanulságai, de, nemes irányzatosságuk daczára, végső céljuk mégis csak a művészet. Hiába állítja föl elméletét a történeti regényről, teljes meggyőződéssel hangoztatván, hogy annak »azon általános

művészi és erkölcsi feladatokon kívül, melyeket, ha az író szem előtt nem tart, minden regény puszta időtöltéssé aljasul, még egy különös kötelessége jutott s ez: *népszerűsíteni a történetet* — «: azért éppen az a regény, melynek előszavában ezt hirdeti, a »*Magyarország 1514-ben*« maga czáfolja meg legfényesebben a kimondott tételt s bizonyítja be, hogy az a »különös kötelesség« bizony nem ide tartozik. Az eszmék agitátora, szerencsére, nem tudja Eötvösben végkép legyőzni a művészt.

Ime, ebben a regényében a multhoz fordul, de a mohácsi vészt megelőző nemzeti hanyatlás korát, a Dózsa György parasztlázadásának véres jeleneteit azért festi meg oly élethiven és részletesen, hogy tanulságaival saját kora lelkiületére hathasson. A szívtelen nemesség s a fölizgatott nép szenvedélyeinek összeütközése, mely végeredményében a mohácsi katasztrófához vezet: intő példa itt, korszerű szózat a jobbagyság felszabadítása érdekében. Államférfi és filozóf sohasem használta nemesebb czélokra az irodalmi formákat, mint Eötvös. Nagyon jól tudta, hogy a re-

gény rendkívül alkalmas eszköz a társadalmi és politikai eszmék terjesztésére, sőt megérlelésére, s amiket *Reform* című röpiratában már eleve elmondott: regényeiben csak kiszínezte. Ez a forma tetszetős volt s szárnyat adott az igének. A *Magyarország 1514-ben* távol áll attól, hogy népszerűsítse a történetet, de bizonyos dolgokat annál alaposabban megértet. Egészében véve hatalmas korkép, melyben főleg a nép fia, a parasztlázadás vezére, Dózsa György van kitűnően megfestve. Ez a fukar szavú, féktelen szívű, erőszakos s lényje alapvonásaihoz mindvégig következetes ember igazi húsból és vérből való alak. történeti érdekű hős, és Eötvösnek talán legművészebben megépített jelleme. Holott ő éppen a jellemrajzban gyenge. Alakjai többnyire nehézkesek, sokat elmélkednek, beszélnek és tanácskoznak, de mozgásukban hiányzik a szenvedély karaktere s az életelevenség. És valljuk meg: sok bennük a szónokiasság is. Azért alkotvák, hogy az író eszméinek szócsövei legyenek, vagy a sok helyről összehordott történeti adatokat ügyesen sorakoztassák. Beszédjeik rész-

ben pompás országgyűlési beszédek, melyeket egyelőre csak regényben lehet elmondani. Mögöttük ott áll a kitűnő író és államférfi, akinek komoly céljai vannak az egyénnel s nagy álmai vannak az emberiségről.

Ez az erős irányzatosság, mely főkép a *Nővérek* című regényében boszulja meg magát, ahol már egész paedagógiai értekezések ékelődnek a különben is novellányi történet szélesen rajzolt részleteibe: kétségkívül a művészetet rövidíti meg. Tömérdek a leírás, rengeteg a magyarázat s mindezt még fárasztóbbá teszi a folytonos körmondatosság, ez a mindig komolyan és ünnepélyesen hangzó beszéd, mely közbe-közbecsapkodó mellékmondataival húsz-harmincz soron alul nem igen tart pihenőt. Előtvös gondolatainak természetes formája az, de képzelhetjük, elbeszélés számára mily alkalmatlan! Szinte egyedül álló, egészen elszigetelt stíl, melynek csak a roppant tartalom ad létjogosultságot.

Van azonban egy regénye, mely kivétel, nem mintha nem volna ez is irányregény a szó nemesebb értelmében, de mert ebben a művész lép előtérbe

teljesen. Ez a *Falu Jegyzője*. — a régi Magyarország nagy és minden időkre szóló szatirája, Eötvös lángelméjének legdiadalmasabb terméke. Egy darab igazi történet a harczoló költészet kegyetlen világításában. A megyei rendszer egyeduralmának kétségbeejtő rajza, ázsiai állapotainknak kiméretlen fölmutogatása, és kigúnyolása a népképviselői kormányzás eszméjének érdekében.

Oh, azok a régi jó idők, midőn bőven volt minden, ami kellett! s a helyi életben összezsongorodott lélek hazájánál csak a megyét ismerte, alkotmányul csak a kiváltságos osztályok szociális érdekeit! Midőn az emberek nagyra-vágyása oly szűk térre szorítkozott, mint a kör, mely életük színhelye volt s náddal fődött, vályogból rakott házaikban megannyi kiskirályként pipázták el gondatlan éveiket! Enni, inni volt a fuladásig, — beszélgetni is lehetett a ház előtt elmenőkkel — mulatságot is rögtönözhettek a tőlük függő emberek boszantásából és megalázásából, és szellemi táplálékul ott állt a szoba polczán a — kalendárium! Szinte vágytalan volt az élet.

Kissé egyhangú, kissé korlátolt ugyan, de tétlen és biztos, s így nemes emberhez illő. Ezeknek a nemzetes betyároknak a kemény koponyáit legfőlebb csak a jégverés aggodalma foglalkoztatta koronként, mert sok mindent a pokolba kívántak, de a lábon álló gabonát mégsem kívánták oda. Házuk unalmát hébe-hóba egy-egy vendéglátás epizódja zavarta meg. Ilyenkor aztán vidáman sürgött-forgott az asszony, kinek összes világát »udvara, konyhája, csuprokkal és serpenyőkkel gazdagon megtömött kamrája« tette ki, s járta a duhaj tréfa, az eszem-iszomság, a vadkergetés, agarászat, kártya, napokon át . . . A megyékben pedig ezalatt szerte-széjjel égre kiabált a közigazgatási mizéria s a visszaélések, bűnök és garázdaság szabadon burjánzottak mindenfelé, a magyar táblabíró-politika nagy dicsőségére.

Ezt a minden reformtól, minden köztehertől iszonyodó, pipaiban és agaraiban élő, rakott asztalt és telt poharakat imádó különleges táblabíró felekezetet, — a haladni nem akaró és nem tudó régi Magyarországot rajzolta meg Eötvös egy megye képében. A *Reform* írója kitűnően,

a legapróbb részletekig ismeri a valóságot, s komoly studiuma rettentő szatirává idomul regényes előadásában. Jóformán nem is kell egyebet tenni, csak leírnia, amit állapotainkról tud. Olyan lahota támad belőle, mely metsző hangjával egy egész nemzet lelkiismeretén keresztülsívít s belenyilallik minden agyvelőbe. Hallatlan! Hisz itt az emberek még azt sem igen tudják, hogy az ország régen túl van a török hódoltság korán. A jobbágyok nyögnek, az urak basáskodnak. Ebből áll az élet, a világ, a történelem. A közállapotok semmiben sem különböznek a közutaktól, melyek járhatatlanok. »Vándor! Ha Taksony megye tiszai járásába igazságot jöttél keresni s Garacs helységéhez közeledel: vesd le saruidat! — Nem azért mondom, mert e falu Nyuzó Pál főbíró úr lakhelye s így, főkép, ha járásában tartózkodol, neked szent hely, melyet így kellene megtisztelned; nem is azért, mert szent Ágoston szerint még vallási tárgyaknál is, minő a bőjt, legjobb azon helynek szokását követni, melyen tartózkodunk s Garacson az egész világ mezitláb jár: de ha minden magasabb szempontokat

mellőzők, legalább azért, hogy jó erős bagaria eszmát húzhass lábaidra, mik nélkül őszi időben, mint most, nehezen mehetsz végig az utcán.«

Ez az enyelgő dévaj előadás, mely a fonákot magasztalja, ez a pathetikusan rakoncátlankodó stíl, mely a visszásat, a torzot dicsőíti: mindent megcsiklandoz, mindent megsebez, ami álerény, korlátoltság, hazugság vagy butaság. A regényben szakadatlanul sziporkáznak a gúnyos és tanulságos reflexiók röppentyűi. Csak úgy találomra, lássunk egyet-kettőt. Ime, a népszerűségről: »Mi más nemzeteknél a legnagyobb fényűzésnek tartatik, mire csak a természettől leggazdagabban megajándékozottak számolhatnak, — az nálunk mindennapi kenyérré vált s Pyrrhus követei, kik elbámultak, midőn a római szenátust látva, mintegy királyok gyülekezetében gondolák magukat, mit mondanának, ha tapasztalnák, miként országunk határai között a népszerűeknek egy egész népét birjuk, kik közül népszerűségben egyik a másikat felülmulja, anélkül, hogy közülök a legnagyobb rész valaha azon veszélybe jöhetne, hogy Aristidesként polgártársai a miatt szám-

kivettetnék, mert mindenkitől a legerényesebbnek tartatik. Tudja mindenki, én nem vagyok szerfeletti magasztalója honi állapotainknak, sőt olyakat is mondtam már életemben, mik által az isten földi szavával — mi alatt, mint tudva van, a nép szava értetik — ellentétbe jöttem, noha ildomos férfinak az isten szavát legfőlebb csak magyarázni kellene; azonban a népszerűsége nézve Magyarországnak felsőbbbségét nem tartom kevésbbé tagadhatlannak annál, melyet Anglia pamutszöveire nézve bir s mely nem annyira a kelme minőségében, mint a gyártási ár csekélységében fekszik. — Mutasson nekem valaki országot, hol a népszerűség kevesebbe kerülne! Máshol szükséges, hogy egész életedet hazádnak szenteljed, néha éppen meg is kell halnod, testedet, véredet kívánják, hogy érettük nagy nevet cserélhess be; nálunk, ha a marhahús tizenkét krajczárba kerül s indítványt téssz, hogy tiz krajczárba szállíttassék le, — elérheted népszerűségedet. Minek felkonczoltatni öntestedet, ha célod elérésére elég a szegény marhát, mely nem is a tied, olcsóbban vágatni ki! Ezen

intézkedéseknek, melyek, mint a penny-kiadások Angliában a tudományt, úgy nálunk a dicsőséget mindenki által megszerezhetőnek tevék, köszönhetjük, ha a népszerűség, mely a világ minden részeiben, mint tudva van, könnyen arisztokráciához vezet, *nálunk a legdemokratikusabb instituczióknak egyike* stb. stb.« — »A külföld gúnyosan szól alkotmányunkról. Nemességünk adómentességét említik. Mintha bizony minden polgárosodott népnél nem lenne szokásban, hogy *az elaggott katonák közkölségen tartatnak* s mintha nem volna természetes, ha a magyar nemzet is nagy rokkantját, ki századok előtt érte küzdött, szintén ingyen tartja s vajjon a nemzet elvénült rokkantja nem nemességünk-e?«

Ez a Swift félelmes modora, gyilkos udvariassága. S így foly ez gyér megszakításokkal végig az egész regényen. Minden aproposnál öldököl a gúny. Az író szinte kéjelegve forgatja vészes fegyvereit s az irónia, humor, sarkazmus vivótőrével rostává lyuggatja a régi megye összevissza tatarozott avatag rendszerét, melyben az igazságért küzdő egyént megrugdalták, földesúri

önkény világgá kergeti a becsületességet s az erkölcs nem létezhetik. Mit bánom én, hogy a regény cselekménye háromfelé ágazik s érzelmes jelenetei kirínak az alap-tónusból; hogy a czim szerinti hős voltakép egy keserű vélemény megtestesítése, tiszteletre méltó automata, akinek igen kevés köze van az eleven élethez; — szóval, hogy a *Falu Jegyzőjének* is bőven vannak hibái! de mikor egészében véve szinte egyedül álló, valóban »korszakos« alkotás. Nagy igazságokért száll sikra s a művészet igaz fegyvereivel küzd az új Magyarország érdekében. Ha túloz: túlzásainak alapja is az igazság. Ezek a szolgabírák, esküdtek, táblabírók, Porvár és Garaacs kitünőségei, pompás torzképek, a régi megye »történelmi haldoklásának« utolsó különlegességei, s a művészi szempont, mely mindvégig uralkodik a kaczagtatóan siralmas történeten, nyílt bizonyítéka annak, hogy igazi, teljes szatirát csak az a költő képes írni, aki, mint Eötvös, egész szívével öleli át az embert s minden gúnyolódásának forrása a legtisztább — szeretet.

Szeretetből áll egész lénye. Nagy szíve nyilvánkozik meg legkisebb költeményében is s minden gondolatában, melyek egytől-egyig a jót és igazat szolgálják a szép formájában. Bensejéből, meggyőződéséből fakadók. — ezért csak oly kedvesek és értékesek nekünk, mint a francziáknak Pascal gondolatai. E nagy írónak nyilvános élete sem egyéb, mint az emberszeretet nemes tanainak folytonos gyakorlása. Alig él magának, de annál többet, szíve minden dobbanásával nemzetének. Ezer disszonancia közt összhang a fő-törekvése, mert maga is az összhang embere. Pályafutásának vonala oly tökéletes, mint egy köré. Fiatalon, első munkájában, a *Karthausiban*, az egyén jogaiért küzd s utolsó nagy politikai műve *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az álladalomra* szintén nem egyéb, mint lángelméjű törekvés az államhatalom korlátozására az egyéni jogok és szabadság megvédése érdekében. A költő, államférfi és filozóf így forr egygyé benne s műveiben. Széles látkörű, egyirányú, komoly író, aki a pillanatnyi szükségleteket is általános nézőpontokból tekinti és

mérlegeli. A jelen nem kápráztatja, nem teszi önhitté, sem elfogulttá, mert a jövőnek dolgozik. *Végrendelet* című versében, melyet még a forradalom előtt írt, működése jutalmául s dicsőségeül eszméinek győzelmét kéri a gondviselőtől. S a kegyes ég megadja neki, amiről nemes szive álmodozik. Megéri azok teljes diadalát. A megyés társadalom összeomlik s helyébe lép a nemzeti önkormányzat, a népképviselői rendszerre fölépített parlament. Az »istenség edénye«: az egyén, egy új korszak jogkörébe lép s az új erőttől duzzadozó magyar nemzet megindul nagy célja: a magyar államiság felé. S e dicső politikai és társadalmi átalakulás nehéz munkáiból Eötvösnek még bőven kijut a maga osztályrésze. Nemzete fölemelkedésének nemcsak lelkes szemlélője, de hű tényezője, sőt bizonyos tekintetben egyik végrehajtója. Földi ember kívánhat-e hálásabb végzetet? Nyugodtan halhatott meg: oly gazdag életet hagyott maga után, mely mindig egyik örök forrása marad a nemzeti fejlődés hatalmas folyamának.

XIII

A MAGYAR BALSAC

1815—1875

Sohasem feledem el azt a szomorú találkozást. — Verőfényes őszi dél volt s a régi Athenaeum épülete táján egy üveges tekintetű, szinte bambán haladó alakot láttam, a kiről tudtam, hogy *Kemény Zsigmond*, mert ilyen élőhalottan akkor csak ő járt széles Budapesten. Erélytelen, bizonytalan mozdulatokkal jött velem szembe s én önkéntelenül meglassítottam lépéseimet. Végtelen tisztelettel és fájdalommal néztem e nagy roncsot, mely tönkrement idegzetével s szivszaggató közönyével gépileg mozgott előre, mintha nem is a valóságban, csak álomban járna. Nekem, a ki személyesen nem ismertem őt, mindennél titokzatosabbnak, sphynx-szerűbbnek tűnt fel e pillanatban, mert romalakját látva, mély meg-

hatottsággal gondoltam ez imbolygó porhüvely egykori gazdag tartalmára. Ime, az ember-oczeán sivatag hullámain egy végkép leszerelt, magában hánykódó gálya, mely tele van India kincseinek — emlékével. Egy vázhajó, mely az élet nagy vizén a halálnál szomorítóbb gondolatokkal, sejtelmesen libeg föl-alá s hangtalanul, lélektelenül, szinte félelmesen vonul el a verőfényes emberi jelenségek közt. Könyvek szöktek szemembe s ezek a könyvek egy dús világ összeomlását, egy lángelme pusztulását siratták . . .

Most is előttem áll e kép s a fájó gondolatok egész raját kelti fel lelkemben. Az író pályafutását és vívódásait is magam előtt vélem látni s az sem sokkal vigasztalóbb látvány, mint ahogy sohasem kellemes szemlélni valamely szív vérzését, valamely ágyvelő vészes lobogását. Ez a mi nagy regényírónk pedig olyan ember, a kit roppant benső tüzek és szenvedélyek égetnek föl, a kinek hatalmas esze van, oly hatalmas, hogy kénytelen neki odadobni áldozatul a szívét is. Világa éppenséggel nem az a nyájas, öszhangtól és derűtől ragyogó világ, melynek »méla

akkordjai» boldog álmokba ringatják a boldogtalan halandót: zord időök szárnya csapkod itt mindenfelé s letarolja az emberi ábránd szelid ékitményeit: nagy és rejtélyes szakadékok táton-ganak; bizarr formákba csorbuló sziklatömbök könyökölnék egymásra: villámtól szagगतott szál-fák merednek a zivataros ég felé s vad zuhata-gok zaja, szivettépő sirámók hallatszanak minden felől. Komor, zárt birodalom. Néha egy-egy sas rebben fel az ormokról s ha ember téved ide: lelkére rögtön rárajzolódnak e magába zuhanó természet dult szinei és hangulatai. Oh, ezek a képzelgő bolondok, ezek a gyarló, törékeny emberkék! erény, hűség, jóság révedező áldozatai! derültebb sorsra s igaz részvétre érdemes elítéltek, kiket elfordíthatatlan fátum sodor a pusztulásba! Micsoda félelmes játék ez a Kemény költészetében! Mintha csak hallanám az író fenyegető monológjait:

— Csak járjatok az erény utjain, csak szö-jetek álmokat az üdvről, boldogságról. Az élet oly szépnek látszik, az álmok oly vidámok, s a mit ohajtunk: mindig kellemes. Csak töreked-

jetek utána. Majd úgy is megteszitek azt a lépést, melyet nem akartatok. Egyet, kettőt . . . a többi jön utána. Magától, mint a romlás. Velem is csak így történt. Oh, az én elhibázott életem!

Ez az utóbbi felkiáltás gyakran fordul elő Keménynél s önkéntelenül is eszünkbe villan, hogy e különös ember századok előtt játszó történeteiben — bár ott látjuk amaz idők minden mozgató eszméjét — mégis csak valamely subjektív szerencsétlenség elemei zajlanak és fuldokolnak. Az egyes részleteknek néha oly erősen sajátos színök van, hogy szinte lehetetlenség arra nem gondolni: ime, Kemény regényeiben a tulajdonképeni hős nem Gynlai Pál, Kassai, Péchy Simon stb., hanem ez a belső életet élő, titokzatos szenvedélyek közt vergődő lélek: a *boldogtalan író maga*. Annyira féltékeny a saját emberi gyengeségeire, — nagy eszét érezve, annyira szégyenlős az életet követelő megindulások miatt, hogy mindezt rég lezajlott korszakok fátyolával burkolja el, történeti személyek álarczában jeleníti s tőlünk távol eső szenvedélyek összeütközésében rajzolja meg. Csak a forma

objektív, s ez annyiban tökéletes is, amennyiben megveszteget. Az elhítetés művészetének nemes furfangjai mögött azonban ott tombol az író fájdalma, csakúgy, mint Shakspere-é, fia elvesztése fölött, Hamletben.

Gondoljuk csak el, hogy Kemény voltaképpen kettős életet él. Egyet napvilágon, a közügyek szolgálatában, komolyan, tartalmasan, egy másat éjjel, az emlékektől tépdese, víziók és hallucinációk között. Minket művészi szempontból ez az utóbbi élet jobban érdekel s az író életének ez kétségtől a csodásabbik része is. A magányos órák, az íróasztal, — ez az a bűvös retorta, ahol leszűrődik a nappali zaj, a valóság keserűségei, a kérges tapasztalat, s a képzelet, ez a nagy vegyész, kedvére formálja és idomítja a dolgokat. Ellenállhatatlan kényszer űzi az írókat ide s valami önkínzó, sötét gyönyör hatja át, midőn maga mögött érzi a küzdő életet. Ez immár a látományok birodalma. Álmodásoknak át a nagy éji csendességben. A közélet sálakjából tündéri képek rajzanak föl s a fantázia démonjai törnek elő. Szárnyuknak olyan zaja van,

mely igen hasonlít a »sohajtáshoz«. Nedves szemükből harmatcseppek hullanak, melyek a könnyek hatását teszik ránk; meggyújtják a szívet, mint Ariel a nápolyi király hajóját, a nélkül, hogy az tulajdonkép égne és zátonyra vezetik az álmodó életet minden veszedelem nélkül. Ez az a percz, midőn tisztán látjuk, hogy az erényt az aljasságtól csupán körülmények választják el, midőn félve sejtjük, hogy tetteink fölött vad fatalizmus uralkodik. Az elmélyedés, az önismeret kinos órái ezek, melyekben nem titok többé, hogy bűn és erény egyformán szerencsétlenség. Nem azért születünk, hogy boldogok legyünk. Az élet sivár föld. Az ember beveti, de ha mi virág, ha mi gyümölcs terem rajta: csak vakeset műve. Mikor a vihar fürdik az örvények közt s merő tajték a keskeny láthatár: a vészbesodort hajón tolongás támad s a babona hatalmas erőt vesz a tengerészeken. Valaki bűnös, azért a vész. Bele kell lökni a tengerbe! s beledobnak egyet, a kire gyann van. A hajó rögtön megkönnyül, a vész lecsillapul. A sima vizlapra derült ég ragyog, mert e »jó ötleten ég és tenger nevet«.

Ha élted tenger s kebled vészbe dől: *föbünös a remény!* Lökđ a habokba! Mily szép, ha dobogó szivünket — egy nagy elszánást vetve rá — egyszerre összezuzzuk!

Ime, Kemény hangulatai, világnézlete, — regényeinek alaptónusa. A kik ide beléptek: *Lasciate ogni speranza.* Az író nem tehet róla: képzelete úgy van alkotva. Kételyen építi fel egész költői birodalmát, melynek alapja mégis valóság. Nem tud hazudni: magát adja úgy, a hogy ismeri magát. Pedig jól ismeri. Az éj esőndjében veséig ható tekintettel fürkészi át lelke szövetét s a legtitkosabb redőzet sem marad figyelmen kívül. Az ember, ez az ő állandó problémája, s a fölötte lebegő fátum, ez az ő mindig jelenlevő kísértete. Rendkívül finom idegzete van, mely minden kis érintésre megmozdul és rezegni kezd. Csodálatos dolgokat lát és csodálatos dolgokat hall. Szeme rákapcsolódik a tüneményekre, füle tisztán megkülönbözteti a természet nagy zajának egyes hangjait. A vonagló arczon meglátja az utolsó rezdülést, a bogár zizegése úgy hat rá, mintha »acél pen-

gene«. Nyitott szemekkel, de álmodozva jár a tömeg közt, mint a hogy Kelet-India völgyei fölött alva röpül az albatrosz. Csakugyan olyan ő is, mint ez a különös madár, mely változatlan, méla szárnycsapkodással egyenlő irányt tart. míg a karesu pálmafák s a magas templomok kúpjába ütközve, földre hull, — de midőn a komoly valóság ellenhatását egy perczig érezte, újra szárnyra kel s folytatja légi álméletét. A költészet nála nem hiábavaló időtöltés, de valódi lelki szükség. Rá van utalva. Egyedüli menedéke, vigasztalása. A »szervezet bilincseiből *ideiglenesen* menekült lélek« boldog pihenője. Ebben formálja egészszé »csonka életét«. Magányt kedvelő, zárkózott szíve — mint a mesebeli virágok — az éj csókjára fölpattan s nemes illatával dúsan árad a csillagok felé. A földi ember gyöngéd és tiszta ölelkezése ez az égiekkel. Van benne valami mélyen megható, mint minden újjászületésben és megtisztulásban.

Azok az alakok, melyek ilyenkor Kemény képzeletéből kilépnek s valamely történet szálait kezdik szövögetni és bonyolítani, magukon vise-

lik ugyan a históriai jelmezt s minden gondolatukkal, tetteikkel korukhoz tartozók, de idegeik túlfinom érzékenységevel, hangulataik folytonos hullámlásával s szövevényes szenvedélyeikkel mégis csak egy modern élet-dráma tragikus hősei: a költő sötét világnézetének tolmácsai. A nappal néma és zárkózott Kemény, a ki a szónak egyáltalán nem embere, éjjel beszél. A mi szívében összetorlódik, az a sok finom és erős érzés, e megváltó percekben alakjainak ajkára tódul. Ezek elmondják mindazt, a mit maga az író — úgy lehet, átélt helyzetekben — elmondani nem tudott. Ezekben megvan a biztosság, az olvadákonyság. Értik a szív beszédét, föltárják valójukat, nem szégyelik a suttogást. Kiömlenek, mint a habjaival nem bíró patak. Lázonganak, tombolnak, követelnek s ha mit magukba vissza akarnak fojtani: az is hallhatóvá lesz, kitör belőlük sötét monológjaikban. Mennyi szenvedés, — édes és fájó emlékek rezgése, kegyetlen önbírálat, tépő vád, emésztődés, lemondás van itt a sorok közt elrejtve! Az elfojtott szenvedélyek heves zokogását halljuk. Ezek az alakok, a kik

itt az árnyban elvonulnak előttünk s csak az egymás kezére és arczára hulló könyek árulják el összetartozásukat, örök tiltakozásként vegyülnek a szerencse és boldogság közé. Alkotójuk fölszabadult lelkének minden érzékenysége átömlik beléjük és a daczoló erők energiájával örökítik a mulandó fájdalmakat. Ki tudja, milyen mélységes tragédiák, a hallgatag élet mily örvényei zajlanak e költői álmok mögött, melyekben haldokolnak az illúziók, de melyekben halhatatlan a — művészet!

Kemény regényei történeti regények. A kor, melyben írni kezdi őket, a nemzeti fölbuzdulás kora. Mindenki lelkesedik s várja az eszmék, az idők diadalát. Csak Kemény töpreng s a múltból nem a dicsőség képeit mutogatja föl, de a nemzeti visszaesés, elhanyaglás *okait* ragadja ki. Első irodalmi kísérlete egy tanulmány a mohácsi vészről, utolsó nagy regénye (*Zord idő*) szintén e gyászos korhoz vezet. Nem az optimizmus szemüvegén keresztül nézi a dolgokat: inkább kételkedik, aggódik. *Gyulai Pál* című regénye közvetlenül a forradalom előtt jelenik meg és

senki sem vádolhatja azzal, hogy a korhangulatok hirdetője. Az ebben szétáradó pesszimizmusból bőven marad következő regényei számára is, melyek már a forradalom utáni időszakra esnek. A XVI. és XVII. század közéletének megrázó tragédiái játszódnak le előttünk az egyének nagy szenvedélyeinek rajzában. Mögöttük az író a maga zordságával, de egyuttal művészetének erős tudatosságával is. Fölfogása nyilvánvalókká teszi azokat a méreteket, melyek elődeitől megkülönböztetik. Nála a külsőségek megmaradnak külsőségeknek s nem akarják pótolni a lényegét. A krónikák, a foliánsok nem rideg lapok, melyeken holt penész ül, de eleven életről szóló titkos írás, melynek betüiből a képzelet a történeti igazságok világát építi föl. A művészen nem kevesebb itt a becsvágy, mint a történetíróban az igazság szeretete. Annyira lelkiismeretes, hogy képes nagy utat tenni egy romvár megtekintése céljából, melynek kapuját néhány sorban le akarja írni regényében. Nagy figyelemmel vizsgálja meg a tárgyakat s ha van lélek bennök: beléjük hatol, belefúrja magát

titokzataikba. Innen az erő rajzaiban, gyakran azonban az aprólékosságig menő részletezés, a megerőltetés is.

Nagyon hálás föladat volna, bár mindkettőjüknek megvan a maguk külön, egymástól egészen elütő, sajátos világa, párhuzamot vonni közte és *Balsac* közt, mert bizonyos tekintetben mi is elmondhatjuk Keményről, hogy a »természet és társadalom nagy történetírója s a szenvedélyek geografusa«. Szárnya, mint azé, az erős képzelődés; eszközei, mint amazéi, szintén alapos, gondos tanulmány, mélyreható vizsgálódás; az emberi növényt ő is »gyökereivel együtt« rajzolja, mint az, s »föld alatti« élete nem kevésbé érdekli mint a »föld feletti«. Jól ért ahhoz is, hogyan kell »a társadalom és emberiség titkait kitalálni és kibeszélni«. Formái szintoly nehézkesek, hézagosak; munkája szintűgy nem pihenés, de lelki megrázkódtatás. Mindez azonban túlvág a mi hivatásunkon, mely ezuttal nem egyéb, mint körvonalait láttatni Kemény hatalmas egyéniségének s alkotó erejét éreztetni némileg.

Az ő emberei alapjukban véve jók, de révedezők. Hibáik forrása, bukásuk oka nem a bűn, hanem tévedéseik. Emberek, a kik akarnak következetesek lenni s nem tudnak, — valamely jószándékból eredő ballépés letériti őket a rendes utról s a katasztrófa, mely rémes gyorsasággal sújt le rájuk, aránytalanul nagyobb, mint elkövetett hibáik. Vergődő lényükkel szemben ott leskelődik a pusztító fátum, zavaros szenvedélyeikkel szemben a közömbös, de vaderejű végzet. Föl-föltünik előttük a boldogság, mint egy szép álmkép, de a hova eljutnak, az a romlás. Ha Fötvösnél »istenség edénye« az ember, Keménynél a »kárhozat edénye«. Hangulataik vészjóslók, kedélyök fürgeteges, álmaik sötétek, monológjaik démoniak, kiábrándulásuk teljes és végzetük öldöklő. Rendkívül idegesek, érzékenyek. Akár az író maga. Minden csekélység hat rájuk, különösen nő-alakjaira, a kik nem csak érdekes lények, de tüneményes problémák is. Finomak, fénylők és talányosak. Megérzik a láthatatlant, megsejtik a bekövetkezőt. Éppen beleillenek ebbe a szokatlan világba, melynek

még gyöngédebb elemei is aggasztók. Olyan virágok ezek, melyek pompázva nyitják szirmukat és dúsan illatoznak a viharokat rejtő, rekkenő levegőben. Félelmesen szépek és elszomorítóan bájosak. Szinte érthetővé lesz, hogy a férfiak, kik körülöttük járnak, nem ismerik az élet derűjét. Árnyakként sötétlenek mellettük. Ritkán nevetnek, de ha nevetnek, az iszonyú. Arczuk eltorzul, vidámságuk sanyarú és kietlen. Nem tudnak igazán jókedvűek lenni. Kaczagásuk legtöbbször röhögés, — érdes, tompa zaj, mint a hantok omlása. Sivatang temetői tréfák, mintha »csontvázak bokáznának«. Humoruk zörgésében van valami a koporsó-deszkákkal való hajigálás zajából.

Kétségkívül rideg ez a világ s bizonyos tekintetben egyoldalú, egyszínű is. Az élet nem egészen és nem mindig ilyen. De ki tehet róla, hogy Keményt csak az örvényesebb része érdekli? Nincs érzéke a közönséges méretek iránt; szereti a mélyet, a misztikust, a megrázót. Nemcsak költő: filozóf és államférfi is. Történetet ír: a küzdő emberi lélek történetét s eredményül

szomorú tanulságok szűrődnek le megfigyeléseiből. Egy-egy mondatba lehet őket összegezni: »Vannak indulatok, melyeket első mozzanataikban nem sejteni, annyi, mint később nem érteni és rögtön nem érteni, annyi mint állandóan károztatni.« — »Rögeszméink gyakran vétkesebbé tesznek minket és szerencsétlenebbé mást, mint bűneink.« — »A belső meghasonlást csak az idézi elő, ha tetteinkben hiányzik a nemesség s ha azok a jog színével birván, helyeseltetnek a sokaság által, de elítéltetnek egy egyén: önmagunk által.« stb. stb.

Ily megdöbbenően tartalmas eszmékkel tele van a Kemény költészete, de a megdöbbenés még nem vigasztalás. Az ő emberei egy-egy ily alapeszme nemesen érző hősei, kiket túlhajtott erényük vészbe sodor s a viszonyok hatalma összetör. Gyulai Pált, első regénye hősét, a fejedelme iránti ragaszkodás és hála; Jenő grófot (*Ködképek*) a boldogítani-vágyás jóindulata; a Mikes fiukat (*Özvegy és leánya*) a rajongó gyöngédség; Péchy Simont (*Rajongók*) a vallásos buzgalom; Verbőczyt (*Zord idő*) a hazaszeretet

döntik végpusztulásba. Kegyetlen erkölcesstan. Tehát csakugyan báb vagyunk, hitvány játékszerek a sors kezében s az egyén minden nemesebb tartalma daczára csak szalmaszál a kényükre-kedvükre dühöngő viszonyok forгатagában? Hol itt a költői igazságszolgáltatás? Az író részvéte az emberiség iránt? Lelküinknek hát, ha még oly nemes, nincs annyi hatalma, hogy akaratával tisztán, ellenmondások nélkül diadalt arathasson? Nincs! mondja Kemény. Hiábavaló erőlködés minden. De ez aránytalan küzdelem nagy látványa már magában véve is elég arra, hogy láttára részvétet érezz, borzongj és összerázkódjál, mert a mi előtted foly, tényleg nem más, mint saját nemednek története, — *az ember tragédiája*.

Kemény részvéte nem érzélgésből áll, hanem a dolgok lényegének lelkiismeretes, — roppant megfigyeléssel és tanulmánynyal járó — fölmutogatásából. Alakjaiban az emberi lélek természetrajzát tárja fel hiven, részletesen, és — legalább az előadás módjára gondolva — meghatón. Csak egy példát hozok fel. Mikor a koránérett lány-gyermekekről beszél. »Vannak gyermekek.

kik mintha egy más világból emlékeket, tapasztalásokat és érzéseket hoznának magukkal, midőn még a betűket alig ismerik, már nagyok s értelmesek. Ezek a csodálatos lények — ugymond — kiknél a növés lassabban halad, de az arcz jellegén, a gyermekévek fátyolán át már egy későbbi életkor kiképzett formái láthatók; ezek a kecses és komoly, vidám és méla tündérek, kik bábjaikkal a költészet nyelvén beszélnek, gyermekjátékaikba az ifjúkor ábrándjait vegyítik és kicsiny székeiken szótlánul ülve, míg az érettkorúak társalgása foly, bár ügyelni sem látszanak, mindent felfognak, éreznek és megítélnek; ezek az égből leszállt és a földet egy percz alatt ismerő angyalok, kiknek mosolya körül is egy rejtélyes felleg lebeg: — nem szoktak sem hosszasan élni, sem, ha beteg fejceskéiket és forró arczukat vánkosaikra hajtják, hosszasan szenvedni. Életök meseszerű, természetök talány, kimulásuk véletlen . . . Ilyen volt a kis Ameline.«

Nem tudom, érzi-e más, de én kiérzem e sorok közül az író — szíve dobogását. Ez nem a fecsegés kedves művészete, hanem a lélek-

buvár mély megilletődése. Annyira megfigyeli a dolgokat, hogy nem maradhat meg hatottság nélkül. S a milyen éles szeme van s erősen bonczoló elméje a lelki tüneményekhez, ép oly biztosan és tisztán meglátja a külső természet minden apró részletét. Egy szempillantásra észreveszi, hogy a hegyi uton ügető ló »madárhusu, kised, szikár, borzas s kopott szőrű, de kiformált izmu mokány ló«. S meg lehetünk róla győződve, hogy a mit leír, olyan hű kép, mely mögött a komoly megfigyelés s a lelkiismeretes tanulmány karöltve járnak. A természetet egyszerübben és igazabban egy regényírónk sem tünteti fel, bár jelenségeire mindig hull valami az író egyéniségének hangulataiból. Ime, egy bájos és tartalmas kép a késő őszi: »Esős, nedves napok után majdnem kánikulai meleg állott be. A hó lég szikrázott és csillogott, mintha az év elvétette volna szokott rendjét és augusztus közepére akarna visszalépni. A verőfényes lankán pásztor-gyerekek szedtek piros mezei epret, az ut szélein minden nagyobb kövön hemzsegett a kutó, mintha élő kláris-gyöngyök pörgenének szét s

gyülnének megint sűrű csomókba össze. Nemcsak a kőrisbokor és kőkény, de a cseresznye is virágba borult; a gyümölcsfák rügyei megindultak s a második nyár — ez a magát fitogtató ki-merültség — annyi termést s áldást ígért, hogy hinni szerettük volna, miként fogadkozásából csakugyan teljesíthet valamit.«

S ugyanaz a lelkiismeretesség, mely legapróbb leírásában jellemzi őt, jellemzi hatalmas korrajzaiban, tanulmányaiban is. Csak a *Széchenyiről* s a *Két Wesselényiről* irt remek essaykre utalunk. Ezek nemcsak kitűnő arczképek, de a megújuló Magyarország történelmének legszebben megírt lapjai. Közvetlen hatásúak mint egy-egy jó regény; eszméktől terhesek, mint maga az a kor, melyet festenek, s a tények és események mélyeig világítók, mint általában Kemény szelleme. Róla igazán el lehet mondani: nagy a nagyokban és nagy a kicsinyekben.

És most már mondhatja nekem akárki, hogy »a belforma ereje sohasem volt arányban nála a külforma szabadoságával«, hogy »egyenetlenségeket« találni munkáiban, hogy nehézkes és

szinte dulakodva töri magát keresztül az elbeszélés módjának szabályain és követelményein: ez előttem nem von le semmit becséből. Így szeretem, a maga zord természetességében, durva őszinteségében, összerázó erejével, szaggatott formáival, szétdarabolt lelkével. Ez teszi előttem különösen kiválóvá, irodalmunkban egyetlenné, mert mélységes rokonszenvet érzek minden író iránt, a ki ment az emberi hiúságoktól s szíve vérét áldozza eszményének: a művészetnek. Kemény pedig ilyen író volt. »Egy ízben — írja róla *Péterfy Jenő** — egy nő kezét akarta megkérni, el is indult, ott is volt, hanem a szó nem jött ki ajkán. — valószínűleg arcza sem árulta el, mit akar. Nem kérte meg. Így volt a boldogsággal is. Valahányszor szemben állt vele: szótlanul távozott előle.« Nem volt alkalmas arra, hogy boldog, s épp oly kevésbé, hogy népszerű legyen. Ma sem az. Törpék gunyolták ki,

* A Budapesti Szemle XXVIII. kötetében megjelent tanulmányában, mely a magyar essay-irodalomnak egyik igazi remeke.

kisebb tehetségek lármája zajogja túl soktartalmu némaságát. De bizom benne, el fog érkezni az a kor, mely igazságot szolgáltat s elégtételt ad e nagy írónak. Egy nemesebben érző nemzedék, melynek erősebb fogékonysága lesz az igazi nagyság iránt, megilletődéssel, hálával veszi körül emlékét, s könyveit nem tekinti közönséges földi papyrusoknak, de isten kezéből nyert okmányoknak, melynek lapjai egy hallhatatlan szellem álmait és titokzatait rejtegetik.

MÁSODIK RÉSZ

FORRADALOM

1840—1848

Széchenyi a negyvenes évekig föltétlenül megtartotta a maga vezérszerepét. Ildomosan és munkásan járt a nemzet előtt, de a felelősséget érezve, körültekintő óvatossággal, gyakran erős tusakodások és aggályok közt. Hajójára nem vont föl minden vitorlát, csak annyit, a mennyi mulhatatlanul szükséges volt, hogy a jármű haladhasson. De csakhamar jött az idők frissebb szele s belefűtt az emberek képzeletének százrétű vásznába. És a gálya akaratlanul is gyorsabban szeldelte a hullámokat. Kéjes öröm hatott át mindenkit s egyszerre fölhangzott a jelszó: Több vitorlát! Föl, valamennyit! Mily pompás érzés repülni! Mily férfias multság a küzdelem!

Egy fiatal ügyvéd, *Kossuth Lajos* volt mindennek az oka. A pozsonyi országgyűlésen »Országgyűlési Tudósítások« czimén egy könyomatos lapot szerkesztett, mely nagyon élénken kihatott a közszellemre s melyért később három évi fogságot szenvedett. Ez az idő éppen elég volt neki arra, hogy kitűnően megtanuljon angolul s alaposan megismerkedjék Shakspere hőseivel. Alkalomnak pedig a lehető legjobb volt arra, hogy az egész nemzet rokonszenve, szeretete osztatlanul feléje forduljon. Mikor kiszabadult, veszedelmesebb ember volt mint valaha. Megindította a *Pesti Hírlap*-ot s fél év se tellett bele: hatvan előfizetőjét ötezerre vitte föl. Ez az organum valóságos hatalom lett az ő kezében. Szellemi góczpont, melyben összefut a nemzeti akarat és aspirációk minden sugara, hogy annál erősebb fénynyel verődjék vissza a háborgó közhangulatra. Az első hírlap volt nálunk, mely figyelemmel kísérte az európai viszonyokat és közérdekű dolgokról tanulságosan, színesen, izgatón beszélt. Széchenyi aggódva nézte a rendkívüli hatást, a nemzet vágyainak mind meré-

szebb repülését, az izgalmat, mit a *Hírlap* vezércikkei országszerte előidézték s ellene fordult, megtámadta Kossuthot. Egy vaskos könyvben, a *Kelet Népe*-ben vádolta be, mint a ki mulhatatlanul vészbe fogja dönteni a nemzet hajóját. Kossuth előbb rövid cikkben, később terjedelmes röpiratban válaszolt a vádakra. Titánok mérkőzése volt ez, két lángelme harcza, heves, tragikus, vészes összerobbanás, de végre is. ennek előbb-utóbb meg kellett történnie. Mindketten a nemzet javát akarták, de módjaik oly különbözők voltak, mint természetök. Két elv ütközött össze bennök. Az arisztokrata Széchenyi, a ki »szíve fölött folyvást zsarnokoskodott«, elítélte Kossuth érzelmi politikáját; a demokrata Kossuth pedig mitsem akart hallani a hideg ész kizárólagos diktatúrájáról s szilaj pathosában az alkotmány sánczain kívül álló Magyarország szíve dobogott föl. Széchenyi fölöslegesnek tartott immár minden további agitációt, mindennapi, rendes hanyagunkáról beszélt s törekvéseiben a főrendekre és kormányra támaszkodott; Kossuth, mint a középnemesi osztály gyermeke, szakítani akart

végkép a haladást bénító multtal, s a felsőbbség atyáskodó, szűkkeblű gyámságával szemben a nemzet zömében kereste a szentesítő hatalmat és megváltó biztosítékokat.

Minden jel arra mutatott, hogy válság felé közeledünk. A közvéleményben nagy volt a zavar, sok az ellenmondás, — de az izgalomban égő kedélyek egyelőre nem érezték a veszedelmet s maga Kossuth is agyrémnek hitte a forradalmat. Széchenyi jól látta s meg is jósolta a mi következni fog. Többé nem hallgatott rá senki. Vezérszerepe véget ért. A zászlót Kossuth lobogtatta, a nemzetet Kossuth vitte. Az ő tüze lángolt a szivekben s ezt a tüzet többé nem lehetett eloltani. Nem használt itt semmiféle ellene intézett támadás, vagy cselszövény. Az sem, hogy a Hirlap szerkesztését ravaszul kijátsozták a kezéből s új lap indítására nem kapott engedélyt. Megtalálta a maga hatáskörét egyebütt, s gyújtott, lelkesített, érvényesült tovább. Minden bizalom feléje fordult, minden hit benne özpontosult, minden remény nevéhez kapcsolódott. A közvélemény így szólt hozzá: »Légy az

új idők apostola, az új eszmék történelmi végrehajtója! Tedd, a mit mások nem mernek! Légy követelő, elszánt és merész. Ez a kor a *tiéd!*»

S ő megértette e szózatot. Lángelméjét az adott viszonyokhoz képest használta föl. Minden beszéde fölért egy-egy cselekvéssel. Ily értelemben egészen a *tények* embere volt. Maga ez a szó is tőle származik, mint Széchenyitől az *alkotmány*, Eötvöstől a *kétely*. Tenni, cselekedni, előre törni, fölhasználni minden kedvező alkalmat elsikkasztott jogaink visszahódítására: ez volt programja. *Merni*: ez volt végzete. Mit a türelem! Elég volt belőle! Megszenvedtünk érte bőven. Századok tanulsága áll mögöttünk. Az okoskodás, a luza-vona nem egyéb, mint a tettek halála. Batthyány Lajos elég érthetően hangoztatta: »Nem reformerekre, — izgatóra, vérebre, mely folyvást a kormány fülén csüggjön, van szüksége most a nemzetnek!« Szoritani Bécsset, legyőzni Metternichet mindenáron! Ez a közhangulat. Széchenyi hasztalan támad még egyszer ellene a *Politikai program-töredékben*: Kossuth belépése a követek házába már valóságos diadal-

menet. A kor lelke rezeg hódító szavában. Kétszer beszél: két csatát nyer. Nem lehet legyőzni. Ellenállhatatlan. Ekközben a Gondviselés is segítségére jön a külföld eseményeiben. Kitor a februári párisi forradalom. Francziaország köztársaság lesz. Az elnyomott Európa lángba borul. Kossuth tisztán látja, hogy képped el a bécsi kormány s mennyire készületlen az eseményekkel szemben. Most vagy soha! Ez az ő ideje! Márczius harmadikán tartja meg hires, nagy beszédét, melyben az egész magyar alkotmány átalakítását indítványozza, egyuttal felolvassa a királyhoz intézendő feliratot. Ne kormányozzák Magyarországot Bécsből, önkényüleg, hozzá nem értő, illetéktelen emberek, de független minisztérium, mely tetteiért egyformán felelős a királynak és a nemzetnek. A dinasztíának is ez az érdeke, ha népei javát őszintén óhajtja. Az indítvány végzéssé lesz s a márczius 13-iki bécsi események hatása alatt a felső tábla is egyhangulag elfogadja. Küldöttség viszi föl Bécsbe a király elé, ötödik Ferdinándhoz, magának a nádornak vezetése alatt. Minő öröm! Minő fogadtatás! A bé-

csiek tomboló lelkesedéssel várják a küldöttséget. Kossuth kocsiját virágokkal borítják el, ölelkeznek, éljeneznek, könyekre fakadnak. Csupa szeretet, exaltáció, meghatottság mindenfelé. Kossuthnak több ízben kell beszélnie s boldog, a ki hallja, a ki kezét vagy ruhája szegélyét megcsókolhatja. Másnap, a késő éji órákban megvan minden! Batthyány Lajos a miniszterelnök.

Ekközben Pesten is megmozdult az ifjúság s márczius tizenötödike lelkes tüntetések közt folyt le. Kossuth diadallal érkezett vissza Pozsonyba és lázas sietséggel fogott a munkához. Elkészítette az új törvényjavaslatokat, melyeknek harminczegy törvénczikke az új idők szellemében egy csapásra átalakította alkotmányunkat. Néhány rövid nap és, ime, csodadolgok történtek! Az országgyűlés századok munkáját végezte el. A jobbagyság fölszabadult, Erdély egyesült Magyarországgal, közös lett a jog és teherviselés, megvolt a népképviselőre épített kormány, a vallásszabadság, a törvény előtti egyenlőség, eltöröltetett a papi tized, s a sajtó szabadon beszélhetett. Szóval: a feudális Magyarország ösz-

szeomlott s a jog és törvény hatalmas bástyái közt előállott az ujjáteremtett, egységes magyar nemzet.

Maga Széchenyi is — most már tagja az első független magyar minisztériumnak — megilletődve állt e nagy eredmények előtt s tisztelettel és csodálkozással adózott Kossuth szellemének. A békés nemzeti ujjaszületés e dicső látványa egy pillanatra mélyen meghatotta, szinte elágyította. De a következmények, fájdalom, mégis az ő eloszolni nem tudó aggodalmainak adtak igazat. Az volt a főbaj, hogy Magyarország és Ausztria egymás közti viszonyát rendezetlenül hagyta az aunyi téren megindult reform. Kormányzás, hadügy, pénzügy stb. végkép össze voltak bonyolódva. Az új törvények életbeléptetése rendkívüli nehézségekbe ütközött. Az udvar nemcsak szokatlannak, de magára nézve némileg lealázónak is tartotta az új kormányrendszert. Nem lehetett oly könnyedén parancsolni mint azelőtt, a hatalmaskodás törvényes korlátok közé volt szorítva s a megváltozott viszonyok mögött Magyarország különválásának rémképe kísértge-

tett. S ekkor támadt a pokoli gondolat: zavarokat zúditani Magyarországra és a zavarban visszaállítani a régi kormányzás nemzetbénítő rendszerét! Föllázadtak a szerbek. Jellasic, horvát bán, megtagadta az engedelmességet s fegyverkezett. Erdélyben az oláhság pusztította a magyart. Nyilvánvaló lett, hogy mindez Bécs műve. Jellasic betört az országba. A császár nevében! A nagy ábrándokat, az újjászületés friss örömeit országos rémület váltotta föl. A minisztérium, melyet már hónapok óta csak a »kötelességérzet bilincsei lánczoltak a kormány gályarudjához«, lemondott. Széchenyi iszonyodva látta maga előtt a jövődőt:

— Én a csillagokból olvasok. Vér, vér mindenütt! Testvér a testvért, népfaj a népfajt fogja mészárolni engesztelhetlenül és őrülden. Keresztet rajzolnak vérből a házakra, melyeket le kell égetni. Pest oda van. Száguldó csapatok dülnek szét mindent, a mit alkotánk. Oh, az én füstbe ment életem! Az ég boltozatán lángbetűkkel vonul végig a Kossuth neve, — flagellum dei!

S ekkor, ezekben a vészes, válságos napok-

ban kell megnézni Kossuthot. Alakja sohasem volt magasabb, bátorsága férfiasabb, lángesze hódítóbb. Az egyetlen, a ki nem roskad össze, de fölemelkedik, hogy fölemelje nemzetét is. Lánglelke végigviharzik, fölrázó szózata végigharsog az országon: Veszélyben a haza! Kétszázezer katonát, negyvenkét milliónyi hitelt kér és az országgyűlés, mint egy ember, áll föl, megadja. Még ellenségei is tapsolnak. S Kossuth befejezi beszédét: »Önök mindnyájan fölállottak és én leborulok a nemzet nagysága előtt.« A roppant khaoszban a szilárdságot képviseli, a kétségbeesésben a hitet, a bizonytalanságban az erőt. Szenvedélyes lelke bizalmat önt a csüggedőkbe, bátorit és megnyugtat. A merre jár: diadalut az ntja. Minden szava győzelem a lelkeken:

— Eljöttem, hogy megkérdezzem a nemzet-től: meg akar-e halni gyalázatosan, vagy élni akar dicsőségesen? Ha a magyar most nem kél föl tömegben, a haza földét megszálló ellenség agyonnyomására: úgy olyan gyáva, nyomorult nép, melynek neve a világ históriájában azonos lesz a szégyen és gyalázat nevével. Akkor a

magyar istentől elátkozott nép, melytől a levegő meg fogja tagadni éltető erejét, melynek kezei közt a televény buzaföld sivatag homokká fog változni és hontalanul fog bujdosni a föld hátán, alamizsna helyett pedig arczul csapja az idegen faj, mely őt saját hazájában koldussá teendi. És hiába fog fordulni a valláshoz vigasztalásért: az Isten, a kinek teremtetési művét gyávasága által megalázta, nem bocsátja meg bűneit sem ezen a világon, sem a másikon... Fegyverre hát!

S elkezdődött a nagy történet: a halálra szánt magyarság csodás önvédelmi harca a lázadó nemzetiségek, majd a zsoldos császári seregek ellen a szabadság nevében, az igazságért, a házáért, a törvényekért. Vereségekkel kezdődött. De midőn a vad katonai hatalom már-már befejezettnek hitte borzasztó munkáját s ura lett a Dunántúlnak, a Felvidéknek, a fővárosnak s Magyarországot az ausztriai császárság tartományának nyilvánította: megfordult a koczka, honvéddé lett minden ember, a kaszák, a fejszék fegyverekké, a harangok ágyukká, hőssé még a gyermek is s a diadalmas csaták hosszú sora

bizonyította be, hogy a magyar dicsőség nem mese. Egymásután jöttek a tokaji, branyiskói, szolnoki, hatvani, tápió-bicskei, isaszegi, váczi diadalok, majd a nagysallói, komáromi fényes győzelmek, Buda bevétele . . . s azután annyi dicsőségre: az orosz invázió, a világosi katasztrófa . . . az aradi vésznapok . . .

Mért folytassam? Széchenyinek igaza volt. Ez a nagy és érzékeny lélek magát vádolta a bekövetkezett szerencsétlenségekért. A forradalom tulajdonképeni indítékát, legfőbb okát a működése által fölkeltezt mozgalmában látta s önvádtól tépdeseve, tévedésének tudatától marczangolva megőrült.

Most már tisztán látjuk, hogy mind annak, a mi történt, nem ő volt az oka, de a nálánál sokkal hatalmasabb viszonyok. Ezekből kerekedett a vész s midőn kitört: emberi erő azt többé föl nem tartóztathatta. És ki fogná vádolni a vihart — »azért vihar, hogy tördeljen!« — mert fákat döntöget, vetéseket gázol el, szóval: pusztítva ront végig erdőkön, mezőkön, — ha arra gondol, hogy nyyanekkor a kórányagok egész

özönétől tisztítja meg a levegőt s milliónyi új élet magvát szórja szét a nagy természetben? Mint egyes embernek szüksége van arra, hogy megpróbáltatásokon menjen keresztül s a szenvedések tüzein áttisztulva jusson el az önismeret magaslataira: úgy a nemzetnek is. Kétségkívül nagy volt a megpróbáltatás, és sok, szerfölött sok az áldozat, de az erő, mely e ropant küzdelemben megnyilatkozott, annyi diadal és gyász után mégis csak megmentette alkotmányunkat. És hol van az a magyar ember, a ki sajnálná az áldozatokat s nemzete történetét ama dicső lapok nélkül óhajtaná átadni a jövőnek? Szakítsátok ki e lapokat a történelemből s pótolhatatlan veszteség fog támadni. Meghal egy eszme, mely így örök tanulság, egy nagy tény, mely a világ bámulatát vívta ki számunkra. Kiapad egy forrás, mely a nemzeti erők szakadatlan megifjítására van hivatva s elnémul egy hősrege, melynek költészetében több hatalom van, mint a fokozatos, rendes, bölcs fejlődés összes valódiságában.

II

P E T Ő F I

1823—1849

Senki sem várta vészjóslóbb lázzal a forradalmat mint Petőfi. Egyéniségének tündöklő vonásai előre belevillognak a jövődők viharába. Érzí, a mi jönni, a mi történni fog, mint a delejtű előre megérzi a földrengést. A lángelme átható tekintetével lát mindent, a mi mások számára láthatatlan. Maga is döngeti a jövődők kapuját, utakat tördel s mielőtt Kossuth forradalmat csinál a politikában: ő megcsinálja azt az irodalomban. Erről az irodalmi forradalomról akarok egy képet rajzolni.

Lantos költészetünknek azt a korát, mely Petőfi föllépését megelőzi s melyről itt röviden meg kell emlékeznem: szeretném a finom meg-

indulások korának nevezni. E kor költői rajonganak az öszhangért s iszonyodnak mindattól, ami nyugtalan. A természetes, a szilaj, a féktelen érzelmek, a heves kitörések számára nincs hely ez elegáns költészetben. Németes érzelmesség s bizonyos lagymatag általánosságok adják meg uralkodó jellegét. Költőink kedélye alig fog föl valamit a valóból. Énekelni tudnak, de nem tudnak igazak lenni. Bizonyos értelemben úgy kell őket tekintenünk, mint automatákat, kik az élők hatását teszik a szemlélőre, — de vértelenek, hidegek, nem élnek. Meghatottságuk diskkrét mint mozdulataik, szenvedélyeik előkelően fagyosak, érzelmeik félénkek. Nincsenek eszmények nélkül, de ezek az eszmények csak ékes bábok; nincsenek művészet nélkül, de ez a művészet nem egyéb, mint formacsín. Mindjobban eltávolodnak az őszinteségtől s mindjobban közelednek a hazugsághoz.

Ments isten, hogy ez akkor népszerű költőknek — ma már csak tekintélyes kisérteteknek — érdemeit kisebbíteni akarjam. Erényeik kizárólag az övék, hibáik pedig kétségkívül a koré. De

ha kissé megtekintjük stiljüket, ez érdekes, tanulmányos stilt, mely költészetöknek külső képe: izlésünk föllázad s nem bírjuk elfojtani boszúságunkat. Az fáj, hogy meg akarnak bennünket csalni. Finomak és érzékenyek, minden bensőség és mélység nélkül. A leghaszontalanabb motívum a remegések, megindulások egész vibrációját kelti fel képzelődésükben, de szívök nem érez belőle semmit. Kifejezéseikkel meg tudnak lepni, de nem tudnak meghatni. Soha czifrább, ragyogóbb szavak nem takartak több ürességet. Azt mondják: minden kornak megvan a maga istene. Ennek is megvolt a magáé, de az is bizonyos, hogy ez nem volt igaz isten. Erősen kendőzte magát s hiveitől is csak ezt várta. Az aprólékosság volt a fődolog; a kisszerű a lényeg. Előkelő nyugalommal mélyedtek el képzeleti világuk szemléletébe, és semmibe sem vették az előttük czikázó életet.

E költők legnagyobb s legszámbavehetőbb része *Bajza* körül csoportosult. A *Zarándok* és *Andalgás* költője a gyöngéd és olvadékony szellemek egész raját vonta maga köré s ambrózia,

nektár és stil dolgában jó példával járt előttük. Sajátságos, különös látványosság! A mester egy-
 uttal kritikus is. Elméletben sok bölcs dolgot
 hirdet, a miket azonban gyakorlatban nem követ.
 Prózában természetesen beszél, versben deklamál.
 A tanítványok vakon mennek utána és még
 jobban deklamálnak. Arasznyi körben forgolódnak
 és kinosan gajdolnak. A romantikus indítékok
 szinte eltorzulnak a kezökben s észrevétlenül
 klasszikusabbak lesznek, mintsem kívánatos volna.
 A szerelmet nem tudják elképzelni lugas nélkül;
 indulataikhoz mulhatatlanul szükséges a gitár.
 Előttük van a szabálytalan erős természet és
 tüneményeivel úgy bánnak el, mintha egy alléet
 ültetnének:

Falu végén erdő,
Erdőben magány,
A magányban sirdomb
 Hársak alkonyán.
Domb körül csörögve
 Omlik a patak,
Hársak közt madár zeng,
 Szellők inganak.

Képzeltethetjük, miféle furcsa beszéd lesz az, ha e versekben esetleg megszólal a nép, a halászok vagy a pásztorok! A halászlegény így fog beszélni kedveséhez: »Szerelmem lesz nyoszolyád; párnád: hű karom: *álmokéjbe ringatód: nyújtás szivdalom!*« s a szerelmes bojtár nem azt mondja: bolondja lettem annak a kis lánynak! hanem így fog szavalni: »E tündér varázsla meg, ez von engemet. Édes képe tölti be fájó szivemet!« — De hát hol itt a művészet? Mit bámuljunk inkább? *Kunoss* bőbeszédűségét-e, a ki egy »sértett« (nem meri azt mondani: megsebzett vagy meglőtt) galambról egész kis époszt ír, vagy *Császár* Ferencz kétségbeejtő sonettjeit, melyekkel csak a Trissotin ostobaságai versenyezhetnek? Vagy tán *Hiador* ürességeinek hódoljunk s magas szépségeikül élvezzük az ilyen badarságokat: »Oh hölgy, te szebb vagy a szépségnél magánál! Ha a halál volnék, te halhatatlan maradnál!« Mindezek kitűnő dolgok arra, hogy tisztán láttassák velünk: mily fokú ez az eltévelyedés s hova szűkült a lira tartalma. Valóban, semmi egyébbre nem valók.

És a közönség? A közönséget elbájolta ez az illattalan poézis, az epedések e kecses mozdulatlansága, ez a kitömött természet. A valódi műdarab zord fenségében — gondoljunk csak itt *Bánkbán* sorsára s a *Két szomszédvárról*, mint »kannibáli műről« elhangzott ítéletekre — csak a durvaságot látták, de fölsíkoltottak a gyönyörtől, ha kezökbe tévedt egy körbefutó rimekkel ellátott költemény, melyet szerzője hónapokig csiszolt, míg laposságát teljesen eltalálta. Az írók jobbjai azonban — bár többé-kevésbbé maguk is beleestek a hibákba — erősen érezni kezdték már a fölfrissülés szükségét. Bizonyossá vált előttük, hogy ezek az erőszakos túláradások, ez a stil, ez a túlfinomitott és dagályba vesző költészet sokáig nem tarthatja fenn magát. Előre láthatólag saját pompája terhei alatt fog összeroskadni.

Olyan ez a költészet mint egy ragyogó diszterem, egy fényes szalón: a kiváltságosak és előkelők találkozója. A kik itt megfordulnak: kifogástalanul vannak öltözködve, külső megjelenésük hódító. De a boszantásig feszesek, a meg-

döböntésig szellemtelenek. Hajuk épp oly szépen fésült és fodrozott mint gondolataik; nyakkendőjük csokorkötésében annyi a művészet, mint egy szonettben; arcuk oly nyugodtan, oly szenvtelenül ragyog, mint lakkezipőik, s hangulataik harmóniája mindig velük van mint a zsebkendőjük. Ha esetleg a lanthoz nyulnak: glacé-keztűiket nem vetik le. Ábrándos szórakozottság, saját nagyságuk fárasztó érzete s a kimerülés kéjelmetlenségei sugárzanak ránk alakjaikról. Kecses léptekkel járnak föl s alá az ékitményekkel túldiszitett teremben, melynek levegője fűszeres és forró. Illemesen, formulák szerint társalognak egymással, de minden jóakarattuk és törekvésük daczára sem tudnak fölélnékelni. Ugy érzik, mintha beszédjük nem volna egyéb, mint az az álmosító, szellemtelen csevegés, melylyel már annyiszor megkinozták egymást és hogy egyéniségök minden ereje áldozatul esik egy rettentő hatalomnak: az unalomnak. A terem fojtó gőze egyformává szűrkiti mindnyájukat. Azt a ragyogó s régebben kényelmes és bő klaszszikai öltönyt is hiába szűkítették magukra, —

nem ér az immár ördögöt sem, — alig tudnak mozogni benne, — fuladoznak, — a szorongás, a hőség, az egyhangúság szinte tűrhetetlen.

Mindenképen válságos állapot volt ez. Olyan fizikai és szellemi enerváltság, melyben a kábult agyvelőket csak egy gondolat foglalhatta el: mi fog itt történni? S hála az eredetiségek géniszáának, csakugyan történt is valami. Valami nem várt, hihetetlen és csodálatos. Egy daczos, erős szellem minden előleges bejelentés nélkül, szinte durván és erőszakosan fölszakította a terem nehéz ajtószárnyait s nem törődve azzal, hogy megjelenése talán szalón-ellenes, izgatottan rontott előre. Elég volt egy pillantása, hogy teljes egészében fölfogja a helyzetet. Az állig begombolt, szorosra fűzött, fuladozó alakokról letépte a fojtogató nyakkendőket, leszaggatta a szűk, alkalmatlan ruhákat s a kezében maradt rongyokat szétdobálta. Aztán oda rohant a jól elzárt, óriási ablakokhoz. hatalmas ökölcsapásokkal darabokra zúzta az üvegtáblákat, utat engedve isten szabad levegőjének, a nevető rónák friss illatának.

A teremben vésztjósuló moraj támadt. A fölháborodás, a megbotránkozás általános volt. A Petricsevich-Horváth Lázárok, a Hazuchák, a Hiadorok, a Baltások, a Bangók, az Urházyak, a Benőfiék, Sujánszkyak és Pajerek arczukból kikelve menekültek egy szegletbe s onnan protestáltak a hallatlan merénylet, a rendőri kihágás, a botrány, a szentségtörés, meg a — szörnyű légyonatot ellen. A légyonatot valóban kegyetlen volt. Az éles, friss levegő szabadon hullámoztatta végig a termet, kioltogatta a csillárok lángjait, belekapaszkodott a diszitmények szöveteibe, mint a vitorlákba s megforgatta ez előkelően sápadt, a korszellem áramlatai ellen magukat köpenyeikkel, shawljaikkal védő pulcinellákat, harlekineket és pantallonokat. Az ijedelem, a rémület, mind nagyobb mérveket öltött. Azt hitték, a nagy gonddal ékitett terem boltozatai rögtön rájuk zuhannak s ugyanekkor a költészet egész világa összeomlik körülöttük.

Az a sok rémült arcz mind azt látszott kérni: Ki merészli ezt? Ki tör e szentélybe haramia módon, durván, minden illemről megfeled-

kezve, nem respektálva semmi tekintélyt, nem tisztelve semmiféle formulát s nem ismerve más jogot, mint a saját ökleit? Ki ez a rettenetes ember? Ez a paraszt?...

Ki? — Egy heves, szilaj vérmérsékű s kemény erélyű ifju, kinek életeleme a dacz, a küzdelem. Önfejű, erőszakos, kiméletlen. Rendületlenül bizik magában, vakon hisz eszméiben és harcban áll a világgal. Szelleme szinte keresi, ohajtja az élet vészeit, mint a felhők madara a nagy időket, s e sashól — előre látható — sohasem lesz tisztességes baromfi, ezt az oroszánt semmiesetre sem lehet az irodalom társzekere elé fogni ló helyett. Arczára van írva egész jelleme. Nem született szolgának, sem másolónak. Nem fog bizonyos ütemben szökdécselni és csobicskolni mint a közkertek szökőkútjai, de robbanni s robbantani fog mint a vulkán. Kopottas ruhája daczára, melyen az élet tüskeszaggatásai s az alföldi sár nyomai még jól meglátszanak, büszkén áll a terem közepén, büszkén, sőt gőgösen, de gőgje nem egyéb, mint egyszerű bevallása annak, hogy ő — *Petőfi*. És ez nem vonható

kétségbe. Szeme villáma nyíltan hirdeti, hogy semmit sem tart lehetetlennek s magát inkább érezve mint tudva, harsány hangon rázza föl a hüledező, didergő társaságot.

— Akarjátok tudni: ki vagyok? Imádom a szerelmet meg a szabadságot. Gyűlölök minden bilincset, minden képmutatást és hízelt. Ezzel megmondtam nevemet. Ti azt hirdetitek, hogy a költészet szekér, mely ballag széles országutakon? Hazudtok! Sas a költés: hol nem járt senki sem, arra indul fenn, szabadon. Ti azt hiszitek, hogy szűk és kiváltságos világát ennek a teremnek a falai határolják, hova csak fény-mázos czipőkben lehet bejárni illedelmesen, — holott a költészet szentegyház s oda belépni boeskorban, sőt mezitláb is szabad. Akarjátok tudni, mi az igazi költészet? A sziv fölkiáltása. Ti az élet habzó italától undorral fordultok el, és ambróziáról meg nektárról fecsegtok. — de azért deresre huzatjátok a parasztot, ha keserves robotját nem dolgozza le. Féltitek parókáitokat a legkisebb szélfúvástól, de nem éreztek lelki-furdalásokat, ha előttetek az inség fölzokog. Azt

hiszitek: fölKentjei vagytok a Múzsának, pedig csak cselédjei vagytok. Félisteneknek képzelitek magatokat s nem vagytok egyebek mint kormánybiztosok, prókátorok és táblabírák. Ti a mult fázékony emberei vagytok, halottrablók! fölássátok sirjából a holt időt, hogy babérokért árulhassátok, de én tégedet üdvözöllek, te a beteg emberiségnek orvosa: jövőndő! Oda nézzetek!

S ifjui, romlatlan lelke hevétől elragadtatva, diadalmasan mutatott a terembe nyilazó nap szabadon szétömlő sugaraira, melyek oda-künn megvilágították, fénybe borították az erőtől s bájtól duzzadó természetet: az elhagyott alföldi tájakat, a messze terülő rónát, a vadon pusztaságot, a magányosan álló csárdákat, a délibáb rengő tavában vágató méneket, a kutnál delelő gulyát, a botjára támaszkodó juhászlegényt, a száguldozó csikóst, a lovat lopó betyárt, a küzdő, szenvedő népet, a szegénységet, a nyomort, az egész életet.

S a keresztültört ablakon beáradtak, beözönlöttek a költő dalai, a népköltészet friss eredetiségével, természetes, könnyed bájával, he-

ves szökelléseivel, lengén és gyujtón mint a nap-sugár. Az egyszerű, szivből fakadó s szivhez szóló dalok egész dagálya csapkodott föl e rideg falakra, megannyi ostromló, zengő hullám, árijain emelve a nemzeti érzés, a nemzeti ritmus édes zenéjét. Pazarul, erős, széles tömbökben buzogtak s enyelgésükben, játsziságukban ép oly megragadóknak tetszettek, mint a minő impozánsok voltak akkor, ha a gyűlölet és harag égő köveit dobálták föl.

Az eszmék és álmok végtelen világa reszketett e dalok áriján. Meglátszott rajtok, hogy költőjük az érzelmeket, melyeket tolmácsol, nem gubbaszkodó elmélkedés árán szerezte meg, de átéli minden ízében s lelke minden paránya rezeg a fölindulástól. Tekintete, mint a villámé, hirtelen fényű, gyors, intenzív s ha a természetre veti: széles és mély. Szeme észreveszi a formák és színek összeségét, a fény és árny minden játékát; füle meghallja a nagy zajt s e különös, khaotikus lármában tisztán az egyes hangokat. És a mit lát, hall, megérint: elevenné lesz költészetében. Szabatosan fejezi ki mindazt, a mi az emberi

lélekben s a természetben zavaros és határozatlan. Meglátszott rajtuk, hogy költőjük nem tiporja a járt utak porát, hogy nem fog összeférni az akadémiái tanokkal, pályáját nem engedi kiczé-
gézettetni, de utlan utakon tör előre, mindig hevesen, mindig izgatottan, mint a kit pusztító
vágyak kergetnek a bizonytalanba, hogy valamit föltaláltassanak vele s addig úzik, míg a költészet
igazságait saját szívéből, omló vérével kell ki-
tépnie. Teljes, hatalmas egyéniség tünt föl e
dalokban, melyeket az indulatok örökös hábor-
gása reszkettetett és melyekben volt minden:
öröm, bánat, boldogság, boldogtalanság, düh, el-
lágylás, de nyugalom egy szemernyi sem. Szár-
nyaiknak kibontott lobogója új időket hirdetett.
Azokkal a lánczokkal, melyeket a mult hagyott
nekik örököül, fölrepültek az Olympra és egész
tündöklő mivoltában ragyogtatva a magyar gé-
niuszt: világgá szálldestak.

Mit törődött ez a lángelme azzal, hogy erő-
szakos, nyílt föllépése ijedelembe ejti s haragra
ingerli a vérszegény kritikaszterek tömegét! Ot-
romba zajukat csak annyiba vette mint a legyek

dongását. Edzett, nagy szive volt, alkalmasabb arra, hogy a szenvedések lángjában szétpattanjon mint a porcellán, semhogy megolvadjon mint a jégcsepp. Érzelmei azért nyertek felséges kifejezést, mert erős lelkén viharoztak keresztül. Jól tudta, hogy csak a férfias költők érzelmessége igaz. Megvetett mindent, a mi chablon. Szilaj pegazusa ki-kirántotta magát a külidom zablái közül, de a tartalom, a gondolat fölött föltétlenül volt. Szaggatottaknak tetsző merész kompozíciói közt mintha mindig az ódai fenség magasát csapkodná. A szikrázó ötlet, a meglepő, ragyogó ellentétek, a képek és hasonlatok egész raja, neki csak eszközök. Nála minden érzés új, megkapó gondolat alakjában jelenik meg, minden gondolat mást teremtet s az egészet egy villámló szép eszme koronázza meg. Nem sokat gondolt vele, hogy költészetének némely virágait a szél félig-nyíltukban rázza le; tudta, hogy nincs egyetlen gondolata sem, mely végkifejlésében ne az örökszép ideálnak hódolna.

E büszke, férfias dalok a klassziczizmus omladozó épülete körül mintegy tüntetőleg, szaka-

datlanul zengettek, — távolról pedig harsányan zugtak föl azok a szilaj énekek, melyek — mennyi katona — aczélizomzattal, erős szervezettel, sápadtan, rongyosan, de a század nagy eszméitől áthevülve, bátran közeledtek. Kezökben sulyos fegyverek, léptök nehéz, zúzó, dübörgő, — így törtek elő vad szabálytalanságban a zörgő mélységekből s robogásukat hallva, zord előnyomulásukat látva: ez ájuldozó korszak lojális muzsája ijedten dobta ki kezéből hangszerét és magukra hagyva elképpedt lovagjait, dicstelen futásban keresett menedéket.

Ime, Petőfi föllépésének fontossága a magyar költészet történetében. Rombolásra született, hogy teremthessen. Ő az, a ki a mult szobaköltészetét végtelen világgá tágitja s a nemzeti költészetet teljes diadatra vezeti. Az ismeretlenből, a homályból szédületes gyorsasággal emelkedett a magasba és ott tűnt el »a fény birodalmában«. Ámulva nézünk most is az ür ama pontjára, hol ez a tüneményes, gazdag fényforrás kilobbant. De, szerencsére, eltűnésének képzelete nem egyéb mint szakadatlan megjelenés a valóságban. Hal-

lani véljük szüntelen. E természetes, csengő, igaz hang mindig hódító és bájos marad. A ki elzengte őket, több volt mint költő: ember volt, hős és vértanu. Megérdemli, hogy csodálják, még jobban, hogy szeressék. Századok fognak elmulni, s velők az élet és művészet sok veszendő alkotása: jelenőktől agyonhonorált álnagyságok, halhatatlansággal czébérezett halandók; de az ő szabad költészetének fája üdén is frissen fog virulni az egymásra hulló romok mellett századok mulva is. Az idők vihara csak megzúgogatja ágait, de nem tördeli le; a pusztító villámok csak fénybe borítják, de nem égetik föl. Lombjai közt mindig édesen fog csattogni a szerelem csalogánya, s koronájának sudarai fölött mindig büszkén fog lebegni a szabadság sasa. A modern kísérletezők tévelygő kirohanásai, s üres kapkodásai után minden újabb nemzedék vissza-visszatér majd az ő végtelenül bájos s nemesen férfias egyszerűségéhez üdülni, vigasztalódni, lelkesedni s belőlük új erőt gyűjteni. Heve mindig fölrazó erejű lesz, költészete mindig hatalom, merész pálya-

futása mindig esodált és eltűnése mindig rege. Bátran alkalmazhatjuk rá *Taine* remek hasonlatát, melylyel e kiváló aesthetikus Mussét akarta jellemezni: »Ugy vágatott keresztül az életen mint a mezőn ágaskodó nemes paripa, melyet a növények dús illata és a roppant ég nagyszerű újdonsága tágra nyílt orrlyukakkal hajt előre őrült rohanásban, — attól lehet tartani, hogy mindent összetör s végül magát is össze fogja törni.« Valóban összetörte. De ez az összezúzdás a mi Petőfinknél egyuttal megdicsőülés. Halálával új élete kezdődik s működése most is kinyilatkoztatás. Őt magát ép oly tüneménynek lehet tekinteni, mint rendkívülinek azt a körülményt, hogy magyarnak született. Mert annyi tény, hogy bár az egekig emeljük és érzései mindig mélyen meghatnak, addig eszméi érintetlenül hagyják a közlelkületet. Igazi nagyságát csak századok múlva fogjuk teljesen megmérhetni. Nem a multhoz: a jövőhöz tartozik.

III

ÁTMENETI ELŐZMÉNYEK

A költészet nemzeti irányának ez a fényes diadala nem történt oly egyszerre, oly hirtelen, mint a hogy Petőfi föllépésének rajzában föltüntettem. Voltak előzményei s nem lesz érdektelen ezek fölött — ha kissé elterelnek is bennünket tárgyunktól — kissé elmélkedni. Hogy oly nagyon későn ébredünk tudatára valamely egészen egyszerü igazságnak, valamely jóra való elvnek: ez még korántsem bizonyítja azt, hogy az előző időszakok közül egyik sem volt alkalmas annak befogadására. Az az elv, az az igazság évszázadokon át mutogatta magát s egy-egy jelesebb irodalmi alkotásban esetleg érvényesülhetett is, a mint hogy valóban érvényesült. De itt is áll,

hogy: a legegyszerűbb igazságokat legkésőbbben fedezik föl az emberek.

Bajos dolog az ilyesminek psychológiáját megrajzolni. Pedig éppenséggel nincs törvényszerűség nélkül. Mint mindennek a világon: ennek is megvannak a maga okai, előzetes tünetei, hullámozásának és folytonosságának története. — csakhoggy a csörgedező ér néha homok alá tűnik, a láncszemek megpattannak s a fejlődés vonala elvész a vizsgáló tekintet elől. A késő kor gyermeke, ki minden történőnek okát-fokát szereti látni, gyakran álmélkodva áll egy-egy nagy eredmény előtt s csodálkozva kérdi: hoggy' támadhatott ez? A tények oly szétszórtak s a köztük levő összefüggés oly kuszált, hoggy — úgy rémlik — nem adhatnak feleletet. Pedig felelniök *kell*.

Annyi bizonyos, hoggy Magyarország az *erő-pazarlások* hazája. Sehol a világon nem tékozlottak annyit, mint itt. Az erőknek egész halmaza pusztult el, szinte nyomtalanul, az idők forgatagában, a szellemi képességeknek egész raja — idegen istenek szolgálatában. Uraknak születünk, a kik lenéztük a parasztot, a népet, pedig

közöttünk mindig az volt a legmagyarabb és nemcsak költészetünknek, de minden szellemi fölemelkedésünknek egyik legtermékenyítőbb forrása. Ezzel a becsületes, jóra való, világos fejű, ép kedélyű magyar néppel, a ki megőrizte eredetisége ősvonásait, tőrülmetezett nyelvet beszélt, szüzi naivitását dalaiban és meséiben ragyogtatta, féltékeny volt erkölcesire, szokásaira s hű a hagyományokhoz... ezzel a nagy nemzeti erőforrással sem a politikusok, sem az írók nem törődtek.

Csak e század elején, mikor a rendi alkotmány teljesen szűknek s a haladó idők számára elégtelennek bizonyult: kezdett a politikusok figyelme végre a nép felé fordulni. A mi az írókat illeti: vezérférfiaink éppen az ellenkező csapáson haladtak. S itt, ennél a pontnál egy pillanatra megállhatunk s kifejezhetjük teljes sajnálkozásunkat. Talán egyetlen irodalom sincs, mely az idegen hatások befogadására fogékonyabb lett volna, mint a mienk. Egymást váltották föl, sőt egymás mellett jelentkeztek a deák, német, francia befolyás áldásai s oly foku vergő-

dések következtek, melyeknek látványa szinte elkeserítő. Ha egy-egy jóízű régi írónkra gondolunk, pl. *Mikes Kelemen*re, a kinek *Törökországi levelei* már egy század előtt az elbeszélő próza nemesebb formáiba ömlöttek, vagy a kurucz idők költészetére, melyben a hamisítatlan magyar kedélyvilág annyi őseredetiséggel, erővel és bájjal zendült meg. — azután századunk első tizedeinek vajadásaihoz fordulunk: akkor nyilvánvaló lesz előttünk az eltévelyedés, mely szellemi hátramaradásunknak egyik legfőbb oka s áldatlan viszonyainknak egyik legkirívóbb eredménye volt.

De hát hiába! Nem tehattünk róla. Az írók alig álltak egymással összeköttetésben, — irodalom a szó komolyabb értelmében nem is volt, — szellemi surlódás híján aludtak a vágyak, az eszmék s a kiben mégis égett az isteni szikra: magára hagyatva égett. Végre a nyelv is csak olyan, mint az ekevas: ha nem használják, megrozsdásodik. Így történt a mi nyelvünkkel is. Mikor aztán észrevettük nemzetiségünk elhanyaglását s nyelvünk silány voltát: akkor elkezdtünk

fűhöz, fához kapkodni. Eszünkbe jutottak a görögök, rómaiak, a németek, francziák, angolok, minden kimívelt európai nyelv. csak a magunk kincsbányája, *népünk* tősgyökeres. érintetlenül tiszta, erős nyelve nem. Nekivetettük magunkat az idegen formák kultuszának s nem láttuk a saját idomaink nagy változatosságát, nem éreztük azok használhatóságát. Rendkívül sokat vártunk mindentől, a mi külföldi s a magunk természetes erőforrásaitól nem vártunk semmit. Ezek ismeretlenül lappangtak és poshadtak a homályban.

Mégis! Nem tartom pusztá véletlennek, de már az idők jelének, hogy ugyanabban az évben, mikor Mikes Kelemen Levelei Kulcsár István kiadásában napvilágot láttak, 1794-ben még egy más könyv is jelent meg: a *Kovács Pál* benedekrendi pap közmondásos gyűjteménye. Az érdemes gyűjtő egyik paptársa, *Fabchich József*. — egyike ama lelketlen kor legszenvedélyesebb magyarjainak — nagy lelkesedéssel üdvözölte e kis könyvet és elragadtatással kiáltott föl a »nemzeti bélyeget« viselő gyűjtemény láttára: »Félre, deák, görög iz! szólanak im — magyarul!« Öt év múlva

(1799) megjelent az első népdal-gyűjtemény és századunk elején, 1803-ban, — tehát ugyanabban az évben, melyben *Baróti Szabó Dávid* is kiadta a *Magyarság Virágait* — egy váczí daloskönyv. 1804-ben *Szirmai Antal* jeles munkája, a *Hungaria in parabolis*, mely latinsága daczára a legmagyarabb könyvek egyike. 1820-ban látott napvilágot *Dugonics András* gazdag gyűjteménye, a *Magyar Példabeszédek és Jeles Mondások* két kötetben. Nem érdektelen, hogy egyes megyék, Komárom, Esztergom is sürgetik a gyűjtést, s hogy éppen *Kulcsár István* buzdító közlései után határozza el az akadémia — legalább elvben — a népköltészeti termékek rendszeres gyűjtését. Maguk az írók is mindjobban érzik a szellemi fölfrissülés szükségét s nem hajlandók vakon követni *Kazinczy* rideg elveit, a ki fejedelmi magaslatáról a profán tömeget nemcsak kicsinyli, de föltétlenül megveti. *Csokonai*, ellenkezőleg, szívére öleli a népet s azt tanácsolja költőtársainak: »Freszkedjünk le a paraszt, tudatlan, egyszerű községhez, akkor majd nem lesz annyi hallatlan ejtés előttünk.« *Kölcsey* 1826-ban fen-

nen hangoztatja, hogy »a valódi nemzeti poézis szikráját a köznépi dalokban kell keresni«. — *Eötvös*, egy évvel később, mint *Székács József Szerb népdalok és hősrégék* czimű könyve megjelent, 1837-ben, ki meri mondani, hogy »minden poézis a népből ered« s *Toldy Ferencz* 1843-ban, a lírai költés kimerülését jelezvén, kikel a bizarr, a dagályos ellen s fájlalja, hogy »a nyelvünkben meglevő saját mértéket és ritmust ki nem lestük«. Ugyanebben az évben kezdi meg *Kecskeméti Csapó Dániel Dalfüzérkéjé*-nek kiadását s jelenik meg *Szakáll Lajos Czimbalom* czimű verses kötete, melyet jóízű népies darabjaiért rövid idő alatt elkapkodnak.

Mindezek szórványos jelenségek s egymással nem igen látszanak szerves összefüggésben állani. De kétségtelen, hogy valami benső szükség, valami erős törvényszerűség nyilatkozik meg bennök. A fejlődés homályos ösztöne, — ellenállhatatlan vágy valami tisztább, egészségesebb légkör után. Ugyanerre az okra vezettük vissza *Kisfaludy Károly* népdal-próbálkozásait és *Czuczor* kedélyének dalos termékeit. Még csak egy-

két lépést kellett tennünk, hogy teljesen érezhetővé váljék e mozgalom nagy jelentősége s tudatára ébredjünk annak, hogy a magunk egyéniségének kifejtése tényleg egészen tőlünk függ. Csak egy-két lépést! És ez az egy-két lépés csakhamar meg is történik. Az akadémia késedelmező kezéből a Kisfaludy-társaság veszi át a rendszeres gyűjtés munkáját s hozzá is fog rögtön a kivitelhez. Megbizza *Erdélyi Jánost*, a jónevű költőt és a magyar műbölcsélet alapvető mesterét e gyűjtemény összeállításával. Dolgosabb kezekre nem is bízhatta volna, de lelkesebb emberre sem. Hiszen ő hangoztatta, éppen a Kisfaludy-társaságban tartott székfoglaló beszédében: »A tenger soha ki nem fogy felhőiből, bármennyi eső esik: ilyen tenger a nép, az élet. Ha belőle merit a költő, lesz a ki őt hallgassa, seregestül találанд megnyílt szivekre mindenkor, ha csak vesztét nem érzi a nemzet. Tehát tanulni a népet, az életet, — beállni e tengerbe, mint Jézus, midőn a lélek kegyelmét venné, a Jordánba: ez a mai költő hivatása, nemes kötelessége.«

Maga is a nép fia. De bár atyja egyszerü földmivelő: házuk nem daltalan. Már gyermekkorában vidítója, vigasztalója a nép édes és természetes költészete. Énekek zsongják körül, mesék és mondák foglalják el képzelődését. Korán fölébrednek benne a költői hajlamok s végigkísérik az egész életen. Egy elv érlelődik meg benne s válik komoly meggyőződésévé, melyhez állandóan hű marad: a népköltészetből kell a nemzeti poézist ujjaalkotni! Mint költő, maga is a néptől tanul legtöbbet s legjobb költeményeit neki köszönheti. Teljesen át van hatva annak a tudatától, hogy a népköltészet egyik főérdeme a valóság. A mit ebben találunk, az mind igaz tény. Itt minden betű adat, a történet, erkölcs, izlés földerítéséhez és kimagyarázásához. Nemzetének lehető *kitudása* a cél, melyért a népi dolgokkal annyi szeretettel s odaadással foglalkozik. Mert a mi nálunk az idő folytán egyszer ténynyé vált: az egyszersmind visszamutat a lélekre, a meggyőzések mibenlétére. S csak e tények és meggyőzések szigorú egybefoglalása emelhet oda bennünket, hogy saját egész valónk,

nemzeti méltóságunk — magunk és az emberiség irányában — *önismeretté izmosodhassék s egész történelmi életünk átlátszóvá lehessen a nemzeti öntudatban.*

Mély értelmű, lelkes vallomások, egészen az ő erős és merész gondolkozására vallók. Átrezeg rajtuk a meggyőződés melege s az a megbecsülhetetlen fajszeretet, mely Erdélyi összes szellemi működésének főmozgatója és irányítója. A népköltészet termékeivel úgy van, mint Linné a növényekkel: gazt, gyomot nem ismer, csak virágot. A világhírű botanikusról följegyezték, hogy kicsi korában, ha bölcsőjében sirt, virágot adtak a kezébe és rögtön elhallgatott. Erdélyi élete utolsó estéjén kis fiának egy népdalt dalolt, kis lányának egy tündérmesét mondott el, — azután álmra hajtotta fejét s elaludt örökre.

Nagy gyűjteményének első kötete (*Népdalok és mondák*) 1846-ban jelent meg, ugyanabban az évben, melyben *Tompa Mihály Népregék és mondák* czimű verses kötetének első kiadását a magyar olvasó közönség husz nap alatt elkapkodta. S ime, e pillanatban teljesen nyilvánvaló,

hog az izlés nem muló szeszélyből, de az ural-
kodó eszmék nyomása alatt s igazán lelki szük-
ségből fordult egészen a nép felé. Ha most, az
elmélet határozott utmutatásai s a kísérletező
gyakorlat bátor próbálkozásai közt, egy hatalmas
genie, mint a minő *Petőfi* volt, a maga merész
föllépésével s hódító egyénisége minden erejével
egyszerre diadalt szerez ez igazságoknak: csak
azt jelenti, hogy az eszme megérett s jószeren-
csénk is segített, hogy végre csakugyan meg-
találjuk — magunkat. És sok szétszóródás után,
különböző utakon járva, különböző eszközökkel
küzdve, ime, találkozunk egy gondolatban, egy
érzésben: legjobb meggyőződésünkkel szolgálni
a hazát, s a művészetek szeretetében föltétlenül
tisztelni a *nemzeti jelleget*.

Új világ, új élet pompázott előttünk. Eddig
nem ismert erők forrása buggyant ki s tört elő
a régi poézis mohos szikláiból s szabadon, vidá-
man szökdelt keresztül a máskor hangtalan tá-
jakon. Ütköző vizének gyöngyei fölfrissítettek
mindent: a pázsit üdébb lett, a fák lombosabbak,
a levegő tisztább. Szeszélyesen csapkodott ide-

oda, szerteágazott ezerfelé s mindenütt a saját bánatunkat zsongta, a magunk örömét ujjongta. Az elzárt s féken tartott indulatok végre tombolhattak, a képzelődés repülhetett, a szív sirhatott. Nem kellett feszes formák közé szorítani az érzést, a gondolatot: ömölhetett, kiáradhatott tetszése szerint, a hogy bimbóba szökken a rügy s kicsordul a fák gyantája. Annyi szenvedés után a természetes lép előtérbe, — annyi másolás és majmolás után az eredetiség. A vékonyhangú gitározást az ősi ritmus érezes zengése váltja föl, a mesterkelt és festett bájakat az egészség rózsás színe. Maga a nép — ez a büszke, daczos, értelmes, sokerejű és nagyszívű magyar nép — lép elénk s a maga egyszerű, de igaz dalaiban és mondáiban napnál világosabban mutatja föl nemzeti mivoltunk egészét és teljeségét. Igen, ez *mi* vagyunk! A mi hevüléseink, erkölcsünk, vérkeringésünk, — a mi földünk, a mi levegőnk. Hogy eddig oly keveset láttunk belőle! Minő áldás ez a fordulat! Minő megváltó ereje van ennek az önismeretnek! *Petőfi* és *Arany*, kik a »naivot és művészt, az egyénit

és az egyetemet egy művészetbe olvasztják,« nemcsak nagy költők, de éppen *azért* nagyok, mert diadalmas megtestesülései a nemzeti eszmének, mely koruk minden izét áthatja.

Erdélyi háromkötetes nagy gyűjteménye, mely egyuttal a magyar nép szellemi életének története, csak kezdete volt a gyűjtés munkájának, mely azóta folyton foly s melynek eredményeit itt röviden összegezzük. 1850-ben jelent meg *Ballagi Mór* kétkötetes példabeszédes és közmondásos gyűjteménye; a következő évben Erdélyi, ismét a Kiskaludytársaság megbízásából, új kötettel állt elő, a *Magyar közmondások könyvével*; 1863-ban pedig *Kriza János* (1811—1875) erdélyi unitárius püspök lepett meg bennünket pompás gyűjteményével, a *Vadrózsákkal*, mely a székely nép gazdag kedélyvilágát tárta föl előttünk, nemcsak dalokban, de hatalmas szerkezetű, ó-zamatú balladákban is. Majd következtek *Thaly Kálmán* rendkívül becses gyűjteményei, a *Régi magyar vitézi énekek* két kötet (1864) XVI., XVII., XVIII. századi kéziratokból összeállítva, és később (1872) az *Adalékok a*

Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez szintén két kötetben. E közben (1871—72) a Kisfaludy-társaság *Gyulai Pál és Arany László* szerkesztésében újra három-kötetes népköltési gyűjteményt bocsátott közre, mintán már előbb, 1866-ban, megindította magyar fordításban a hazai *nem-magyar ajkú népköltészet tárát* (tót, magyar-orsz, román népdalok) szintén három kötetben. Megemlítjük itt az újabbak közül *Kálmány* Lajos nagy gyűjteményét, az alföld — különösen Szeged vidéke — népköltészeti termékeiből. (*Koszorúk az alföld vad virágaiból*. Két kötet. 1877. *Szeged népe*. Három kötet. 1881.) Mások, mint *Fogarasi János*, *Bartalus István*, *Mátray Gábor*, *Szini Károly* s legujabban *Bogisich Mihály* és *Káldy Gyula* régi énekek és népdallamok gyűjtésével szereztek kiváló érdemet. Népmesegyűjtőink közül legyen elég *Merényi László* (*Eredeti népmesék. Sajóvölgyi és Dunamelléki népmesék*. 1861—63.), továbbá *Arany László* (*Eredeti népmesék*. 1862.) és végül *Benedek Elek* (*Magyar mese- és mondavilág*. Öt kötet. 1894—1897.) működésére rámutatnunk.

A közmondások gyűjtése körül újabban *Sirisaka Andor* (*Magyar közmondások könyve*. 1891.) és *Margalits Ede* (*Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. 1897.) fáradoztak. Ez az utóbbi érdemes gyűjtemény a megelőző gyűjtők összes anyagát földolgozza s történelmi alapon csoportosítja.

Ime, nagyjában itt van az egész termésünk. Sok szeretettel és gonddal összehordott, bőséges anyag, melynek kritikai rendezése és minden tekintetben megfelelő földolgozása azonban még a jövő munkája. Egyelőre csak az orosz czár rendelte el, hogy arra termett emberek, birodalma népkincseit — dalokat, mondákat, meséket, közmondásokat stb. — szedegessék rendszeresen össze, hogy aztán mindazt egy óriási gyűjteményben a saját költségén kiadhassa és megajándékozza vele nemzetét, mely tudvalevőleg éppen nem tartozik a — kisebbek közé.

IV

A VIRÁGOK POÉTÁJA

1817—1868

Tompa Mihályt sokáig szokás volt együtt emlegetni Petőfivel és Aranyval, mintha tényleg valamely szétbonthatatlan irodalmi triászt alkottak volna. Nem alkottak. Petőfi és Arany kiegészítik egymást a nemzeti költészet megteremtésének dicső tényében és egymás mellett élnek a halhatatlanságban, — Tompa csak kortársuk, hívők s költészetével egészen más kategóriába tartozik. Előbb lép föl, mint amazok s kezdetben teljesen Bajza hatása alatt áll. Éppenséggel nem árul el semmi eredetiséget, csak jóval később, midőn Petőfi a maga hatalmas szellemével új irányokat jelöl meg, bucsuzik el Bajzáék hideg általánosságaitól, megfagyott for-

máitól és indul a saját egyénisége keresésére. Jóformán lépésről lépésre követni lehet ezen az uton, mely nem akadálytalan és nem ment a tévedésektől sem. Itt-ott egy-egy forduló, egymást keresztező dülők zavarba hozzák. Hiányzik belőle az a merészség, hogy útlan utakon törjön előre s jó idő telik bele, míg az erejének s hajlamainak megfelelő, saját ideáljaihoz vezető ösvényt megtalálja. De megtalálja. És ez nem közönséges érdeme. Igaz költői erő nélkül sohasem bukkant volna rá. Mert ez a kísérletező kor könnyen megőrölte a talentumokat s Petőfi és Arany mellett kiváló költővé izmosodni éppen nem volt olesó dicsőség.

A sok sanyaruságon keresztül vergődött fiatal poéta 1845-ben azzal a szándékkal jött Pestre, hogy ügyvéddé legyen: diplomaszerezés helyett azonban a *Népregék és mondák* című kötetét rendezte sajtó alá. Ezt a gyűjteményt közönség és kritika osztatlan tetszéssel fogadta. Mindenkinél jól esett a Bajzáék jóvoltából agyonszükitett lira sűrű sohajtozásai után egy kis honi íz, egy kis természetes beszéd. (*Árvalányhaj, Já-*

vorfa.) A könyv ezime új programmot ígért. Tartalma nem idegen románczok és balladák érzelmes utánzása, de a mi világunkból kiszakított rokonszenves, vonzó tartalom. Összeségében véve a Duna és Tisza közti felvidék mondákban leggazdagabb részének kiszínezése, a sajómelléki nép regéinek költői földolgozása. Várak, szakadékok, tavak, községek, romantikus sziklatömbök stb. keletkezésének mesés történetei. Bőséges és rendkívül változatos anyag, melyhez csak megfelelő alakító-képesség kellett volna. Vagy úgy beszélni el mindent, a hogy azok a mondák a nép ajkán élnek, vagy a költői képzelem és lelemény segítségével: jobban. De Tompa tehetségén boszút áll az Athenaeumék rideg és feszes formalizmusa: nem birta magát elszakítani modoruktól, mely megölte a stílt és szárnyát szegte minden merészebb képzelődésnek.

Ne feledjük azt sem, hogy akkor már közkezen forgott Petőfi *Helység kalapácsa* és *János vitéze*. Két mű, mely nyíltan hadat üzent minden klasszikai szenvedlésnek s az elbeszélésnek egészen új hangjait zendítette meg. Amaz a

szatira ostorával vagdalkozott, emez a népmesék bájait ragyogtatta. Egészséges, üde, sajátos termék mind a kettő, a könnyed, ötletes, természetes előadás minden varázsával. Azok, kik a koreszmékből egyetmást megértettek, sok üdvös tanulságot vonhattak volna le a széles tenyerű Fejenagy s a világgá bujdosó Kukoricza Janesi történeteiből is. Tompán egyelőre nem látszik nyoma sem ezek hatásának. A Népregék éppen nem vallanak népies költőre, sem valami szembe-
szökő eredetiséget nem árulnak el. A maguk korában bizonyos érdeket adott nekik a tárgy ujszerűsége. És érdekesek a Tompa egyéni tartalmának megismerése szempontjából is, a meny-nyiben már itt találkozunk allegorizáló hajlamaival. természet-szeretetével, melancholiájával, sőt biblikus vonásaival is. Szerkezet dolgában azonban, egyszerűen, elhibázott alkotások. Mai szempontból: sok bennök a cifrázkodás, a pipere, sok a részletező, a magyarázó, a mellékes, és szerfölött kevés a *nair*. A mesén kívül — költői értelemben — alig van valami mondani valójuk és talán éppen ezért fárasztók. Egy-egy édes

hangulat, egy-egy romantikusabb részlet vajmi kevés kárpótlás a bennök hiányzó művészetért.

Csak azt akarom éreztetni, hogy Tompa első nagy sikere más okokra vezethető vissza: tulajdonképen a korhangulat eredménye. Egyelőre semmi új vonással nem járult az elbeszélő költészet stíljéhez, ha csak nem tekintjük azt a bizonyos modort, mely nála tökéletesebb, mint társainál. Már az is jellemző, hogy e közt a nagy tömeg néprege közt alig van egy-kettő, mely magyar ütemekben szólal meg, túlnyomó része jambus. Nyílt bizonyítéka annak, hogy érdekes anyagához nem találta meg a korszerű külső formát sem. De hát Bajzáék hatása alól nem lehetett oly könnyen menekülni s Tompának is munkájába került, míg azokat lerázhatta magáról. Lassanként azonban lerázta. A következő évben, 1847-ben, egy jóízű kurucz tréfáját, *Szu-hay Mátyást*, Arany tüneményszerűen fölbukkanó *Toldija* mellett, elismeréssel koszoruzta meg a Kisfaludy-társaság, mely aztán csakhamar tagjai sorába is beválasztotta. S innen lehet számítani emelkedését fokról-fokra. A kisebb elbeszélések

terén szeretettel működött ezután is s második gyűjteményében, a *Regék, beszélyek*-ben (1852) már jóval kerekébb kompozíciókkal s tisztább, jellemzőbb formákkal találkozunk. (*Vámosujfalusi jegyző, Özvegy és fiai, Muszka tréfa, Egy házasság, Pali története* stb.) Új hang is csendül meg bennök koronkint: a kellemes, minden fanyság nélküli humor hangja. Előadása tömörebb, biztosabb, célratörőbb, szóval: a fejlődés nyomai nyilván láthatók.

Ezt a gyűjteményét két év múlva (1854) ismét egy kedves regekötet követte: a *Virág-regék*, Tompa legnépszerűbb könyve, mely azóta számos kiadást ért s mely után nevezzük mi is őt a — *virágok poétájának*. Azt hiszem, neki megfelelőbb, nemes lényéhez illőbb ezimel nem is ruházhatnók föl. A természet, a virágok, kert és mező szüz gyermekei, — ezek voltak az ő világa, ezektől nyert gonddal és kórral küzdő kedélye »ifjuságot, szint, életet«. A szegényes keleméri paplak kis kertjét pompázó virág-szőnyeg borította, — felesége gyöngéd keze ültetett el minden apró palántát s dédelgette, ápolta a

kényeskedő kedvenczeket. Ez a kertecske maga is kész költemény volt, regebeli tündérmagány, melyben minden átlelkesült s a bimbók szíromzatából álmok bontakoztak ki fénylőn és játékosan. Másutt is nyilottak rózsák, ibolyák, liliomok, — az izzóp, zsálya, levendula, méntafüvek egyebütt is virultak, — de sehol úgy, mint itt. Ezek jóval többek voltak holmiféle közönséges hétköznapi virágoknál. Mindegyik egy-egy élő gondolat volt, mozgó, beszélő, cselekvő lény. Tudták, hol vannak s a közöttük révedezve járó költő előtt bizalmasan felfődték minden titkukat. Rejtélyes, halandó tekintetnek eddig ismeretlen életök szabadon föltárult. Gyöngéd és kecses mozdulataik, ajkuk finom illatbeszéde nyilván elárulta, hogy ők voltaképpen valamely édes ígézet szülöttei, — levélzetbe öltöztetett érzelmek, pajzán és bájos ötletek, ragyogó jelviségek. Kissé kaczerak, szeszélyesek, idegesek, — megannyi elégedetlenkedő nőcske, a ki szórakozásból mimeli az emberek háztartását, szokásait és hevüléseit. Szépségük valamely erény, gyöngéjük valamely gyarlóság. Kíváncsiak, szerények, nagyra-

törők. gőgösek, ármányosak, mint az emberek. Vannak közöttük liliumszerűen jók és pipacs-szerűen gonoszok. Tudnak szeretni, gyűlölni, szenvedni és főképp — meghalni. Egész erkölcsi világunk ott forog mulandó életök jeleneteiben. Velök érzünk, velök álmodozunk. Közéjük vegyülve, elborít bennünket a költő szívéből rájuk áradó szeretet s rég odaveszett emlékek visszaszálló illata. Egyiket-másikat szinte hajlandók volnánk megszólítani:

— Ej, ej, kedves Rezeda nagysád, mikor önt még Rézikének hívták! milyen boldogítóan naiv idők is voltak azok!

— Hát kegyed, tisztelt Rozmarin asszonyság — egykor: bájos Róza — mióta hordoz pápaszemet s lett ily tudós nénikévé? . . .

— Maga is itt van, édes Árvácska s még mindig olyan érzékeny? Nem látja, hogy a világ mennyit haladt az első szentimentális regény megjelenése óta s hogy a nők ma már bicikliznek és kaszinóba járnak? . . .

Ah, valóban, a világ nagyot haladt és a nők csakugyan bicikliznek és kaszinóba kezdenek

járni, de a *Virágregék* bájos meséit még, hála isten, nem érte hervadás. Ez a könyvecske mindig színes és illatos gyűjteménye marad az egykor átérzett gyöngéd megindulásoknak, Tompa álmodozó, mély költészetének.

Már ezek a regék is nyilván láttatják, hogy Tompa elbeszélő művészetének tökéletesebb formáit ott kell keresnünk, a hol azok a líra tartalmával erőbben érintkeznek, sőt mintegy összeforradnak. A hol a mesélni való kevés s az elbeszélés anyaga lírai rajzra vagy genre-ra alkalmasabb: ott könnyebben boldogul, biztosabban alakít. Nála az elbeszélés rendszerint egy-egy hangulat története s elevenebb drámai formát csak akkor ölt, mikor ez a tárgy s helyzetek mozgalmasságánál fogva szinte kikerülhetetlen. Így tömörül pompás jelenetté — egy egyfelvonásos vigjáték anyagát rejtve magában — a *Három a daru* című életképe; így válnak művészi alkotásokká, elégiákká finomodó történetekké az *Árverésen* és az *Öreg szolga* című költeményei, ezek a mélyen átérzett, nagy erővel s nemes idealizmussal megrajzolt képek, melye-

ket azonban már csak egy hajszál, vagy annyi sem, választ el a lira birodalmától.

Igen, Tompa első sorban lírikus. Lírikus a javából s ha akar, sem tud egyéb lenni. Kedélye rendkívül fogékony minden benyomás iránt, gondolatai szíven szűrődnek keresztül, elmélkedése érzés. Magányos életén rejtélyes és borongó álmok kísérik át, lelkét néha szenvedély és kétely hullámoztatják, de vigasztalásul mindig ráhajol e háborgásokra a vallás és melancholia. Képzelete gyöngéd, majdnem nőies. Van humora, mely fénynyel vonja be a földi nyomorúságokat (*Az én lakásom*) s dalai, melyek a nép érzelmi világát a legnemesebb formákban ragyogtatják (*Télen, nyáron pusztán az én lakásom*). Indulat ritkán zavarja föl, de annál gyakoriabbak ellágyulásai. Egészen a szív embere. Meghat, mert ő maga is meghatott. Midőn már teljesen megtalálta magát: tisztább és mélyebb bármely dalköltőnkénél. Kedélye oly gazdagon s kristályosan árad, mint a bércei patak s ha mi zajt ver: az az álmok édes, dallamos zaja. A nagy és titokzatos természetnek százszor ellesett hangjai csen-

dülnek meg s viszhangoznak ki ez igaz költeményekből. Mintha hallanók, hogy könyek peregnek a fák leveléről s szélsírám zokog át a lombokon. A virágok ez édesszavu poétájának lelke is egy magában nyiló szép virág: szelid bánat közt hullatja szirmait . . .

A forradalom vihara elzúg fölötte a nélkül, hogy lantján ércesebb ütemek zendülnének meg. A vészkürtöt nagy kortársa, Petőfi, fujta helyette. Ő nem született sem harczra, sem harsonázásra. Rövid ideig tartott tábori paposkodása után s a schwechati csata dicstelen emlékével régi bajának gyógyítása végett Graefenbergbe vonult. Azután . . . merész ábrándok, nagy diadalok és vereségek után jött az országos csend s lassanként minden szív bezárult, mint éjszalltakor a virágok. És Tompa szive ekkor nyilott ki igazán pompázón és tündökletesen, mint egy rejtélyes, dús szíromzatú éji viola, melynek ez a roppant gyász a levegője s az a sok csendesen hulló köny a harmata . . . Romok, sirhalmok közt fénylett és illatozott legfelségesebben. Maga is szenvedő, — tört bimbókat sirató, sebektől sajtó

szegény virág, a ki saját fájdalmainak mély érzetéből a költészet enyhítő balzsamát harma-
tozza nemzete még vérzőbb sebeire . . .

Költőink közt egy sincs, ki ezekben a szomorú napokban mélyebben meg tudta volna hatni a szíveket, mint Tompa. Az elfojtott harag, a nemes elkeseredés, a lesújtott milliók gyásza sohasem nyert magasztosabb kifejezést, mint az ő búgó elégiáiban, komoly, képekbe öltöztetett, szózatos panaszaiban. A *Gólyához* írt költemény, még mielőtt nyomtatásban megjelent volna, kéziratban bejárta az egész országot s utána — körülbelül tizenöt éven keresztül — gyors egymásutánban következtek a szeblnél szebb allegóriák, melyeknek politikai vonatkozásai ma már ugyan helylyel-közzel megfakultak, de melyeknek túl-nyomó része ma is megbízható adalék a forradalom utáni kor közhangulatának történetéhez. Tompa mintegy rátermett erre a műfajra. A képek, hasonlatok, példázatok állandó eszközei az ő művészetének s kedélyének érzelmes hangja és meleg színei csak fokozzák annak mély harmóniáját. Ebben az áldatlan korban, midőn, ugy

rémlett, egy hős nép végkép »bevégzé zajos történetét« s a villámtól lesujtott bátor keselyűnek még ki sem hült fészken »csipogva fürdött a szentelen veréb« — ebben a korban legjobbjaink némaságra voltak kárhoztatva. De azon a »virágnyelven«, melyen Tompa tudott beszélni, el lehetett mondani mindent. Igaz, hogy voltak érte kellemetlenségei s országos hatásu költeményeiért két ízben rövidebb fogságot is szenvedett, de nagyobb baja nem történt s gondolatainak továbbra is megtalálta a kellő formákat. A *Pusztán* című bátor hangu s megrázó erejű költeménye mellett csak hármat említek föl, mint ez érdekes ciklus legtöbb fényű darabjait: a *Levél egy elutazott barátom után* címűt, mely az Amerikába bújdosott Kerényi Frigyeshez van intézve és Tompa mély kedélyének egyik legpoétikusabb megnyilatkozása; továbbá a hatalmas pathoszszal megírt *Ikarus*-t, mely az ismert mithológiai jelenetben a magyar forradalom merészségét dicsőíti s végül az *Új Simeon*-t, ezt a fölséges biblikus allegóriát, mely az alkotmány már-már remélhető ujjaszületésének, a szabadság vissza-

térésének nagy ünnepét aposztrofálja. Ezekben, a politikai vonatkozások mellett, melyek immár, hála isten, megszűntek aktuálisok lenni, van valami örök emberi, a minden idők számára kiható központi eszme, mely sohasem veszítheti el a maga aktualitását.

Tompa költészetében az uralkodó hang az elégiák hangja. Borongó és elmélkedésre hajló kedélye a mulandóság képei közt révedez legszívesebben. A pillanat gyönyörét és örömeit kevésbbé érzi, mint a visszaemlékezés édes-bús fájdalmait. Az ős melancoliája, hervadozó tájak, elvirult élet, csüggedt lombok, midőn a »természet arcán kigyúl a haldoklási pir« — ezek az ő állandó, de hangban és formákban folyton megújuló motivumai. Az a nagy természet-szeretet, mely költeményeiből kezdettől végig kisu-gárzik, őszinte, igaz szeretet, a szenvedés vagy modorosság legkisebb árnya nélkül. Oly benső viszonyban állanak egymással, mint két egymást mindenben megértő jóbarát. Együtt örülnek, együtt zokognak, — de legtöbbször zokognak. Az *Őszi és Alföldi képek*, a *Tornáczomon* című

mélabús poéma. a *Sírboltban* ezimű hatalmas elégia, a gyermekei kora halálát elsírató szivszaggató énekek s az *Utolsó versek* tisztafényű strófái s még annyi sok más, mind maradandó alkotásai Tompa nagy költői erejének s mély-séges szívének. A ki elzengte őket, dalosuk ott pihen a hamvai temetőben, maga is »egy elburkolt, szomorú kép, várva nagy értelmét bús tele titkainak« — síri ágyát körülülik a virágok s virulva, hervadozva így suttognak egymásnak:

— Ez az alvó poéta valamikor nagyon sok szépet mondott rólunk. Legyünk hálásak érte. Illatozzuk be álmait s szírmainkat hullassuk a szíve porára.

V

A DRÁMA FORRONGÁSA

1814—1878

Mikor Balaton-Füreden az ott nyaralató magyar közönség áldozatkészségéből egy kis színház épült: az immár kész épület homlokzatára szerettek volna valamely rövides, jellemző föliratot helyezni. Kisfaludy Sándort kérték föl, fogalmazzon egyet. A költő ezt a két szót vésette oda:

— Hazafiság a nemzetiségnek.

Es ez a két szó, a mily röviden, ép oly híven fejezi ki jobbjaink fölfogását a színpad hivatásáról. A színpad deszkái másutt jelenthették a »világot«: nálunk egyelőre csak a »hazát« jelentették. Nemzetiségünknek egyik mentsvára lett ez, oltár, melyen az áldozat tüze égett, tem-

plom, a hol szárnyra kelt a hódító eszme: nyelvében él a nemzet! Így fogták föl a hazafiak, kiknek filléreiből fölépült Pesten a Nemzeti Színház s 1837-ben a németnyelvű Thalia nem nagy örömeire *Vörösmarty* lelkes proológjával, az *Árpád ébredésével* szerencsésen meg is nyílt. Így színészeink is, egy *Lendvay, Egressy, Bartha, Megyeri, Benke Róza, Déryné*,* kik silány keresetük száraz kenyere mellett a művészetnek igazi fölkentjei s a magyarságnak valódi apostolai voltak. És így főkép az írók, kik a színpad számára dolgoztak. Irányukat már jeleztük Kisfaludy Károly méltatásánál. Az ő halála után Vörösmarty lobogtatta a zászlót, a kit nagy költői hírneve egy ideig a drámairás terén is fődözött és a ki a színmű bizonytalan formáját költői tartalommal akarta izmosítani. De, fájdalom, ez a költői tartalom nem igen nyilvánult egyébben, mint a nyelv költőiségében, a ragyogó díkczióban. Ez pedig vajmi keveset lendített a dráma

* Két kötetes *Naplója* a magyar memoire-irodalom egyik legbecsesebb terméke.

vajudó ügyén. Bizonyos jelenetek, képek tetszetek és hatottak, földobogott a szív a dallamosan és szépen ömlő magyar beszéd hallatára, de a pompás jambusok közt hiányzott a helyzet s a szóvirágokon nem tudott keresztültörni semmiféle egészséges cselekmény, a mi a dráma életét hirdette volna. Nagyrészt dialogizált történetek szerepeltek a színpadon, szaggatott, laza szerkezettel, szintelen alakokkal s terjengős, fölösleges beszéddel. Az emberek mozogtak és fecsegték, a nélkül, hogy tettek volna valamit. A hogy régebben az elbeszélés formáját az áradozás és okoskodás tette nehézkessé: úgy szorította le s bénította meg itt is a cselekmény szárnyait a deklamáció. A vigjátékban még csak pezsgett valamelyes fölszines élet: a komoly színműben jóformán semmi. Az ugynevezett költői hatás egészen költőietlen módon kezdett megnyilatkozni: a közönség unatkozott.

Ebben az időben aratta legfényesebb diadalait a francia romantika. Hugo Viktor darabjai átalakították a színpadot. Egész Európa tapsolt az új szellem győzelmeinek. A Borgia Lukré-

ciaók. Angelók hódítva járták be a világot. Hozzáuk is eljutottak s egy körülményt rögtön megvilágítottak: hogy azok a merész szellemtől áthatott idegen színművek jóval érdekfeszítőbbek mint a mieink. Történetök nem elbeszélés, hanem előttünk folyó, megjátszott, cselekményes élet, s ha túlzás az egyik főhibájuk: kárpótlást nyújtanak érte a hatásban, mely elvitázhatatlan. Ennek az izgalmas kornak határozottan megfelelőbbek. Levegőjük izzó, alakjaik szertelenek, helyzeteik kápráztatók, bonyodalmuknak erős az érdeke. Oly eszközökkel dolgoznak, melyek a sikert szinte kétségtelenné teszik és biztosítják. Nem fog ártani, ha kiessük a furfangjukat s fölhasználjuk technikájuk előnyeit.

Szerencsénkre, épen ez időtájt, ott lenn az Alföldön, Nagyvárad városában, egy apró gyermekember — aki különben az iskolában nagyon jól tanulgatott — szabad idejét arra használta föl, hogy a könyvei üres lapjait teleirogatta versekkel s bábjaival maga által komponált szindarabokat játszatott el. Az eleven eszű kis fiú órákig térdelt bábszínészei mellett s órákig beszélt

helyettük mindenféle bolondos, ötletes, furcsa dolgokat. Egyszerre végezte a drámaíró, a színtársulat meg a néző közönség munkáját. Szülei nem sokat törődtek ebbeli szenvedélyével, — végre is, minden gyerek játszik. Atyja, Szathmáry Elek, ügyvédember volt, s klienseivel meg a pöreivel vesződve, épenséggel nem sejtette, hogy Jóska fiának ez a minden másnál kedvesebb játéka voltaképen egy komoly és nehéz pályafutás kezdete. Mikor a gyermekszobába lépett, bizonyára nem látta, hogy ott kettecskén mulatnak: a kis fiú meg a Múzsza. Csak arra gondolt, hogy fia kitünően tanul, s épen ezért nagyon jó lesz papnak. Erre a pályára azonban nem lehetett ráfogni: nem volt semmi kedve hozzá. Ráfogták hát a mérnökségre, s a Kőrös-szabályozás munkálatainál rögtön alkalmazták is. Hét évi gyakorlat után meg kellett volna szereznie a mérnöki oklevelet. Evégből az atyja felküldte Pestre. Itt aztán az volt az első dolga, hogy átment a budai színházba, megnézte Kántornét, Megyerit, Barthát, s mintán pompás játékukat teljes lélekkel megélvezte: mérnökséget, diplo-

mát, mindent feledve, beállt a halhatatlan koldusok közé, havi tizenkét forint fizetésért kóristának, tánczosnak.

Hogyan? Az ős Szathmáry-család nagyreményű sarja bohóczkodó komédiás? Mikor ezt a lesújtó hirt atyja meghallotta, rögtön levelet irt a fiának, hogy ezentúl ne merje a nevét viselni, egyébként pedig, ha legközelebb felmegy Pestre, az lesz az első dolga, hogy — agyon fogja lőni. Thalia lelkes ifjú papja minden habozás nélkül letette az ősi családi nevet s egy, azóta sokkal ismeretebb és dicsőségesebb nevet vett föl: *Szigligeti Eduárd*-nak nevezte magát. Ha jól emlékszünk, Franciaországnak is volt egy Poquelin nevű polgára, akiről az atyja szintén azt hitte, hogy színészkedésével szégyent hoz az ő szeplőtelen híré kárpitosságára, s aki aztán csakugyan kénytelen is volt nevét a ma már nem egészen rosszul hangzó *Molière* névvel fölcserélni . . .

Szigligeti színészkedése különben csak tisztességes ürügy volt arra, hogy közelebb férközhessenek a színpadhoz. Erősen érezte magában a hivatást, s leküzdhetlen vágy sarkalta: előbbre

vinni a magyar szinköltészet ügyét. Meg akart ismerkedni ennek a festett világnak minden titkával, a technikai külsőségek s szinszerűség összes furfangjaival, melyek — különösen azokban az időkben — a színmű életrevalóságának nem épen megvetendő kellékei voltak. Csak ezek segítségével lehetett visszahódítani azt a közönséget, mely már-már elidegenedett a színháztól s torkig volt a hosszadalmas és áradozó deklamációkkal.

Mert mit használt állandó színház, jó színészek, s micsoda nemesebb missziót végezhettek, ha nem volt annyi eredeti termelés, amennyiből meg lehetett volna alkotni a nemzeti játékrendet? Hálátlan viszonyaink közt ki gondolt arra, hogy szinköltésünknek — ha igazán meg akar izmosodni — teljesen nemzeti talajból kell kisarjadnia? Utánoztuk a németeket, de a másolat mindig silány fegyver arra, hogy megverjük vele az eredetit. A német színház virágzott, a magyar tengett. A nagy lelkesedéssel megnyitott nemzeti színház közönsége rövid idő alatt annyira megcsappant, hogy a

lapok már komolyan kezdtek beszélni a sok fáradtsággal létesített intézet bezáratásáról.

A német múzsa veszedelmes hatásait azonban (talán nem is a legrosszabbkor?) hirtelen háttérbe szorították a hozzánk is átcsapkodó francia hatások. Az a nemes romantika, mely — Jókai szerint — Lamartinetól Hugo Viktorig, Dumastól Bérangerig mindent magában egyesített, ami eszmében szép, kivitelben merész, érzelmekben megragadó; ami a szívet hevíti, a lelket fölemeli — jó talajra talált a mi fogékony kedélyünkben, s mindnagyobb és mindmélyebb hatást gyakorolt drámairóinkra. Fölcsaptunk francziáknak, s legalább egy kis mozgékonyság, elevenség támadt körülöttünk. Ügyesebbek lettünk a szerkezetben, fürgébbek a cselekményben, ötletesebbek a dialógban, és abban a boldog illuzióban ringattuk magunkat, hogy a meglepetések eszközeivel elérjük a legmagasabb művészi czélokat. Azt azonban már kevésbé vettük észre, hogy Hugo Viktorban a különczködésen, a bizarron kívül valami egyéb is van: nagy költői erőre valló jellem- és szen-

vedélyfestés. Kezdtünk a képzeletből táplálkozni s elfordultunk az élettől. Űztük a chimérákat, viaskodtunk a hétfejű sárkányokkal s előkerestünk az emberiség lomtárából mindenféle »erköcsi férget«. És íróink francziákká nem tudván, magyarokká pedig nem akarván lenni, oly általánosságokban oldódtak föl, hogy szinte »semmik«-hez hasonlítottak.

Szigligetinek is keresztül kellett mennie a kísérletezések tűzpróbáján. Tehetségének elég tartalma és fénye volt, hogy egy ideig minden gond nélkül tékozzolhasson. Egy föltétellel azonban rögtön tisztába jött. Azzal, hogy a sűrű, bonyodalmas s külsőleg erősebben kifejezett cselekmény többet ér a színpad számára, mint minden nagytartalmú költői mozdulatlanság. Ezt az érdeklődő, de hamar elcsüggedő, szeszélyes közönséget előbb állandósítani kell, hogy aztán vezetni lehessen. Számba kell hát venni az igényeit. A külső hatás eszközei egyelőre alkalmasoknak látszottak e cél elérésére. Szigligeti minden habozás nélkül használta föl a franczia romantika fogásait, s első darabjaiban, kivált

a jelentékenyebb sikerű *Dienes*-ben, szinte kápráztatva az érdekfeszítő helyzetekkel s a »belső dolgokat átugrató« meglepetésekkel. Ily irányban tört előre mindenki. Csakhogy, míg a többiek egyáltalában nem gondoltak arra, hogy az idegen hatások ellen védekezzenek: Szigligeti idejekorán tudatára ébredt annak, hogy e hatások java részét fel kell ugyan használni, de semmi esetre sem az eredeti fejlődés rovására. A magyar színpadnak első sorban magyar repertoírra volt szüksége, s ebben a tekintetben senki sem tehetett többet, mint ő. Munkabírása rendkívüli volt, termékenysége bámulatos, leleménye kiapadhatatlan. Lelkesedés vitte a színpadra, melynek eleinte játszó színésze, később — midőn a Nemzeti Színház megalakult — rendezője, majd titkára lett, utóbb dramaturgjaként s végül drámai igazgatójaként működött, — de mind e tisztségekben csak úgy, mint a drámairás terén, bizonyos veleszületett józanság, a viszonyokkal és körülményekkel megszámolni tudó akaraterő tartotta fenn. Diadalmasan törte magát keresztül minden akadályon s a dicsőség zaja ép oly kevésbé szé-

dítette meg, mint ahogy nem csüggesztette el egy pillanatra sem a féltékenykedők és irigyek lármája. Nyugodtan ment a maga útján, mint a ki föltétlenül bízik ereje és törekvései igazában.

Színműirői tevékenysége csakhamar oly méreteket öltött, melyekkel ez idő szerint nem versenyezhetett senkisé. A magyar játékrendet majdnem félszázadon át ő látta el eredeti színművekkel. Neve annyit jelentett, mint a magyar dráma története; a többieké, mint Rákosi Jenő szellemesen jegyzi meg, csak epizódnul ékelődött e mozgalmas történetbe. Oly adomány állt rendelkezésére, melynek segítségével föltétlenül uralkodott a színpadon: teljesen otthonos volt a színszerűség titkaiban. Nem álmodozott nagy dolgokról, nem vesződött szövevényes problémákkal, de éles tekintetét rászegezte a cselekményre és sokszor a legegyszerűbb eszközökkel jelentékeny hatásokat tudott elérni. A tárgy, melynek föltalálása másnak gond, neki játék volt; első feltűnésekor rögtön megnyerte a maga drámai formáját s a fordulatos helyzetek közt eleven és éltető maradt mindvégig. Munkásságában

bizonyos rendszer nyilvánul, minden ridegség nélkül. Nem az ihlet sodorja, hanem valami számító okosság viszi előre, mely nem akar koczkáztatni semmit, — a sikert legkevésbé. Főczélul az lebeg előtte, hogy a magyar dráma a magyar élet tükre legyen s diadalmaskodjék mind ama válságokon, melyek fenyegetőleg torlódnak köréje. Átveszi Kisfaludy Károly örökét s ez a nagy nemzeti törzsvagyon sohasem kerülhetett volna becsületesebb kezekbe, mint az övébe. Nem pazarolt el belőle semmit, de az erkölcsi tőkének oly garmadájával gyarapította, melyből szükség esetén minden gond nélkül élélhet néhány nemzedék. Sokerejű tehetsége megpróbálkozott a dráma összes válfajaival s mind-egyikben teremtett valami jóravalót, derekasat, mely ha nem is stilje költőiségével, vagy jellemei szabatos rajzával, de a biztos formával s az ügyes helyzetekből kiépülő cselekménynyel mindig hatott.

Szomorujátékai közül *Gritti*. *Béldi Pál*, *A fény árnyai* és a *Trónkereső* tartották magukat legtovább a színpadon. Ez az utóbbi aka-

démiai koszorút nyert s úgy ismeretes, mint Szigligeti legjobb tragédiája. Ebben a dicséretben azonban sok a viszonylagos. Ha pusztán a konstrukcióra nézünk: megtaláljuk benne Szigligeti minden jóra való előnyét. Szinte bele látunk az író műhelyébe, ahol kedves össze-visszaságban, kifogyhatatlan változatosságban ott függ a józan kombináció minden eszköze, a szinszerűség és külső hatás minden tiszteletreméltó szerszáma s alapul egy egészen jól kifaragott tragikai elv, mely röviden az egész darab lényegét magában foglalja: *hitte, hogy joga van*. Hőse Borics, kit elégületlen magyarok feltüzelnek Béla király ellen s meghívják a magyar trónra. Borics azt hiszi, joga van a koronára, mert anyja, hogy becsvágyát fölkeltsé, születésének titkát, mint törvényes fejedelmi származást fedi fel előtte s később, midőn már nem másíthatja meg a helyzetet, megtudja, hogy származása törvénytelen, joga képzelődés, bukása kikerülhetetlen. Mindez jól kigondolt, szilárd szerkezetre vallana. De mindez nem a jellemekből épült fel, hanem az esélyek erős belejátszásával válik bizonyossá.

A szenvedélyeknek csak külső körvonalait kapjuk meg s nem a végzetes történet nagystilű karaktereinek félelmesen teljes rajzát. A cselekmény biztosan foly, a díkezió szabatosan árad s a dolgok külső képe kifogástalan, de megrázó költészet, tragikai mélység és erő, a szenvedélyek mindent magával sodró vihara nem érint bennünket sehol.

Szigligetinek nem adatott meg, hogy égjen alakjainak megteremtési munkájában s széthasogassa enszivét, midőn azok fájdalmait megszólaltatja. A múzsa megajándékozta a lelemény rendkívüli adományával, a termékenység bámulatos erejével és — megkimélte a belső megrázkódtatásoktól. Örülünk neki, hogy így történt. Csak így teljesíthette azt a hivatást, mit végzete rárótt. A könnyed és hasznos termelésnek az a kitartó munkája, mely ez időben egyértelmű volt a magyar színpad népszerűségének biztosításával, örök érdeme marad. Nem szabad kicsinyelni, annál kevésbbé lenézni. Oly művek mint Katona Bánkbánja, kétségkívül hatalmas alkotások, de egyuttal annyira magukban állók,

hogy a magyar színmű fejlődésének történetében szinte különváltan helyezkednek el. Szigligeti minden ízében saját korának embere, anélkül, hogy hajszozná a korszerűséget vagy éppen a napi kérdések színvonalára ereszkednék alá. Az ő korszerűsége tulajdonképpen abból áll, hogy szakadatlanul foglalkoztatja a színpadot s mind nagyobb és nagyobb közönséget hódít. Egy minden jó sorsra érdemes nemzeti intézetet lát el kitűnő matériakkal, szellemmel, ötlettel, mozgékonyssággal s válságokból vezeti diadalra.

Vígjátékainak pompás bokkrétája állandó közönséget gyönyörködtet s a nyilván látható hatás még nagyobb termékenységre ösztönzi. Mintha csak félne, hogy sikere hamar-muló virág: újabb és újabb termeléssel jár a saját győzelmei nyomába. Pedig csak kedélye kifogyhatatlan, pedig csak földi gondok űzik az égiek felé. Dolgozik, mert a munka élteni s tudja, hogy amit csinál, nem haszontalanság. Oly élénk a leleménye, oly biztos az alakító képessége s oly teljes a formaérzéke, hogy érintésére a legegyszerűbbnek látszó ötlet is drámává kerekedik.

Egy holtnak hitt lovag két nő hálósobájának erkélyén megjelen: — semmiség! de neki éppen elég, hogy technikai bravourjával mindvégig érdekfeszítő öt felvonásos színművet boszorká-nyozzon ki belőle.

Még nagyobb hasznát veszi leleményének a vigjátékban, de itt már jelentékenyen segíti egy más hatalom is: a humor. Ez a minden fanyarság nélküli, tiszta, természetes jókedv, mely a változó élet minden esélyei közt vidámon tánczol és csapong, kaczag és kaczagtat, Szigligeti kedélyének igazi napfénye. *Rózsá*-tól az *Udvari bolond*-ig egész vágató világa a derűnek! Semmi széleskörű, semmi komplikált, semmi mesterkelt, — minden egyszerű, világos s természetesen bonyolódó, mint a közönséges élet. Egy jó férj, a ki barátjával az »Angol királynő«-ben akar vacsorálni: ugyan mi van ebben? de e miatt aztán megbomlik minden családi béke és boldogság. Ez a *Mama* meséje. Hanem Mogorinét azért nem fogjuk feledni, s ha típus is: szívesen látjuk örökös zsörtölődéseivel s mindenkit összevesztő nyelveléseivel az általa jószándékból

szótt fonák helyzetek közt. Ép így a *Nőuralom* pompás alakjait, kik közül a férjeknek kellene a rövidebbet húzniok s végül az akaratos fejű feleségek vallanak kudarczot; vagy a jellem-vigjátékhoz közelítő *Fenn az ernyő, nincsen kas*-ban Klárát, a nagyravágyó, hiú nőt, ki, hogy lányait bárókhoz adhassa nőül, takarékos férjét a legkedvesebb raffineriával hurezolja az orránál fogva a pazarlásig.

Mindezek, mint látható, a családi élet szűk köréből vett tárgyak, tipikus jellemek, ismert vonások, de komikumuk a formában mintegy újjászületik. Céljuk alig egyéb, mint a mulattatás, de azért mindenki számára van bennök valamely vidám tanulság. Ezen a téren leg-tökéletesebb alkotása egy, a korlátnélküliségig eleven s kápráztató leleménynyel írt bohózata: *Liliomfi*, mely ellenállhatatlan komikumával eddigelé a legjobb magyar bohózat.

Imént a korszerűséget emlegettük, mint oly elvet, mely előtt kisebb-nagyobb mértékben minden írónak meg kellett hódolnia. Tág fogalom, melyet sokféleképen lehet magyarázni. Az írók

egy része jóformán a napi kérdéseket szolgálta s ebben találta a korszerűséget. Szigligeti magasabb szempontból nézte s ítélte meg a dolgokat. Lehetetlenség volt észre nem vennie, hogy a magyar társadalom figyelme mind élénkebben fordul a nép felé s mi sem volt természetesebb, mint az, hogy ez irányban a színpad is — az eszmék egyik leggyorsabb terjesztője — megtegye a maga kötelességeit. Korszerűnek találta tehát felvinni oda a magyar népet, elnyomott helyzetének rajzaival, jóra való erényeivel, szenvedéseivel, jogtalan megterhelhetéseinek beszédes jeleneteivel, meddőségre kárhoztatott értelmiségének, gondolat- és érzelmvilágának összes igazságaival. S megalkotta a *népszínművet*, a népdramát. Mintha csak így akart volna szólni a közönséghez:

— Nézzétek ezeket a becsületes parasztokat! Mennyi őserő hever bennök parlagon! Milyen kincs ez itt egy halomban! Úgy éreznek, gondolkodnak, mint ti s bizonyynyal erkölcsösebbek nálatok. Mi jögon nézitek le, mért nyomjátok el őket? Csak magatokat gyengítitek, midőn e

nemes, nagy erőre rátiportok. Öleljétek inkább a szívetekre s forrjatok össze egyetértő szeretetben !

Első népszínművét, a *Szökött katonát* 1843-ban adták elő s a hatás óriási volt. Annak a becsületes kovácslegénynek, kit elszakítanak jegyese mellől s karhatalommal visznek katonának, sorsa mindenkit meghatott. Ellenállása a nép tiltakozásaként hangzott: »Mit akartok? Gyilkosok, haramiák lettetek-e, vagy én vagyok az, hogy így rohantok rám?« S mindenki jól megértette azt a dalt is, mely a családja s munkája köréből tiz évre elhurezolt suhaneznak ajkán fölsírt:

Már mi náluuk verbuválnak kötéllel,
Elviszik a szegény legényt erővel.
A gazdagnak öt-hat fia, nem bántják,
A szegénynek, ha egy van is, elfogják.

Egymásután következtek aztán a *Két pisztoly*, *Csikós*, *Czigány*, *Pünkösdi királynő*, *Dalos Pista*, *Obsitos huszár*, *Lelencz* stb. s köztük a szintén kora hangulatából kisarjadzó *II. Rákóczi Ferencz fogsága*.

Mindezek a hódító magyarság megannyi diadalai. Nem jelentenek kevesebbet, mint a nép géniuszának győzelmét a művészet világában s a bárgyú német Possék és Volksstück-ök teljes vereségét. Szigligeti ezzel az általa teremtetett új s eléggé meg nem becsülhető műfajjal többször a főváros nemzetiesítésére, mint összevéve minden törvénczikkelyünk. Kétségkívül a kor demokratikus áramlata segítette, de ő meg egy hosszú emberélet munkásságának legjavával segítette elő a nemzet ügyét. A népszinmű: érdemeinek orma. Tiszta és nyugodt lelkiismerettel nézhetett vissza megfutott pályájára. Derekasabb munkát kevés írónk végezett. Száznál több eredeti darabot írt s ezek közt alig egynehány idegen tárgyú, a többi mind a mi történelmi vagy társadalmi életünkből való. Tizenhatszor nyert akadémiai jutalmat, három ízben a nemzeti színház koszorúzta meg. Sokoldalú tudását, gazdag tapasztalatait élete vége felé egy világosan, kellemesen írt elméleti könyvben (*A dráma és válfajai*) foglalta össze, mintha számot akart volna adni idevágó összes tanulmányairól s

mintha azt akarta volna vele mondani: »Csinnáltam a dolgaimat, a hogy legjobb erőm és tehetségem szerint tudtam és ujongani fog a lelkem, ha tulszárnyaltok munkában, sikerben, dicsőségben!«

VI

HULLÓ CSILLAGOK

Mindig csak ez az olcsó diadal! Mindig csak a külső siker, a színi hatás, a korszerűség! Mikor lázad fel már a költői lélek s mikor áll elő végre eszméktől terhes tartalmával? Hiszen jó, jó, ha a színpad a nemzetiség ügyét szolgálja s számba veszi a korszükséget, a tömeg izlését, de mikor veszi már számba a — művészetet?

Körülbelül ilyenforma tusakodáson ment keresztül ez időtájt néhány jeles műbiránk elméje s várni látszottak azt a halhatatlant, aki eszményeket igyekeztén megvalósítani, »eltévelyedett gyermekeket emel lángoló karokkal az ég felé«.

Mert Szigligeti körül — korábban, később — jöttek, mentek, feltűntek és eltűntek számosan. sokat ígérő tehetségek, de csak egykettő versenyezhetett vele s az is mulólag. Ezek közül a hulló csillagok közül a legmerészebb futásu s legkápráztatóbb fényű *Czakó Zsigmond* (1820—1847) volt. Ez a fiatal és szerencsétlen véget ért költő heves képzelmével szinte lángba borított maga körül mindent s komor exaltációival egy pillanatra mindenkit megdöbbsentett. A lángész erejével hatott a közönségre. Titokzatos magaviselkedése, különczködő lénye, szokatlan ideái, merész beszéde új táplálékot látszottak adni a képzeletnek. Szelleme magukat a kritikusokat is megtévesztette, a kik a költői erőnek valamely magasabb értékű megnyilatkozását látták benne. Kétségkívül a rendkívüliség jegyében született. Fanyar ifjúságot élt. Atyja a szép családi vagyont egy alchimista konyha hókusz-pókuszaira költötte. Fia kedvetlenül segédkezett mellette a boszorkány-üstök és retor-ták közt s kénytelen-kelletlen tanuja volt annak, mikor földi boldogságának eszközei kifüstölög-

tek a kéményen. Anyját korán elveszítette s árván, segély nélkül lökődött a világba. Sanyarogva jutott Pestre s színész lett. A negyvenes évek elején, — 1844-ben lépett fel *Kalmár és tengerész*, majd a következő évben *Végrendelet* czimű darabjaival, melyek a romantikus eszközök merész kombinációjában túlszárnyalták minden más kortársát s szertelenségeikkel és a kor izgalmainak megfelelő dagályukkal szédítő hatást tettek a nagy közönségre. Úgy rémlett, a szenvedélyek nyelvén beszél, pedig csak a saját lelke fuldoklásait hallatta. Sokat vártak tőle s ő túlfeszített idegekkel dolgozott ragyogóbb dicsőség reményében. Egy erőszakosan égő tehetség tűzijátéka volt ez, melyben vészes képzelődés lobogtatta a ki nem forrott filozófia fáklyáját s az eszmék helyén a nagyotmondások czifra és rakoncátlan népe tombolt. A szertelenségek e viharát mulhatatlan kimerülésnek kellett követnie, — e túlfeszített huroknak pattanniok kellett. Harmadik darabja, *Leona*, a természetimádás és pozitív vallás közti hánykodásnak ez a zavaros tragédiája, már lát-

tatta azt az örvényt, hova Czakó dült kedélye bukni fog. Nagyratörő képzelgéseinek; vad háborgásainak eredménye a teljes meghasonlás lett. Főbe lőtte magát. A művészi alkotásnak csak végzetes tüze lángolt benne, de nem társult vele teremő nyugalma. Becsvágja fölégette s nevét csakhamar saját műveinek romjai alá temette. Bátran alkalmazhatjuk rá azokat a szavakat, melyeket *Riole* tánczosnővel mondat el a *Végrendeletben*: »Művészetemet mint egy rablót nézem, ki anyámnak, a természetnek karjaiból elragadt s ölen annyira elferdített, hogy édes anyám többé rám nem ismer.«

A másik kiváló talentum. kit e kor fölmutathat, gróf *Telcki László* (1811—1861). Voltaképpen államférfi, 1848-ban a forradalmi kormány követé Franciaországban, majd a magyar emigráció feje, a kit később Drezdában elfogtak, de — a dinasztia föltételei előtt meghajolván — csakhamar szabadon bocsátottak. Rendkívül ideges ember. Politikai pályafutásában sok van a Hamlet révedezéseiből. Maga is egy tragédia hőse és áldozata. Jó,

állhatatos hazafi, elveihez hű, következetes, értők áldozatokra képes, de a tettek küszöbén ingadozó mint egy gyermek. Éppenséggel nem a kivitel embere: végletek közt hánykódó, szomorú, beteg lélek. Nagy dolgok nem hozzák zavarba, azokban sokszor szinte vakmerő, de viszont apróságok, semmiségek iszonyúan szétkuszálják, szétdúlják kedélyét. Egy részről hős, a ki nem riad vissza semmitől, más részről szánalmas, félénk tétovázó, a ki a saját árnyékától is megijed. Rénképeket lát ott, a hol nincs veszedelem, gyanakodik, bizalmatlankodik, a hol erre semmi ok. Egyik kezén a remény vezeti, másik kezén a habozás hirczolja. Semmiesetre sem született vezérembernek, érezte ezt ő maga is s midőn adott ígérete daczára belesodródott a politikai elhatározások válságába: a fölirati vitát megelőzőtt éjjelen megrémülve saját diadala lehetőségétől s az erkölcsi felelősségtől, mely nevét, esetleg emlékét behomályosíthatta volna, véget vetett életének.

Ez a különös elemekből álló és sok lelki gyötrődésen keresztülment kiváló szellem Ké-

gyencz czimmel még a forradalom előtt írt egy hatalmas tragédiát, mely drámai súly dolgában, sokak szerint, Bánkban mellé helyezhető. Annyi kétségtelen, hogy korrajzi ereje és igazságai megrázó hatásuak, de színműi hatása nyugtalanító, vigasztalan és kopár. Róma hanyatlási idejéből ad egy rettenetes korképet. A hanyatt-homlok vesztébe rohanó Róma minden erköcselensége, szennye, gazsága, szörnyüisége együtt van e darabban, melyet elejétől végig az iszonyodás borzongásával kísérünk. Oly romlott a levegője, hogy Shakespere szavával élve, szinte »égig bűzlik«, s amit teljes joggal várhatnánk: az aesthetikai hatás gyönyörét közönséges undor mossa szét. Lehet, hogy bizonyos korban — amitől mentsen meg bennünket a kegyes isten — veséig ható és gyilkos ironiájával megtenné a maga forradalmi hatását s durvaságaival talán ngyanaszt vinné végbe a lelkekben, mit szellemes finomságaival egykor Párisban végzett a »Figaro lakodálma«, — de annyi bizonyos, hogy ez idő szerint nem tud megállni a színpadon. Több ízben előadták és sohasem tetszett. Hőse,

Petron Maxim, egy feltevésből, egy képzelődésből indul ki: azt hiszi, hogy Valentinián császár meggyalázta háza becsületét s boszúból, hogy az utált czézárhoz közelebb férkőzhessék, ártatlan feleségét, Juliát, annak karjaiba dobja. Ezzel az embertelen tényével kegyenczévé lesz a császárnak s most következik az ő rémületesen cinikus munkája: egy félelmes észszel kigondolt s teljesen biztos kézzel szőtt cselszövény, melynek hálójába lassanként nemcsak a császár, az udvar, de egész Róma belekerül. Mintha azt akarná mondani: Ha csak romlás kell, itt vagyok én pusztító bosszuállásom minden hatalmával! Hideg eszének s vad gyűlöletének forgóiban pehelyként örvénylenek alá a léha tányérnyalók, a gőgös praetorianusok, maga a császárné, kit elcsábít, a birodalom egyetlen hőse Aëtius, kit megölet, s végül Valentinián császár is trónjával és életével. Boszúja azonban a tetőponton ellene fordul. Hiába ringatja magát abban a romlott reményben, hogy rettentő munkája után elbukott nejével még boldogan élhet: Julia megmérgezi magát s fia, Pallad, elesik az utczaí

harczban. A nép ujongásaira, melylyel czézárságát üdvözlik, keserű válaszul hangzik fel ajkán ez a néhány szó: Ne gúnyolj, Róma! Ime, így zúzza szét e minden erkölestelenséget gyűlölő, de kora levegőjétől végkép megmérgezett lelket a saját erkölcsi romlása. Nem érezünk iránta részvétet s a darab eredeti koncepcziója, hatalmas pathosa, merész gondolatai nem képesek rokonszenvünk számára megmenteni, mert voltaképpen ez a Petron Maxim nem egyéb, mint egy rettenetes bestia.

Hugó Károly (1817—1877), családi nevén Bernstein, szintén merészen indult meg a maga útján s hazájánl nem kisebb területet választott, mint az egész Európát. Sok nyomoruságon ment keresztül, míg tanulmányait elvégezhetette s a szenvedések tanulságaiból a megváltás elméletét szűrte le. Csak származására volt magyar, egyébként világszellem, a ki reformálni akart mindent: a tudományokat, a színpadot, az erkölcsöket, a vallást, a filozófiát, szóval, az emberiség egész szellemi életét. Reformatori küldetésének erejét oly élénken érezte, hogy országról országra bo-

lyongva mindhalálíg kereste a kedvező talajt eszméi számára. Ezt azonban seholsem találta meg. Eleinte az orvosi pályán működött s Hahnemannak volt lelkes híve, a ki meg is hívta maga mellé Párisba. Itt azonban minden figyelmét az irodalmi s művészeti élet kötötte le, főkép a szinpad. Erős és bizarr tehetség, mely nagyon merész repülésre bontotta ki szárnyait s végül nyomorultan pusztult el. Munkái legnagyobb részét német nyelven írta, de nem ismeretlen a francia irodalomban sem. (*La tirelire de Thérèse. Paris, 1859. — Les memoires terribles d'un martyre monstre. U. o.*) Magyarul tudott legkevésbbé. Darabjait rendesen mások dolgozták át a mi számunkra s még így is idegenszerűek. Mikor nagy szinpadi terveivel Németországban teljes kudarczot vallott: hozzánk menekült s itt akarta magát állandósítani, de többé nem a lángelme dolgozott benne, csak a nagyzás hóbortja. A civilizáció pápájának képzelte magát, bullákat és brevéket adott ki, barátait lovagokká nevezte, ellenségeit anathémával sújtotta. Felhagyott egyenes járásával s

görnyedezve bolyongott az utcákon, hogy bele ne üsse fejét az »ég csillagos gerendáiba«. Ma a költők fejedelme volt, nagyobb Shakesperenél, holnap az orvosok orvosa, ki bámulatos tudományával képes a holtakat is meggyógyítani. Külön tudományokat fedezett fel, így a hugologikát, mely az egész világot átalakítani volt hivatva; külön művészeteket, mint minő pl. a cantomimika, melynek segítségével egész shaksperei darabokat adott elő egymaga. Majd a világ első énekesének képzelte magát s botrányos hangversenyekkel gyötörte meg publikumát. Zord téli időben, a szabad természet havas viharában versenyt kiabált a vésszel, mint Lear a sivatagban, mignem teljesen földúlva, elméje roncsaival ismét külföldre vándorolt és Olaszországban halt meg.

A nemzeti színházban három darabját adták elő, fokozódó sikerrel. Az *Egy magyar király*, mely tárgyául Mátyás korát választotta, iszonyú jambusai daczára is megállt a színpadon s történeti és jellembeli tévedései daczára is rokonszenves fogadtatásban részesült a kritika részéről.

Még inkább *Brutus és Lukrétzia*, mely a forradalom küszöbén nem téveszthette el hatását s ügyesen szőtt cselekményével, nemes erkölcsi tartalmával, szabadságot lehelő pathosával tiszteességes sikert aratott. De legjobban tetszett egy polgári drámája, a *Bankár és báró*, melyet Hugó Károly egy francia novella után készített s mely ma már elavult, szinte természetellenes stilusa daczára még mindig tartja magát a szinpadon. Három, minden tekintetben nemesen érző lélek tragédiája ez, kiket elfordíthatlan végzet oly válságos helyzetbe sodor, hogy mulhatatlanul pusztulniok kell. Az arisztotelesi hármas egység szűk keretében oly megrázó történet zajlik le előttünk, melynek művészi kombinációja, az érdeket lépésről lépésre fokozó ereje, jellemeinek igaz bensősége s megható egyszerűsége nyilván láttatják: minő kiváló drámairói tehetség omlott össze Hugó Károly tébolyában.

Czakó, Teleki, Hugó jobb sorsra érdemes lelkesedésükkel esetleg nagy dolgokat vihettek volna végbe, de, fájdalom, egyik sem termett arra, hogy drámairodalmunk fejlődésében vala-

mely új epochát nyithasson. Egyet azonban nem lehet tőlük elvitatni: becsvágygyal törekedtek nemesebb tartalomra s a költői és színi hatást iparkodtak egymással kibékíteni, öszhangba hozni.

Népszerűek voltak még e korban *Obernnyik Károly* (1816—1855) darabjai. Java részük politikai és társadalmi jelszavakból épült fel. Legjobban tetszetek a *Főúr és pór*, meg az *Örökség*; legtovább tartotta fenn magát egy történeti drámája, *Brankovics György*, melyből Egressy Gábor előadó művészete feledhetetlen remeket alkotott.

Még számosan próbálkoztak meg a színpaddal, de Szigligeti termékeny muzsájával senki sem versenyezhetett. Körülötte gyors egymásutánban szikráztak fel s lobbantak ki a tehetségek: ő nyugodt fénynyel ragyogott tovább s a kiégett meteorok közt diadalmasan futotta meg hosszú pályáját.

HARMADIK RÉSZ

I

FORRADALOM UTÁN

Halálos némaság mindenfelé...

Egy vitéz nemzet kezéből hullott ki a fegyver, egy jogaiért küzdő hős bukott el s a katonai önkényuralom minden kimélet nélkül gázolt a vonagló óriás roncsolt tagjaira. Rátipródott, mintha ő győzte volna le. A hazafiak legjava üldözött gonosztevőkként, agyonhajszolt vadakként bujdokolt bozótok, lápok, erdők sűrűjében, vagy elrejtőzve lappangott félreeső udvarházakban, — más részök menekült Törökországba, elvitorlázott tengerentúli tartományokba. A börtönök megteltek. Senkisémm tudta, mit hoz a következő pillanat. A bizonytalanság Damokles-kardja lebegett minden fej fölött. A főváros

megszűnt a szellemi élet központja s megszűnt magyar lenni. Az irodalom szinte eltűnt a föld színéről. Egy közvádoló éppen harminczkét író-t szánt a halálra, jóformán az egész akkori magyar literaturát. Szerencsére, megmenekültek a haláltól, csak egy-kettő szenvedett börtönbüntetést. Sok zaklatás után Tompát is szabadon bocsátotta kassai auditora, kegyes bucsuszavakat intézve hozzá:

— Also jetzt sind sie frei, de több *golya* nem csinálni . . .

Katonáéké meg a Gutgesinnteké volt a világ. A nagy csöndességben szombatoként az újépület roppant kaszárnyájának udvarából dobpergés, puskaropogás hangzott ki: főbe lőtték Batthyány Lajost, halomra gyilkolták a gyanusakat, kompromittáltakat. A rémítés programm lett, az akasztófa és golyó állandó hatalmi segédeszközök.

Visszazökkentek a régi, vad idők, a Karafák és Kobbék kora. Nem volt kevesebbről szó, mint Magyarország teljes megsemmisítéséről, melynek, úgy hitték, végre csakugyan ütött az órája. Az erőszak kényére-kedvére működhetett.

Többé nem is csinált semmiféle titkot terveiből. Egészen nyílt kártyákkal játszott. Megtámadta, elkobozta az összes jogokat. Utját állta minden nemzeti kulturának, megakadályozott minden szabad mozgást. A letörött nemzet-roncsok közül gőgösen és szemérmetlenül emelkedett fel a százados ábrándok és törekvések immár testet öltött fantómja: az egységes császárság, nem népeinek jólétére, hanem az absolutizmus pallosára támaszkodva. Lábainál ott hevert a szétagolt Magyarország: külön Erdély, külön a Bánát, Horvátország és egy csomó kerület...

Ha valaha — gondolták magukban — most bizonynyal el lehet bánni ezzel a hamvába roskadt magyarral. Az egységes birodalom megteremtésére sohasem járt kedvezőbb idő. Diadalmas méreteken látták maguk előtt a jövő nagyság hatalmas épületét, a szétbonthatatlan Ausztriát, melynek Magyarország legfőlebb csak előszobája lett volna, a hol adót fizetnek és sarcokat hajtanak be. Nagyon csalogató, délibábos kép, szerfelett elbájoló látvány volt, — gyönyörű tündérpalota a híg levegő habjain

ringatózva. A vérengző katonai diktatura súlyát azonban nem bírta meg. Haynau-ék vasléptei alatt csakhamar leszakadt a pompás épületnek egy tornyos oldalszárnya. Eközben a másik részbe, most már óvatosabban, behurczolkodott a polgári absolutizmus. Schwarzenbergék eszeveszettségeit Bach rideg józansága váltotta fel. A hadi törvényszékeket és vérbíróságokat a bürokratizmus jeges szabályossága, a germanizáció, a zsandárrendszer, a törvényellenes intézkedések és eljárások egész sorozata.

A magyar társadalomnak csak egy fegyvere lehetett az idegen invázió hatalmaskodásai ellen: a szenvedőleges magatartás, a passzív ellenállás. S ebben a félelmes daczban, ebben a hozzá nem férhető, hallgatag és méltóságos türésben, mely erejét a jogtalanul felfüggesztett törvények tiszteletéből merítette, összeforrott, egygyé lett a nemzet egészen. Nem zajongott, nem zugolódott, egyszerűen beállt néző közönségnek. Elfojtott keserűséggel, kétségbeejtő közönyvel s vérig bosszantó humorral szemlélte az új gazdálkodás fonák rendszerét, vad képtelenségeit, — ezt a

politikai khaoszt, melynek jégverésétől »oda lett az emberek vetése«, — sőt maga is segítette a kalászbba szökkenő termést tönkretenni: »Lássuk hát, uram, mire megyünk *ketten!*« Bármit akart a hatalom: csak erőszakkal hajthatta végre. Minden lépése nehézségekbe ütközött. Támogatásra sohasem számíthatott. A hivatalos apparátus roppant erőfeszítésekkel, szakadatlanul működött, hogy tekintélyének és hasznavehetőségének legalább a látszatát megmentse. Hasztalan!

Az eredmény mindvégig önáltatás és hazugság maradt. Ez a nemzetiségétől megfosztott nemzet a maga jószántából, önként nem adott semmit a hatalomnak. Az adóktól kezdve a közszolgálatok minden nemét végrehajtással, zsandárral, karhatalommal kellett tőle kicsikarni. A reakció garázdálkodásaira, toporzékoló dühögéseire egy nagy, néma összeesküvés volt a válasz, — gyűlöletre megvetés — s lett volna ez a végzetes rendszer elméletileg bármily hatalmas: ily körülmények közt a gyakorlatban multhatatlanul hajótörést kellett szenvednie.

Hiszen a szigorúságban és ellenőrzésben annyira túlhajtottak mindent, hogy szinte nevetség volt. Az emberek egy része folyton rendőri felügyelet alatt állt s a mindenható policzia még az öltözet, kalap- és hajviselet kellő ellenőrzéséről sem feledkezett meg. Megtiltották a pörge kalapok, a tollak viselését. Vidékről a fővárosba csak útlevel segítségével lehetett bejutni. Az akadémia alapszabályaiból kitörölték azt a paragrafust, mely kötelezővé teszi, hogy az akadémia magyar nyelven művelje a tudományokat s az új alapszabályok értelmében az akadémia tagjait a cs. k. főparancsnokság nevezte ki.

Mindezekre a furcsaságokra azonban a magyar társadalomnak megvolt a maga visszatorló válasza. A nők nem álltak szóba egyetlen katonatiszttel sem; a fiatalság gúnydalokat csinált a »tollszedegető« hatóságra s előkereste a forradalom előtti köcsög-kalapokat; a nemzeti színház diszelőadásán, melyet az osztrák himnusszal kellett megnyitni, csak a himnusz eljátszása után jelent meg a közönség; Erkel operáját,

Hunyadi Lászlót pedig a tragikus sorsu történelmi hős lefejezésének évfordulóján adták elő, — a hatóság aztán törhette a fejét: mért van ezen a napon diszelőadás a nemzeti színházban? A publiczisták, költők, írók elkezdtek virágnyelven beszélni, melyet semmiféle idegen cenzor nem érthetett meg, de a magyar közönség nagyon is jól megértett. A viszonyok nyomása alatt valóságos művészetté fejlődött a szimbolizmus.

Jókai keleti regéi, Tompa allegoriái, Falk Miksa vezérczikkei minden fennakadás nélkül jutottak a nyilvánosság elé. Chinai és japáni ügyek ismertetéséből értesültünk a hazai dolgokról. A közönség mesterileg tudott olvasni a sorok között. Egy-két lapunk volt s csak lassan támasztott érdeklődést az irodalom iránt, de ez az érdeklődés aztán napról-napra fokozódott. *Szilágyi Sándor* különböző szépirodalmi vállalatokkal, emléklapokkal, röpivekkel, almanachokkal, albumokkal állt elő s folyton kijátszva a hatóság argus-szemeit, maga köré gyűjtötte a szétszóródott írói gárdát. *Nagy Ignác* *Hölgy-*

futárja, egyetlen szépirodalmi közlönyünk ez időben, szintén jó szolgálatokat tett a nemzeti ügynek és főkép a fiatalabb tehetségeket csoportosította. Lassacskán aztán oda értek a dolgok, hogy az irodalom szeretetének örve alá rejtőzött minden politikai demonstráció.

A passzivitás politikájának, e hallgatag és nemes magatartásnak éltető ereje egy igazán nagy ember volt: *Deák Ferencz*. A jelszót mindjárt kezdetben ő mondta ki. Megértette az egész nemzet s ment utána. Ez a nagy és böles ember a megelőző idők eseményeiből leszűrte a komoly tanulságot s egy pillanatig sem ringatta magát csal-álmokba. Tisztán látott a khaoszbán s biztosra vette, hogy az abszolnt hatalom kevély, de rozoga épülete előbb-utóbb össze fog omlani és mulhatatlanul vele pusztul Bachék, Schmerlingék minden államboldogító találmanya, a jogfosztogató rendeletek, patensek, diplomák összes sorozata, mert tartalmuk nem az igazság, hanem a tévedés meg a hazugság. Mikor az összbírodalom emberei ragyogó színekkel festették előtte: minő boldogság vár Magyarországra.

ha beleolvad Ausztriába, — mosolyogva válaszolt:

— Mennyivel nagyobb a mennyei boldogság, mégsem akar senki *meghalni*.

— De hát annyi bevégzett tény után csak nem kezdhetünk mindent újra Magyarországon? erősködött az osztrák miniszter.

Deák a rosszul begombolt kabátra hivatkozott, melyet az ember, ha azt akarja hogy rendbe jöjjön, mégis csak kénytelen újra begombolni.

— Levágjuk a gombot! válaszolt a miniszter erőlyesen.

— Akkor aztán éppenséggel nem lehet a kabátot begombolni, válaszolt Deák nyugodtan.

Imponáló nyugalom volt jellemének egyik leghódítóbb alkatrésze. Az erő felséges nyugalma. Nagy, világos elméje, mely mindig az igazságot szolgálta, egyszerű szavakban, ötletes hasonlatokban, találó adomákban az államférfiúi tudásnak, bölcseségnek roppant mélységeit tárta föl. Magyarország közéletének sohasem volt egy alakja sem, a kit jobban megértettek volna,

mint őt. Gondolatait oly szabatosan és becsületesen fejezte ki, hogy azokhoz nem férközhetett a kételynek, a félreértésnek még csak árnyéka sem.

Mindig egyenes uton járt és mindig emelt fővel, nyílt arczczal haladt előre. Nagyságának valódisága nem szertelenségeivel és rendkívüliségeivel hatott, de, mint a hatalmas dómok, arányainak felséges öszhangjával. Ha írt, ha beszélt: semmi hatásvadászat, semmi hangjáték, semmi ellágyulás, semmi taglejtés, semmi éreztetése a roppant szellemi fensőbbiségnek. A természetes beszéd, a közönséges társalgó hang eszközeit használta, de ezt aztán úgy használta, hogy beillett művészetnek. Mikor közvetlen a kiegyezés előtt Belcredi miniszter a már meg-ejtett ujonczozáson kívül még egy másodikat akart elrendelni, Deák hideg méltósággal adta tudtára: nem lehet. És mért nem, ha szabad kérdenem? kíváncsiskodott a miniszter. Egyszerűen azért nem, válaszolt Deák, *mert nálunk Magyarországon az anyák évenként csak egyszer szülnek.*

Meggyőződéseitől egy pillanatra sem lehetett eltántorítani. Törvény és igazság vértette föl. A tizennyolcz évig tartó abszolutizmus minden hullámcsapása az ő sziklaalakján törött meg. Ő volt ezeknek a kísérletező s gyorsan változó időeknek legszilárdabb pontja a birodalomban s csak ő rá lehetett — építeni. Nyugodt méltósággal vezette a nemzet passzív önvédelmi harczát, ezt a sok áldozatba kerülő, hozzáférhetetlen, törvényes forradalmat, melynek végre is győzni kellett. Várt és résen állt. Kezembben van egy Kende Lajoshoz intézett levele (Kende Béláné urnő szivességéből) 1856. május 8-ikáról keltezve, melyben kimentí magát, hogy feledhetetlen barátja Kölcsey síremlékének leleplezési ünnepélyén nem lehet jelen, de a »dicsőült« szavaival, keble mélyéből sóhajt fel az egek urához:

»Áldd meg isten a magyart,
Jó kedvvel, bőséggel!
Nyujts feléje védő kart,
Mert küzd ellenséggel.«

A »mert« szó alá van húzva.

Ekközben a dinasztíára rossz idők kezdtek jární. Közeledett az a vihar, mely a fonák rendszer »pajtáját« összeomlással fenyegette. Az ötvenes évek vége felé már erősen érezték a végzetes kormányzás gonosz eredményeit. Az olaszok fegyvert ragadtak szabadságukért. Ansztria vereséget szenvedett. Lombardia elveszett.

Bécsben nagy volt a zavar s kénytelen-kelletlen tettek néhány lépést a kiegyezés felé, mely azonban, kellő őszinteség híján, balul ütött ki. A császárság nem engedett az egységes birodalom eszméjéből, mely Magyarországot közönséges tartományná süllyesztette; Deák Ferencz pedig nem engedett a negyvennyolczadiki törvényekből, melyek nemzetének önállóságát és függetlenségét biztosították. Ujabb s fenyegetőbb vészfelhőknek kellett feltornynosulniok az »egységes« birodalom egére, hogy a kiegyezés eszméje megérlelődjék s politikai szükséggé váljon. Nem jótékony, békés napfény, de baljósló vihar érlelte meg.

Az 1861-ben összehívott országgyűlés nagy reményekkel fogott munkájába, de a Deák Ferencz feliratára érkezett fejedelmi leirat — Schmerling miniszter büszke ópusza — mereven visszautasította a magyar országgyűlés jogos kívánságait.

Erre egyhangulag fogadták el Deák Ferencz második feliratát az államférfiúi bölcseségnek s szeplőtlen hazafiságnak ezt a soha el nem évülő, lángelméjű remekét, mely a következő szavakkal végződött:

»Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. — Ha tűrni kell, tűrni fog e nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságát, melyet őseitől öröklött. Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait. Mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, maga lemondott: annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Tűrni

fog a nemzet, remélve a szebb jövődőt és bizva ügyének igazságában.«

S tűrt nemes megadással tovább. Tűrte a törvénytelen hatalom kemény jármát, alkotmányellenes garázdálkodásait, kémeit, finánczait, s annál állhatatosabban ragaszkodott a — törvényesség alapjaihoz, erős hittel várva, hogy a kik önállóságunkat a saját szabadságuk érdekében akarták eltörölni, végre befogják látni, hogy egyik nemzet szabadsága a másik szabadságának ellensége nem lehet«.

És csakhamar el is jött az az idő — Schmerlingék minden elméletét halomra döntő s magát a trónt is megrendítő vihar alakjában. Ausztria háborúba keveredett Porosz- és Olaszországgal. A császári seregek csúfos vereségeket szenvedtek. A nagyhatalom koronájából két drágakő hullott ki: Schleswig-Holstein és Vencze. — s nyilvánvaló lett, hogy a megalázott boldogtalan Ausztriának nem a fegyveres erőben, de népei megelégedésében és jólétében kell a boldogulás eszközeit keresnie. A kiegyezés most már politikai szükséggé vált s Deák Ferencz,

elveihez mindvégig hiven, a szerencsétlen háború után sem követelt többet, mint az előtt.*

Az önkényuralom romjai közül büszkén és győzelmesen emelkedett föl a szenvedésekben megedződött ifjú Magyarország, az alkotmányát visszanyert szabad magyar nép s teljes erővel indult meg államisága nagy útján a jövődők

* Nem érdektelen és Deák F. lovagiasságát szépen jellemző adat az, a mit *Gorove* István jegyzett fel róla Naplójában. A königgrützi vereség után (1866 júl. 9.) Erzsébet császárné, a ki szív szerint szerette a magyarokat s őszintén óhajtotta a kiegyezést, lejött Budapestre, minden bizonynyal azért, hogy meggyőződést szerezzen: milyen a dinasztia irányában itt a hangulat? A politika vezérférfiaí közül többen, kiket elkésérített a kiegyezés luza-vonája és a Deák Ferencz egyedül törvényes álláspontjának ismételt visszautasítása, ellene voltak annak, hogy a császárné, megérkezésekor, küldöttségileg fogadtassék. Deák csak ennyit mondott: »Gyávaságnak tartanám elfordulni a császárnétól most, mikor szerencsétlenségben van, *miután elébe mentünk akkor, midőn a dinasztia dolgai jól állottak.*« Minden további ellenvetés elnémult s Erzsébetet, Deák Ferencz vezetése mellett, a vezérférfiaik tekintélyes gárdája fogadta. L. *Kónyi Manó*: Deák F. beszédei. III. köt. 578. lap.

felé. Jeles, kiváló, erős vezérek egész raja munkálkodik azon, hogy ez a nemzet mentől hatalmasabbá váljon s mentől jobban megizmósodjék. Mégis e korszaknak valódi hőse, élő lelkiismerete Deák Ferencz marad s tekintetünket az ő nemes egyéniségének arányaira kell vetnünk, ha azt akarjuk, hogy »a nagyok szemlétében kifáradt szemünk — megnyugodhassék«.

II

A R A N Y

1817-1882

Aranyék már szinte megöregedtek, mikor egyszer csak váratlanul a szalontai bogárhátú házikó tetőzetén vidám gólya kezdett kelepelni s megszületett a kis *Arany János*. A gyermek anyja, Sára néni, örült is meg röstelkedett is a késő istenáldás miatt. Hónapokig nem mutatkozott az utcán. Mit szólnának a szomszédok! Minden gondja a kis fiúcska volt, a ki szépen fejlődött s a szülői szeretet gyengéd vezetése mellett okos, pompás gyermekké serdült. Atyjától, az egyszerű földmivestől, megtanulta a be-tüket, anyjától az imádkozást. Aztán isten nevében ráfogták az iskolára. Jól megállta a helyét, kivált társai közül, s csakhamar egész

Szalonta ismerte a kis poétát, a ki rögtönözve tudott rimelni s mindig készen volt valamely eredeti, talpraesett ötlettel. Kellő jártasságra tett szert a latin nyelvben, szívesen olvasgatta a klasszikusokat, a magyar poéták közül Csokonai volt a kedvence. Tanulmányai folytatása végett, nem minden felszerelés nélkül, ment át a debreczeni kollégiumba, a hol aztán fordítások révén megismerkedett Tasso, Milton, Voltaire munkáival s később megtanulta a nyugati nyelveket is.

De kissé egyhangúnak találta a kollégiumi életet. Álmod bolygatták. Szeretett volna művész lenni, festő, szobrász, színész, — de mindenestre valaki a műsák szolgálatában. Színész lett s egy megbukott társaság kóbor és korhely csapatjával regényes sanyaruságok közt felbolyongott Máramaros-Szigetig. Itt aztán megelégtelte a költői kiábrándulást s szétfoszlott illúziók meg egy csomó csalódás árán alaposan kiábrándult a művészi élet minden romantikájából. Különben ahhoz, hogy prózai józanságát teljesen visszanyerje, hozzájárult egy álomlátás

is. Azt álmodta, hogy az anyja meghalt. Ettől a pillanattól fogva nem volt maradása s gyalogszerrel visszatért Szalontára. Atyját megvakulva találta, anyja pedig megérkezése után rövid idő múlva csakugyan meghalt. A komoly érzésű és gondolkodású gyermekifjura mindez oly erősen hatott, hogy még a költészetről is le akart mondani. Az élet gondokkal terhelte meg fiatal vállait s kötelességeket rótt rá. Kenyér után kellett néznie. Segédtanító lett a szalontai iskolánál, később városi írnok, aljegyző s ebben az utóbbi minőségében meg is nősült.

És ezzel körülbelül be is fejeződött volna az életrajza, ha esetleg nem születik olyan költőnek, a kinek — hála isten! — volt még némi tennivalója nemzete számára is. Egy jó barátja, Szilágyi István, folyton ösztökelte, nógatta, hogy dolgozzék s Arany megfogadta a jó szót, visszatért a múzsákhoz, dolgozott. A negyvenes évek közepén, 1845-ben víg eposzra hirdetett pályázatot a Kisfaludy-társaság. Arany *Az elveszett alkotmány* című eposzával pályázott s megnyerte a jutalmat. A dicsőség azon-

ban nem volt teljes, mert az egyik bíráló — nem kisebb ember, mint Vörösmarty — nyelvére és verselésére azt a megjegyzést tette: »olyan mintha irodalmunk vaskorát élnők«. A kemény szó a szeget a fején találta. A hexameterekben írt *Elveszett alko'mány* kitünő szatirája a szájhősködő hazafiságnak s a megyei korteserkölcsökből kisarjadzó visszaéléseknek, de egészében véve nem egyenletes munka s formája éppenséggel nem szerencsés. Mintha Vajda Péter *Magyarország* című szatirájának szélesebb és szövevényesebb rajzát kapnók meg benne, a mivel különben nem azt akarom mondani, hogy Arany-nak nem volt bőséges alkalma a közvetlen életből meríteni. Sőt ellenkezőleg. Mintegy boszut akart állni azokért a vad kiesapongásokért és izetlenségekért, melyeknek a saját megyéjében minduntalan szem- és fül-tanúja volt. Igazi szatirát írt, a hogy az akkori megyei életéről nem is igen lehetett egyebet írni. De a Vörösmarty megjegyzése gondolkodóba ejtette, folyton a fülébe esengett, s azt hiszem, becsvágyára is erős hatása volt.

Két év múlva ismét pályázatot hirdetett a Kisfaludy-Társaság egy a nép ajkain élő történeti személyről irandó költői beszélyre s Arany megírta a magyar költészet egyik soha el nem évülő remekét, *Toldi*-ját. A koszorút, melyet e művéért kapott, a Kisfaludy-Társaság kötötte ugyan, de az egész nemzet osztatlan elragadtatása tűzte homlokára. Az igénytelen falusi nótáriusból egyszerre országos hírnű költő lett s Petőfi volt az elsőik egyike, a ki Homér-Arany Jánost ezt a »tenger mélységéből egyszerre kibukkanó« tűzhányót, ujongó örömmel üdvözölte. Petőfi szivből fakadó, gyönyörű episztolája különben más tekintetben is érdekes. A kor szempontjából körvonalozza a népköltő valódi hivatását s egyuttal Arany költészetét is találóan jellemzi. Ez a szilaj, önérzetes s a maga erejében és igazaiban föltétlenül bizakodó szellem szinte hódolattal hajtja meg zászlóját Arany muzsája előtt. Mélyen meghatja előadásának nyugodt és biztos művészete, hangjának nemesen-férfias egyszerűsége, mely oly tiszta mint a »puszták harangjának« csengése. »Más csak

levelenként kapja a borostyánt, — neked rögtön egész koszorút kell adni!« mondja lelkes levele kezdetén a pályatárs őszinte örömével, a végén pedig minden féltékenység nélkül buzdítja: »Mit én nem egészen dicstelenül kezdék, végezd te, barátom, teljes dicsőséggel!« Ez volt első találkozásuk, s e két nagy, egymást mindenben megértő és kiegészítő szellem a legbensőbb barátságban forrott össze.

Arany ekkor már teljesen tisztában volt a maga költői programjával s ezt *Toldi-ja* bizonyíthatja legfényesebben. A Petőfi által tört csapáson indult meg, de a művészi öntudatosság és készültség erősebb fegyverzetével. A népköltészetre támaszkodó nemzeti műköltészet volt jelszava s ebbeli felfogását érdekesen világítják meg egy Szilágyi Istvánhoz írt levelének következő sorai: A népköltő feladata nem az, hogy elvegyüljön a durva nép között, hanem hogy tanulja meg *a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő*.

Szinte örül a lelkem, mikor ezeket a sorokat olvasom. Ezzel a néhány szóval jóformán meg-

mérhetem azt a haladási fokot, a hova Kazinczyék óta eljutottunk. A mester és hivei még nem fogták fel úgy a művészeteket, mint az emberi társulás egyik leghatalmasabb tényezőjét, sőt a kiváltságos izlés bálványaira esküdtek, — s ime, néhány évtized után, a demokratikus elvek alapján előáll egy valóban nagy költő, a ki a népet nemzetnek tekinti s fajszeretetének egész melegével karolva át, föl akarja ragadni költészete nemesítő régióiba! Ez a világosan és szabatosan kifejezett elv érvényesül *Toldi*-ban is. Nagy, komoly és szinte átlátszó tartalom a lehető legegyszerűbb alakban. Mintha egy nemesebb formát öltött népmese hangjai ütnék meg fülünket. A művészet egészen új benne, de azért a költeményben semmi sem tetszik ismeretlennek, szokatlannak, újnak előtűnik. — annyira a miénk. Azt hiszszük, ezt a történetet — oly végtelenül egyszerű — magunk is csak így irhattuk volna meg. Az illúzió teljes, mert a miből támad, az a költészet mindenben természetes és igaz. Minden nagyítás nélkül mondhatjuk első rangú alkotásnak. Ez a tizenkét

énekes kis eposz, Ilosvai Györgynek, egy XVI. századi krónikásnak silány monda-töredékeiből remek egészsze konstruálva, oly tömör és formás, mintha egy hatalmas arányú, pompás épületet látnánk magunk előtt, melynek minden köve márvány, minden vonala harmonia s összesége maga a tökéletesség.

Szeretném elmondani a meséjét, de nem akarok tulságos részletezésekbe bocsátkozni. Csak jelzem a tartalmát. Egy rengeteg erejű pórsuhancz története, ki érzi, hogy nagyokra termett s lerázva magáról a bénító viszonyok jármát, hősies kalandok után bemutatja vitézségét a királynak is, a ki ezért lovaggá üti s maga mellé fogadja. Ennyi az egész. De hogy van mindez elbeszélve! A mindenki által megérthető művészet legegyszerűbb s éppen ezért legfelségesebb nyelvén, — a legtisztább, legtösgyökeresebb magyar nyelven. Ha klasszikusan népies nyelvről lehet beszélni: akkor ez az. Nem oly pompázó és merész mint a Vörösmartyé, de jellemzőbb, igazabb, teljesebb és melegebb. Alig van sora, melyben ne lepne meg

bennünket a körmönfont, tiszta beszéd valamely naiv és mégis művészi ékessége. S mindez oly pazarul, oly frissen ömlik mint a zuhatag, — keresettségnek, mesterkéeltségnek, szenvedésnek még csak árnyéka sincs sehol. A komoly, erős s minden tekintetben alapos nyelvtudást a művészi előadás ily bájos és természetes formáiban nem mutatta fel még eddig nálunk senkisémm s ép így nem mutatta fel a költői kompozíciónak ily tökéletességét sem. A legaprólékosabb vonásokig lelkiismeretesen kiszámított s mégis minden erőszakoltság nélküli, népies s mégis művészien szabatos, a fukarságig takarékos s mégis oly teljes szerkezet ez, melyet, Madách szavai szerint, »csak hódolat illet meg, nem bírálat«. Minden apró részlete oly szerves összefüggésben van egymással, hogy szinte szétbontathatlan. Vasnál szilárdabb láncszemekként kapcsolódnak egybe. Sehol epizód! Sehol henye részek! Minden a cselekménybe olvad fel, még a tájrajzok is. Minden apróságnak tetsző mozzanat szerkezeti titkokat rejt magában s megannyi komoly indíték a cselekmény tovább fej-

lésére vagy a jellemek megvilágítására. S milyen hatalmasak, igazak és plasztikusak ezek az alakok, — ez az öt-hat ember, a kiknek sorsán megfordul a mindvégig előtérben álló hős története! Szobrok, a kiket, ha egyszer láttunk, sohasem feledünk. Az álnok szívű bátya, a gyöngéden szerető édes anya, a hűséges Bencze cseléd, a gyermekeit sirató szegény özvegyasszony, a cseh Mikola, a dolgok szövedékein átlátó böles király, s mindezek fölött az araszos vállú, érczidomú, hatalmas Toldi Miklós óriás erejével s megható gyöngédségeivel! Ha szerencsésebb nemzet költője irta volna e művet: tapsolna hozzá az egész világ, de nekünk így is nagy vigasztalás, hogy a művészetek elfajulásának e szomorú korában oly munkáról beszélhetünk, mely végtelen egyszerűségeiben a művészet legmagasabb s legörökebb törvényeit mutatja fel.

Arany távolról sem gondolt arra, hogy a Toldi-mondából trilógiát készítsen, de hevenyében megírta *Toldi Estéjét* is, mely az ősz és világtól elfeledt hős utolsó napjait s végső diadalát

énekli meg. Más a légkör, más a hang, — a vén Toldit a hanyatlás humorának bizonyos nemes patinája vonja be — de művészet dolgában ott áll, ha nem magasabban, a hol az első rész. Petőfi kéziratban olvasta e költeményt s lelkesen unszolta barátját: »Ha a fejét és lábát megcsináltad, ird meg a derekát is.« Arany ekkor kezdett először a tárgyról gondolkozni, de, nem lévén a saját választása, erősen húzódott tőle. Egyszer aztán mégis hozzá kezdett, de a munka éppenséggel nem ment könnyen. A költő, kiben a hagyományok tisztelete nem volt kisebb mint a művészet szeretete, a két előbbi rész számára elég anyagot talált Ilosvai-ban, de azok felhasználásával mind jobban fogyott az alap s úgy rémlett előtte, hogy, ha szabadon komponál: kockáztatja az *epikai hitelt*. Erre pedig nagyon kényes volt. Lelke szinte belegyökerezett a múltba, s történelmi vagy mondai támasz nélkül nem akart egy lépést sem tenni. Hozzá fogott többször, újra meg újra próbálgatta s megint csak abbahagyta. Azután életében is változások álltak be. A forradalom

után tanár lett Nagy-Kőrösön s egyéb költői munkák mellett a professorság vette igénybe minden idejét. Majd 1860-ban a Kisfaludy-társaság igazgatójává választotta s Pestre költözött, a hol szintén egyéb költői munkák mellett a hivatalos teendők s a *Szépirodalmi Figyelő*, később a *Koszorú* szerkesztése vonta el Toldi-jától. Néhány év múlva pedig az akadémia választotta titkárnak s ez a nagy megtiszteltetés még több dolgot és gondot rótt rá. Egy kis »független nyugalomról« álmodozott. Ez azonban nem mutatkozott sehol. Tudjuk, hogy ezt legtöbbször a pékek és fűszer-kereskedők érik el. Költők ritkán, vagy akkor, mikor már nem veszik semmi hasznát. Eközben családi csapások is érték s »kórral, bajjal« küzdve, sokára, — az első Toldi megjelenése után harminczkét év múlva — látott napvilágot a regényes eposzszá szélesedett középső rész: *Toldi Szerelme*.

Az a sok tusakodás, vajudás, bú-baj, tervek változtatása, meg-megújuló poétai aggályok, melyeknek kíséretében *Toldi Szerelme* lassanként megszületett: semmi esetre sem váltak előnyére

a nagy eposznak. Színes és ragyogó rajzokban reszket előttünk a romantikus lovagvilág minden elképzelhető diszlete, de a részletek e sokaságában Toldi alakja minduntalan háttérbe szorul, sőt gyakran egészen elvész a szemünk elől. Azt a régi, takarékos kompozíciót, mely még az epizódokat sem türte meg, itt a korrajzi kitérések s mellékesemények tékozló uralma váltja fel. Arany művészete itt is tündöklök s egy-egy részletben mintaszerű, homéri helyekkel találkozunk, de nem tehetek róla, *ez* a Toldi nekem nem a régi Toldi, a hogy egy szobornak sem szokás legvégül csinálni a derekát. De Arany úgy fogta fel a dolgot, hogy ezzel az egy munkával még *igazán tartozik* s megírta, mert nem akart adósa maradni senkinek.

Pedig, ha valaki, ő bizony busásan megfizetett minden vett jóért, a mi sokszor talán nem is éppen volt *jó* neki. Zaklatott élete és sokoldalú elfoglaltsága daczára állandóan hű maradt a költészethez s roppant sokat dolgozott. Össze-
gyűjtött műveinek tizenkét hatalmas kötete áll előttünk, szakadatlan munkásságról tanuskodó

pályafutásának maradandó emléke. Büszkén tekinthetünk végig a remekművek e nagy birodalmán, mely egyuttal a magyar szellem legnemesebb erényeinek foglalatja s minden parányában a — mi dicsőségünk.

Arany a magyar epikai költészetnek egészen új világát alkotta meg. A képzelet szabad és pompázó magasából leszállt a történelmi élet egyszerű költészetéhez, megható igazságaihoz. Oda, a hol az események többé nem ábrándok, de adatokon, okmányokon, mondákon alapuló valóságok. Rendkívüli alkotó képességének elég volt a hagyományok néhány szála, hogy tündéri szövetet szőjjön belőle. De erre a néhány szála okvetetlenül szüksége volt. Amit Ilosvai hitvány soraiból csinált, az — csoda. Pedig azokból csinálta. Abból a penészbe sülyedt kontár krónikás versből merítette lelkesedéséhez a — bizalmat. S a *Toldi* egyes énekei fölé mottóul odaírt XVI. századi naivitásokat éppen ezért nem lehet bizonyos megilletődés nélkül olvasni. Az ember áhitattal látja köztük Arany nagyratörő s mégis nyugodt szellemét, azt a merészen-biztos kezet,

mely e törmelékekből, e romokból a naiv eposz egyik legmonumentálisabb palotáját építi föl.

Epikai alkotásai, még a kisebbeket sem véve ki (*Kereháza, Szent László füve, Hamis tanu stb.*), mind igazolhatják azt az állításunkat, hogy Arany műsája csak a történelem vagy a mondák levegőjében érzi magát egészen jól és biztosan. *Murány ostroma* (1848) Széchy Mária ismeretes kalandját énekli meg; a *Nagyidai czigányok* (1854) kétségbeesett kacaj a forradalom csodáira; a Byron formái után készült *Katalin* egy Majláth-féle történeti monda művészi fölépítése; a pazar komikummal fűszerezett *Jóka ördöge* alapja egy török népmese, a *Bajusz* egy adoma feldolgozása; a töredékül maradt *Bolond Istók* erősen szubjektív tartalmával szintén belefogódzik legalább egy közmondásba (Bekukkant, mint Bolond Istók Debreczenbe) s végül itt van a hún mondakörből nagyszabású trilogiának tervezett epopéja első része, *Buda halála* (1864), melynek motivumait a költő az »idők vén fájának egy régi levelén találta«.

Ez az utóbbi az Arany nagy és komoly

epikai talentumának legérettebb gyümölcse. A trilógia szempontjából csak expozíció, de azért magában is kerek egész. A költő *hún regé*-nek nevezi, az olvasó azonban egy hatalmas történet megrázó jelenetei közt bámulja azt a művészetet, mely a gyér hagyományból ezt a fenséges idomu mesterművet tudta megalkotni. Van benne valami meghatóan kezdetleges, mely különben csak látszik annak, voltaképpen nem az, — jóval több: az egyszerűség fensége. Mintha *Buda* és *Etele* vészjósló viszályaiban az ős nemzeti élet nagyarányú alakjai, szilaj erkölcei, vad szenvedélyei nyomakodnának fel előttünk — közöttük az ármánykodó, fakósárga arcú, gonosz *Detre*, az egymásra gyűlölettel támadó asszonyok, a keserű *Hilda* és az izzó indulatu *Gyöngyvér*. Csak néhány alak, egy tragikus összeütközés történetének szigorúan kimért keretében, de biztos, erős kézzel megrajzolva. Vérökben ott lobog a bekövetkezendő vész üszke. Minden szavuk, minden lépésük egy-egy rugó a cselekmény tovább fejtésében. A fejedelmi testvérpár ellentétes vonásai a jövőndők előre vetett ár-

nyaiként szökkennek szemünkbe. Az idősebbik, Buda, könnyen sértődő, ingadozó, gyámoltalan. Maga is érzi gyarlóságait s éppen ezért megosztja az uralkodást öcsésével, Etelével. Csakhamar megbánja s a gyanú zöldszemű szörnye pusztulásba kergeti. Etele sem ment az emberi hibáktól. Nemes királyi tulajdonságai daczára enged indulatainak, hallgat a nagyravágyás szavára s ezek oly tetre ragadják, melyre az égiektől nincs bocsánat: párban, de félig orvul, megöli bátyját. Eddig a trilógia exozicziója. A második részből (*Ildiko*) és a harmadikból (*Csaba királyfi*) csak érdekes és erőteljes töredékek, meg a mese váza maradt fenn.

Arany ezzel a trilógiával nemzeti naiv eposzunk hiányát akarta pótolni. Ha valaki, ő bizonyára rátermett, hogy ezt megcselekedhesse. A hajdankor igriczeinek, regőseinek és hegedőseinek eléggé nem sajnálható mulasztásait szeretne volna helyreütni, s bár sejtette, hogy az eposz ily formában ez idő szerint nem igen válhatik többé korszerűvé: komoly odaadással és lelkesedéssel foglalkozott nagy tervével. »Ha

későn, ha csonkán, *ha senkinek*: irjad!« És a mit megírt belőle: nyilván láttatja, hogy ez epopéja csonkán maradása örök veszteségünk. A ki a csodaszarvas regéjét a művészi előadásnak annyi elevenességével, a régies nyelvnek annyi bájjával tudta megírni; a ki a jellemzésben oly erős, a szenvedélyek rajzában oly biztos, mint Arany volt: fölül kerekedett volna az időkön — s korszerűség ide vagy oda! — hatalmas szerkezetű trilógiáját minden idők számára alkotta volna meg.

Kisebb elbeszélő költeményeit méltatva, külön kell megemlékeznünk egy rendkívül bájos népies beszélyéről, az *Első lopás*-ról, mely a maga nemében igazi kis mestermű s a legnemesítőbb hatású költői termékek egyike, melyeket valaha poéta-ember a nép számára írt. Egyszerű falusi történet, erős erkölesi célzattal, de egyuttal az objektív művészet minden fényes tulajdonságával. Arany költői egyéniségének egész valója, rokonszenves lényének minden jósága megnyilatkozik e kis műben. — szinte kiérezzük belőle a teljes embert, azt a művészt, a ki egy hét-

köznapi történetet mesélve lehajol a néphez s az elesettet, a védtelent, a gyámoltalant fölemeli a megtisztulás és újjászületés átjobbitó forrásaihoz. És külön kell megemlékeznünk *balladáiról* is, melyeknél tökéletesebbeket e műfajban senki sem teremtett nálunk. Írtak azelőtt is balladákat, de azok csak krónikás énekek, terjengős lírai mesék voltak. Hiányzott belőlük a lélek: a tömör szerkezet meg a cselekmény drámaisága. Arany itt is a népköltészeti termékeket vette mintául s a skót meg az ó-székely balladák alapján megteremtette a valódi *drámai dalt*. Gyulai Pál méltán nevezi őt a ballada Shakspearejének. Egy-egy nagy történetet — egész tragédiákat — így tömöríteni, elrendezni, megformázni; a szereplő egyéneket erős drámai akcióban, plasztikus mozgásban, a vágató események árja közt legjellemzőbb vonásaikkal feltüntetni s kedélyünket az előadás erélyével művészileg meghatni: ehhez Arany ért legjobban. A ki ezen a téren követni akarja: csak utánzója lehet s csak gyöngébbet alkothat. Szereti a komor, sötét tárgyakat, melyekben a rejtélyes

játszsza a főszerepet s a képzelődés csapkodó fénye világítja meg az egyes részeket (*Ágnes asszony, Bor vitéz, Éjféli párba, Ünneprontók*). A történeti tárgyúakban a szűk keret daczára gyakran egész korszakok képe elevenedik meg előttünk, — gondoljunk csak *Ötödik László-ra*, a *Tetemre hívás-ra*, *Pázmán lovag-ra*, a *Welszi bárdok-ra*, de főkép *Szondi két apród-jára*, melyben játszva küzdi le a legszövevényesebb szerkezeti akadályokat. Nem csoda, sőt egészen természetes dolog, hogy egyik kiváló aesthetikusunk, *Greguss Ágost*. Arany mintaszerű balladáiból szűrte le e műfaj elméletét. Beszédesebb, világítóbb és teljesebb példákra nem talált volna sehol sem.

Mit mondjak lirájáról, a melancholia és humor e csodásan gazdag dalvilágáról! A Petőfi utáni kor lírai handabandái közt mily nemesen egyszerű, fenségesen komoly, szivetrázóan megdöbbentő hangok ezek! Mily változatosság a tárgyokban, mily őszinteség és igazság a hangulatokban! Talán nem hat könnyedén és közvetlenül, de ha átengeded lelkedet e vívódó sziv

nagy fájdalmainak, érezni fogod mélységeit és melegét. Nem szenvedleg semmit: az igazat daltolja. Benső szükségből árad ki s istentől nyert tehetségeit sokoldalú tudással mélyíti szakadatlanul. Nem játékból ír. Célja nem a pompázás, a külső hatás, de az igazság keresése. Maga mondja egy Erdélyi Jánoshoz intézett levelében: Ha valami, a költészet *meggyőződés dolga*; vezércikket lehet írni meggyőződés nélkül, de jó verset nem. Izról-izre át van hatva hivatásának komolyságától s nem az olcsó tetszés számára dolgozik. Elmélyed a költészet édes-fájó titkaiba s önzetlenül szolgálja a műzsákat. A szépet a szépért szereti, a munkát a munkáért becsüli. Magányos világa elég gazdag arra, hogy hitet, vigasztalást, megnyugvást találjon benne. Midőn millióknak teremtet, bizonyynyal millióknak él. Megmegzendül öröme, bánata, de főképp nemzetének, fájának gyásza és dicsősége az, ami ihleti. Ez az a »szent«, az a »magasztos«, mely besugarazza álmait s ott lebeg működésének egésze fölött is. A *Dalnok búja*, *Ősszel*, *Rachel síralma*, *Széchenyi emlékezete*, *Rendületlenül hal-*

hatatlan énekek, a magyar hazafias lira leg-
tartalmasabb darabjai, koruk lelke lüktet vala-
mennyiben. A *Dante, Gondolatok, Honnan és
hová, Fiannak, Kertben* stb. című költemé-
nyek megannyi mértföldmutatói egy roppant
látkörnek, melyet a bölcsészet, lét és vallás
problémái határolnak.

De mindegy, bárminő genre áll előttünk,
komoly vagy humoros, óda vagy népdal: Arany
sohasem tagadja meg önmagát. Mindig egy szilárd
jellem, egy erős, nagy egyéniség kifejezése
az. Itt is szívesen hajlik a tárgyias felé, érzé-
seit szereti képekben feltüntetni, kedvvel rész-
letez, de szíve dobogása tisztán keresztül csen-
dül a rimeken. Tud álmokba ringatni, meghatni,
tud mindenhez, csak ahhoz nem, hogy amit ír:
lángész munkája. Szerény és férfias. Nyugodtan
halad a maga külön csapásán s megvet minden
léhaságot »Józan, okos mérték« a mértéke.
Egyetlen költőnk, akinek lantján nem zendül
szerelni dal, talán azért, mert Petőfi tüzes dithi-
rámbjai után fölöslegesnek tartja erre vesztegetni
az idejét. Különben sem közlékeny. A magánéle-

tét érintő részleteket szívesen formálja objektív képekké s el-elburkolja. Fél a piactól, s a politikai és irodalmi dulakodások láttára magányába menekül a régi jóízű magyar poétákkal foglalkozik, sok tudással s gonddal írt elméleti tanulmányokban vitatja meg a magyar költészet szükségait, fordítja Shakspeare-t és főkép — Aristophanest, akinek maró szatirája mintha korára illelnek. Szakadatlanul kezében van a toll, mert váltig azt hiszi, hogy még mindig — tartozik valamivel. Pedig már jóval megelőzőleg csak a nemzet volt adósa neki. S adósa is maradt. Azzal a »független nyugalommal«, melyről még teljes erejében, reménykedve, vágyakozva, álmodozni mert. Most már föltétlen nyugalom az osztályrésze, de osztályrésze egyuttal a halhatatlanság is. Minden időknek egyik legnagyobb költője marad s a magyar költők közt bizonynyal ő lesz mindig a legnagyobb — művész.

III

LÍRAI DUHAJKODÁSOK

A forradalom utáni magyar lírának, nem számítva ide természetesen a multból átvett örökséget, sokáig nem volt határozott karaktere. Petőfi nagy egyénisége és tüneményes lángelméje szinte szédítőleg hatott a kisebb tehetségekre. Ezek az ő fényében vergődtek s nem bírva sem tudását, sem izlését: a népies fintort, a hazafias duhajkodást, az izetlen, póre handabandát tették meg művészeti elvnek. Ezekben a komoly időkben az ő szerepök nem volt sokkal komolyabb, mint valamely gyászszerartáson rosszul alkalmazott kocsmai nótázás. Zsinóros és sallangos érzelmek, mély honfibút szenvedő üres hazugságok, a belső és külső formák teljes

elhanyagolása, sőt megvetése: íme, ebből állt művészetök. Ráadásul a népies örve alatt be-csempészték még a vidékiességet is. És jóformán föltétlenül, kényükre-kedvükre garázdálkodhattak, mert kritikai ellenőrzés alig volt s a közönség egy jó nagy része — nem lévén más vigasztalása, mint az irodalom — rokon-szenvezni látszott cizfrálkodó hazafiságukkal, léha érényeikkel. Végre is, ha egy csoport író összeáll s minden erejét arra használja föl, hogy bolondokat csináljon: megcsinálhatja. De sohasem teheti ezt büntetlenül. Petőfi maga mondta ki azt az egyszerű, de mély tartalmú axiómát: »az idő igaz és lerontja, ami nem az«. Arany János pedig, mikor az éktelen csimpol-lyázás zajában végkép elvesztette fejedelmi türelmét, iszonyú megvetéssel dobta közéjük azt a megjegyzést, hogy a »költő s . . . czipész-
inas nem egy«.

Valóban nem. De Arany sokkal komolyabb művész volt, hogysen e felszínes és czéda lelkekre hatást gyakorolhatott volna. Akiben, kivételesen, volt tartalom, az úgyis az ő csa-

pásán haladt, — a túlnyomó, lelketlen rész azonban vidáman hanczurozott tovább s hányt a cigánykereket a költészet berkeiben. Szent Kleofás! milyen karaván, és milyen látványosság! Odakünn az utcán a zsinór, a snjtas, a czifraszűr, a fokos, a krinolin volt a módi, — az irodalomban a nagyokatomdás divatja járta meg a káromkodás. Poéták egész raja támadt, kiknek legnagyobb része cigány és boroskancsók mellől lépett az életbe s a szomorú napok láncz-csörgésére hetyke sarkantyűpengéssel válaszolt. Tompa allegorikus biztatását: Fiaim, csak énekeljetek! nagyon is megfogadta ez a mámorban fuldokló nemzedék s csakhamar olyan észbontó cziterázás támadt mindenfelé, hogy maguk Apollo leglelkesebb papjai is megsokallották. A veréb versben csipogott, a tyúk rímekben kotkodácsolt. Sohasem volt Magyarország-nak annyi kadencia-faragója, mint ezekben a lármás napokban. Eszeveszett, folytonos tüntetésekkel s bolondításokkal tarkázott összevisszaság volt ez. Mindenki ivott, tánczolt, deklamált. Én még jól emlékszem a Liszniai Kálmán

és Vahot Imre szavaló körútjára. Bejárták az egész országot verssel és díkeziókkal, csak úgy, mint Reményi a maga bolondító hegedűjével s a hazafias szavakat nyomban követték a még hazafiasabb dinom-dánomok.

De talán mégsem szabad őket teljesen elítélni. Kétségtelen, hogy ezekben a napokban a közönség minden mozgalmat a politikai tüntetések szempontjából mérlegelt és méltatott. Az irodalomban nem a művészi szépet kereste, hanem a hazafias czélzatot. Szerfelett olcsó eszközökkel lehetett nagy hatásokat elérni s a lázas és reménykedő napok hangulata felette alkalmas volt arra, hogy fiatalabb verselőinket végkép megtéveszsze. A közizlést szolgáló e kisebb tehetségek rögtön magukra öltötték a tömeg minden czifrázkodását, mint a patakviz fölveszi annak a környéknek a színeit, melyen áthalad. Túlhajtottak mindent, főkép a magyar erényeket, de ez hazafias rajongásból, közös politikai mámorból történt. A napok hangulatának éltek és kétségkívül hatottak is.

Ezek közt a különczködő és különös lények

közt, kiknek nagy részét immár a feledés fátyola borítja, a legtehetségesebbek, de egyuttal legsujtásosabbak egyike *Lisznjai Kálmán* (1823—1863). Vékony, czingár legényke — mint Jókai írja róla — hősi taglejtésekkel, bendegúzi méltóság az arczán. Egyszer divatosan fodrozott hajfürtökkel, jaquemar-kezttyűvel, de hozzá világoskék delivörös hajtókájú pitykés dolmányban, másszor meg párisi divat szerint kicsípve, de borzasan, nyakkendőtnen s fokossal a kezében. Kisebb baja sohasem volt, mint halálos betegség s kevesebb pénzre sohasem volt szüksége, mint ezer forintra. Finom, kellemes, szeretetreméltó ember, egész lénye csupa kedély, pajzánság és játsziság. Bohémebb költője nincs ennek az egész korszaknak. A pompázás, a szóvirágok — tulipánok, pántlikák, lilimtej és szivkalácsok tömegétől alig látunk valamit igazi tartalmából. A nagyotmondások korát éltük, de olyan nagyokat senkisémm tudott mondani, mint ő. Petőfinek, akit imádott, egyszer azt mondta: Te felhőket eszel és isteneket hánysz! Versei legnagyobb része ma egyszerűen — lehe-

tetlenség, de akkor sokan a költői eredetiségnek kápráztató megnyilatkozásait látták bennök. Különösen *Palócz dalai*-ban, melyekben a jó palóczok sajátos szavai s népi szertartásaiknak színes rajzai szerfelett érdekeseknek tetszettek s az ujság hatásával hatottak. Azt hitték, hogy Lisznai a költészetnek eddig nem ismert kincsbányáira bukkant s az ott felfedezett nemes érzekből nábobí módon pazarolhat. Egyes darabjait lefordították németre és francziára is, de csakhamar nyilvánvaló lett, hogy ez az egész palóczkodás nem egyéb mint szeszélyes költői játék, ártatlan gyermekkori reminiszczeniák, minden komolyabb tartalom nélkül. Ami kedves bennök, egy-egy tiszta dal (*Édes hazám . . . A szécsényi kisasszony* stb.) az éppen azért szép, mert nem a palóczkodás révén lesz azzá, hanem mert Lisznai gyermeki kedélyének őszinte kiáradása.

Egyébként pedig fegyelmezetlen lelke, habzó vére, rakoncátlan természete vitte, mint a vágató paripa, tüskön-bokron keresztül. Jobb sorsra érdemes tehetsége szétröppentyűzte magát

ezerszínű dalrakétákban. Az exaltációra föltétlenül hallgatott, az izlésre legkevésbé. Minden igazság eltorzult a kezében. Realizmusa nem volt egyéb, mint a művészet vidékiessége. Költészetének gyümölcsei olyan aranyalmák, melyeknek belseje — hamu. Petőfi bájos és jellemző egyszerűségeivel szemben ez az üres pompa szinte leverő hatású. Határozott visszaesés. A természet nagy költője örök mintákban mutatta fel, hogy kell egy-egy képet az igazság erejével s a hangulat színeivel megelékesíteni. Lisznyainál oly túlzásokra találunk, melyek a lírai hagymáz határait érintik. Ime, egy nyáréji hangulat rímes különlegessége:

Linglanglong — harang bong,
 Lityilüty — madárfütyty,
 Lilola — fuvola,
 Lomblengés — csengés,
 Lágy zsongás, zsibongás,
 Pötyögés, pityegés,
 Cziezergés, perczegés,
 Zizzentő kis szecsckő,
 Sziniszin, czinczinczin,
 Ityimpinty, lintyimbinty.

Ümmögés, mümmögés,
 Kakmukpukk, ufmakmukk,
 Kirikvakk, kvakkvakkvak . . .

Aki ilyeneket le tud írni s ezeket szépségeknek tartja: az lehet nagyon szeretetreméltó bohém, de azzal csakugyan nem lehet vádolni, hogy művésznek született, ahogy egy másután megjelenő kötetei (*Új palóczi dalok, Dalzongora, Madarak pajtása*) nem is emelkedést, de fokozatos hanyatlást jeleznek.

Lépten-nyomon lehet érezni, hogy ebben a korban — annyi viszontagság, kétségbeesés, reménykedés korában — az írók túlnyomó részét nem a magasabb művészet eszményei lelkesítették, hanem a magyarság fenmaradásának gondolata. Ebből magyarázható ki még az is, hogy a vidékiességet, a mi bizonyynyal veszedelem, mert modor, a költészet egyik frissítő elemének, újító forrásának képzelték. Irtóztatós tévedés volt, de részben hazafias elfogultságból történt s ez talán némileg mentheti. Nem szeretek a saját felekezetemről kicsinylőleg beszélni, de ma, midőn ezek a tévedések oly tisztán láthatók s

a verses kötetek egész garmadáját olvashatjuk végig abból a korból minden meghatottság nélkül: a szomorú szüret eredményéről kötelesség rövidesen beszámolni.

Kétségkívül Liszniai Palócz Dalai-nak hatása alatt virágzott fel ez a modoros poézis, mely üres czifrázkodásaival ma már csakugyan nem egyéb, mint irodalomtörténeti kuriózum. A múzsa is alkalmazkodott a kor divatjához: ropogós, fodros szoknyát viselt, kendőzte magát, kihívó, hetyke, ledér mozdulatokkal járt az utcán s teljesen megfeledkezve égi származásáról, beállt markotányosnőnek. Így történhetett meg, hogy minden tehetség és egyéniség nélküli emberek, a kikenél a dalköltés nem benső lelki szükség kiömlése volt, csakúgy kápráztattak ezekben a napokban, mint erőszakos furcsaságaikkal valamikor régen az ugynevezett debreczeni iskola mesterkedői.

Itt van például *Szelestey László* (1821—1875), a ki eleinte Petőfire esküszik, de aztán Liszniai Kálmánt jobban megérti. Első kötetével (*Érzelemvirágok*) nem bájol el senkit, de a

Kemenesi czimbalom-mal meg a *Falu pacsirtájá*-val nagy port ver föl. Csupa cziráda, csupa sujtás. Felbokrétázza magát a Kemenes-vidék szólamainak, főkép szavainak pántlikáival s rikító izléstelenségével az egeket hasogatja. Ember legyen a talpán, a ki ma megemészti. Lelkesedése szinte félelmes, mint a delirium. Egyébként lengedező, hajlongó nád ember, a ki kötetről-kötetre változik, mindig másokat mimel és sohasem jut — magához. Ma Petőfiért rajong, holnap Liszn yait utánozza, azután meg Hugo Viktort. Későbbi kötetei, a *Tündérvilág*, *Pásztor-órák* csak változást jeleznek, nem haladást. A *Rab álmái*-nak országos sikere pedig politikai okokra vezethető vissza. Izetlen szatirája, száraz és nyers humora, kietlen hangulatai ma többé nem hatnak meg senkit. Összes költeményeiből egykét dal maradt meg a nép ajkán (*Balatonon jár a hajó — Ez az utcza végig sáros*), mint rendszeren csak az szokott megmaradni, amiben van némi igazság.

Ide tartozik *Spetykó Gáspár* is, a ki régebben kedvelt híve volt Bajzának s annak élet-

telen idealizmusát szolgálta, később azonban szakított a mester tanaival és a mátravölgyi tájbeszéd különlegességeiben kereste a magyar művészet titkait. *Gyöngyvirágok* című kötete annyira vidékies, hogy szinte odatapad a mátravölgyi rögökhöz. *Hegyháti dalok* című kötetével ennek az iránynak hódol *Csermelyi Sándor* is, de, dicséretére legyen mondva, később legalább észreveszi tévedését s *Lirai költeményeivel* és *Legujabb verseivel* jóvá teszi az első próbálkozás bűneit.

Petőfi szaggatott idomú, apró rhapszódiai, a *Felhők* szintén alkalmas minták voltak arra, hogy ez időszak pongyolaságra különben is nagyon hajlandó poétáit végkép megtéveszszék. A nagy költő villámló gondolatait természetesen az ntánzóknál kopár ötletek váltották fel, a forma összetörésében azonban alaposan túl tettek rajta. Csak a különben tehetséges *Székely József Szeszélydalok* és *Kalárisok* című kötetait kell végiglapoznunk, hogy fogalmat nyerjünk arról, hova fajult és mi mindenre vetemedett ez a líra. »Dahomeji fantázia!« kiált fel rémülten Erdélyi

János. Az. S az ürességekért és izetlenségekért éppenséggel nem kárpótol bennünket a költőnek az a hazafias vallomása, hogy annyira magyarnak érzi a természetét, még az — *atyját is megverné!*

Túlvágna e munka keretén kitérni ez időszak minden egyes verselőjére, kik Petőfi nagy egyéniségét teljesen félreértve a vidékiességben keresték a népiest, a duhajkodásban a genialitást. Csak jelezzük ezt az irányt. Ma szinte bajos megérteni, hogy ez a poézis hathatott, de viszont megnyugtató látni, hogy szerepe csakhamar lejárt. Az új múzsa lobogós ingujjban, röpködő csikós-jelmezben, czifra pruszliban, árvalányhajás kalapban, pattogó karikással s nem kevésbé pattogó szítkokkal, a rakoncátlanságok szilaj paripáján belenyargalt az alföldi puszták délibábos kódébe s miután lelkes rohamában magyar mentének nézte az alkony-eget, aranygomboknak a csillagokat, égi szabómesternek az atyauristent: a politikai élet komoly fellendülésével — hála isten — úgy elveszett a szemünk elől, mint az a mámor, melynek gőze megteremtette.

IV

KÜLÖN UTAKON

Volt azonban egy másik, kevésbé exaltált csoport, mely nem hódolt az uralkodni kezdő új divatnak, sőt a művészet követeléseit mindig tiszteletben tartva nyíltan szembeszállt azzal. A népiest elfogadták ők is, de nem esküdtek rája föltétlenül. Ideáljuk a nemzeti műköltészet volt. Bizonyos konservatismus, mérséklet és korlátoltság jellemezte őket. Kevesebb tehetséggel, de annál több igyekezettel és szívóssággal küzdöttek elveikért s ha nem is győztek, de nem is buktak el.

Ezek között első sorban *Gyulai Pál* (szül. 1826.) érdemel figyelmet. Akkor még fiatal, tettvágyaktól égő elme, a ki azonban nagyon jól ismeri

tehetségei körét és tartalmát. Meg is marad mindig abban a körben, melyet mindjárt eleinte gondosan kiczégrézett és bekerített magának. Ez a kör aránylag nem terjedelmes, de nem is szegényes. A fődolog az, hogy az övé. Egész élete abból állt, hogy szeretettel és gonddal kutassa át minden zigét-zugát. Nincs itt egy rögcse sem, egyetlen fűszál sincs, mit a tulajdonos alaposan nem ismer. A közepén egy kissé ósdi stilben épült udvarház áll, de benne minden ragyog a tisztaságtól. Régi fák árnyalják, melyeknek lombjain vidám napsugár játszik és madarak énekelnek. A kertben virágok, az utakon padok, — odább a méhes, a kut, meg egy tavacska is. Minden kellemes és világos. A hol a szabad természet valami szövevényeset, valami szabályellenest akarna létesíteni: a gondos kertész ollója bizonyynyal rögtön megakadályozza. Itt rendnek és átlátszóságnak kell uralkodnia. Így kívánja a gazda, a ki féltékeny és büszke erre a kis birodalomra. Boldogan sétálgat benne föl-alá s ilyenkor jóságos mosoly játszadozik az arcán, a lelkében meg valamely költemény öt-

lete motoszkál. És sohasem sétál tovább, csak a kerítésig. Az persze aztán nagy baj, ha a kerítésen túl, odakünn a szabad mezőkön valami rakoncátlankodás történik. Ez rögtön kizavarja őt megszokott nyugalmaiból. Ilyenkor az arca haragos lesz, szeme villámlani kezd, fölkapaszkodik a palánkra s apró ökleivel megfenyegeti a csendháborítót, miközben maga csinálja a legnagyobb lármát.

Az ő nagysága voltaképpen kicsinységekben áll s ereje bizonyos, a szó nemesebb értelmében vett korlátoltságban rejlik. Van néhány igen szép verse (*Horaczius olvasásakor — Szeretnélek még egyszer látni — Margit szigetén* stb.) egypár megható rajza (*Egy régi udvarház utolsó gazdája*), melyekből igazi poétai lélek sugárzik ki, de általában véve képzelődése vékony, leleménye nagyon csekély. Ha témákat, hangulatot, szint készen kap, akkor nagyon ügyesen tudja formába önteni. Ritkán eredeti s épp oly kevésbé termékeny. Maga írja egy helyütt: »a múzsa is csak asszony s csak azt fogadja kegyébe, a ki teljes szívét, egész életét neki áldozza«. Ő maga

azonban nem követte ezt a jó tanácsot: nem volt elég becsvágya és szerelme hozzá. Inkább kritikusnak született. Az analysis, a pepecs az ő igazi eleme, az ő valódi birodalma. Itt nemcsak úr, de művész is. Föltétlen ura anyagának s művésze a formának, melyben korrajzzá vagy jellemrajzzá, emlékbeszéddé vagy tanulmánynyá idomítja anyagát. Prózája a legjobb s legnemesebb, mit e nemben fölmutathatunk. Nagy irodalomtörténeti monográfiái — Vörösmarty életrajza, Katona Bánk-bánja, a Kemény Zsigmond-ról, Eötvös Józsefről stb. írt essay-k — nemcsak kitünő studiumok, de stíl dolgában valódi mesterművek, melyekkel újabb aesthetikusaink közül legfőlebb a *Beöthy Zsolt* mindig tartalmas és fényes prózája versenyezhet. Polemikus és éles bírálatai miatt sok kellemetlensége volt. Kortársai nem nagyon hizelgően nyilatkoznak róla. Egyik elnevezi »jégverésnek az irodalom kertjére«, a másik epébe mártott tollát emlegeti és elfogultsággal vádolja. Szeretni csakugyan kevesen szerették; inkább boszankodtak rá és féltek tőle. Eszével, kitartásával, szívósságával

a vezérségig küzdte fel magát. Azon a polczon, melyet sikerült elfoglalnia, igen sokat tehetett volna s ő maga valószínűleg nem látja: mi mindent mulasztott. Annyi bizonyos, hogy írói gárdát nem nevelt maga körül, a kik pedig rideg elveinek zászlóját követték: csakhamar kedvetlenül, csüggedten, fáradtan dőltek ki mellőle. Irodalmi diktatorságának kétségkívül voltak diadalai, de ezeket nem merném a szeretetgyőzelmeinek nevezni. Nagyságából egy kellék mindenesetre hiányzik: a nagy szív.

A nemesebb ízlés fejlesztésére nézve rendkívül nagy szolgálatokat tett ez áldatlan napokban *Szász Károly* is (szül. 1829.). Sokoldalú tevékenysége szinte kápráztató. Petőfi költészetének őszinte dicsőítői közé tartozik minden elfogultság nélkül. Szellemét és utmutatásait nem fogja fel egyoldalulag. Nemcsak a népiesen nemzeti költőt látja benne, de felismeri e nagy szellem európai értékét is. Petőfi rajongott Shakspeareért, szerette Dickenst, Byront, Shelleyt, csodálta Hugo Viktort, erősen hatott rá Hegesippe Moreaux és szerette, sőt pompásan fordította is Berangert.

Mintha közelebb akarta volna vezetni nemzetét a nyugati műveltség és izlés világához. Mindez nyilván láthatóvá teszi, hogy az a költő, ki egykor világszabadságról álmadozott, a világ-műveltséget sem vetette meg. Már maga az a tény, hogy Vörösmartyval és Aranyval összeállt egy magyar Shakspere létesítése céljából: fényesen bizonyítja ebbeli törekvéseit. Tágítani akart minden korláton, mely akadályozni látszott nemzete szabad fejlődését.

Beszélhetnék én itt bőven Szász Károly eredeti költői működéséről, mely egészében véve egy minden szépért lobogó lélek megnyilatkozása. Nem teszem, mert működésének van jelentősebb része is: *műfordításai*. Mint eredeti író: nagyon gazdag termést mutathat fel lírában, eposzban, drámában egyaránt. De szolgáljuk az igazságot és mondjuk ki bátran, hogy ránk nézve fontosabbak azok a sok szeretettel, műgonddal s nagy bőségben átültetett idegen virágok; melyekkel irodalmunkra s közönségünk izlésére a lehető legjobbkor nemesítőleg hatott. E tekintetben senkinek sincs nála nagyobb ér-

deme, és senkisémet nem tett rá jobban, hogy ezt megcselekedje. Tudás, izlés, lelkesedés, rendkívüli könnyedség és hajlékonyság a technikában, szinte játékká, élvezetté tették neki ezt a hasznos és minden tekintetben tiszteletreméltó vesződséget. A világirodalom legkiválóbb szellemei vonulnak el előttünk az ő működésében. Felhangzik a hatalmas Nibelungi Ének s érczes ütemei közt egymás után tűnnek fel: Shakspeare, Molière, Danté, Hugo Viktor, Byron, Lamartine, Goethe, Schiller, Beranger, Heine, Moor, Longfellow, Horác s még számosan. S nem rímeiket hozzák magukkal, hanem a lelküket. Az emberi szellemet és tudást mélyítő, termékenyítő tartalmukat. Gazdagságukat, kincseiket a mi szegénységünk rideg tüzhelyéhez. Azóta mintha jobban látnánk, többet érnénk s nemesebbek volnánk. *Neki* tartozunk érte hálával.

Rokonszenves, meleg kedélylyel társul az előbbiekhöz s egyvívású törekvések és benső barátság révén mintegy triaszt alkot velők *Lévay József* (szül. 1825.) a magyar Burns, mint őt régebben nevezni szokták. Én nem hasonlítom

hozzá, mert nem akarok levonni semmit az eredetiségéből. De különben sem tartanám szerencsésnek a párhuzamot, mert nagyon sok bennök a teljesen elütő vonás. Kétségtelen, hogy Lévaynak kedvelt poétája a skót-költő s ezt azzal is bebizonyította, hogy egy kötetnyi verset fordított tőle. A természet gyermekét szereti benne, a hogy Petőfi a szabadság dalmokát szerette Berangerben. Utánozni azonban nem utánozta sohasem. A nyájas szerelem, a komoly barátság, a vidám társas élet, a mindig hű természet igazszavú költője ő. Egyszerű és őszinte lélek, minden cifrázkodás és hamisság nélküli poétai szív. Szelidsége, jósága szinte lesugárzik arczáról s kiragyog a verseiből. Kedélyének még hullámzásában is van valami kellemes, édes ritmikuság, mely közelebb áll a békéhez, mint a háborúhoz. A Petőfi-kór láza érintetlenül hagyja. Önérzetes, de egyuttal szerény és alázatos. Nem akar többnek látszani, mint a mennyinek érzi magát. A szabálytalanságoktól csakúgy irtózik, mint az álságtól. Összhang és tisztaság a jelszava. *Költeményeinek* első gyűjteménye 1852-ben

jelent meg, melyet 1856-ban *Ujabb költeményei* követtek. Akkor állt elő velök, mikor legtöbb szükség volt az őszinteségre. És Léway nem restelte bevallani, hogy éppenséggel nem bájolja el az a lírai handabanda, mit a Petőfi-utánzók dulakodása támaszt körülötte. Szívére hallgatott s zengte, amit érzett. Mély és igazi honfíbi fakasztotta fel ajkán a *Babiloni vizeknél* című elégia megható strófáit, még mélyebb s igazabb érzés a szabadságért rajongó *Mikes* halhatatlan énekét. Ez az utóbbi azok közé a versek közé tartozik, melyekből egy is elég, hogy költője nevét örökítse. De Léway kedélyéből tisztán és üdén áradt a szívhez szóló dalok egész raja s köztük több olyan, melyet országszerte énekel a nép. (*Száraz ágon bús gerlicze turbékol, — Ha meghalok, szellő legyen belőlem.*)

Irodalmi pályafutásának félszázados fordulóján áll, de hanyatlást eddigelé nem mutat. *Összes költeményeit* 1883-ban adta ki két kötetben, *legújabb verseit* pedig 1897-ben. Érdemei és népszerűsége daczára sohasem törekedett elhagyni szülőmegyéjét, melynek köztiszteletben részesülő

fojegyzője. Távol az irodalmi élet meglehetősen szeretetlen központjától, megőrizte lelkének nemesebb értelemben vett naivitásait, kedélyének gyermeteg vonásait. Azok közé a költőink közé tartozik, a kik első sorban a maguk kedvteléséből dalolnak s nem törődnek a dicsőséggel. Dalolnak, mert jól esik, mert boldogít. Nem a Kisfaludy-társaság és nem az akadémia lebeg előttük (bár érdemes tagja mindkettőnek), hanem az erdők, a mezők, a hámorok meg a vadásztanyák. Azért szeretik a poézist, mert poézis s egy dal, melyet szív szerint zenghettek el, többet ér nekik a dicsőség minden tapsánál és koszorújánál. A régi költői gárdának egyik legtiszteletreméltóbb alakja. Azt hiszem, nincs is ellensége. Szeretetből, gyengédségből áll egész lénye s szinte elképzelem, hogy a Sajó partján bolyongva mily édes megnyugvással, sőt hálával gondol arra, hogy a »völgyben« maradhatott. Irigylendő, boldog ember! Bizonyynyal részvételle nézi a mi fővárosi dulakodásainkat s bár családtalan: álmainak élve, ideáljainak szolgálva, a szabad természet keblére dőlve, nyugodt lélekkel

nézhet vissza megfutott pályájára s teljes megelégedéssel gondolhatja el, hogy az életből nem éppen a legrosszabb osztályrészt választotta magának.

Ennek a csoportnak legalább időrendiség szempontjából egyik különálló s kiváló költői tehetsége *Vajda János* (1827—1897) is. Zárkózott, szomorú ember, aki nem annyira a világgal, mint magával áll örökös és vészes harcban. Nincs az a fanatikus középkori askéta, aki korbáccsal és törödelemmel jobban sanyargatta volna testét, mint ahogy megmérgezett képzelődése tüzes vasaival ő sanyargatta, gyötörte lelkét. És szinte kéjelgett, tombolt ezekben a vad fájdalmakban, ezekben a képtelen gyötrődésekben.

Mit a világ! A körülötte létezőt félreismerte, kicsinyelte, torznak látta és megvetette. Neki külön, kivételes világa volt, egy lehetetlen, rettentő világ, amelynek bizarr teremtetési proceszszusa mindent szétrobbantással fenyegető, kolosszális tűzijáték képében ott foly le előttünk az *Alfréd regénye* című poémája első fejezetében. Ha látni akarjátok Vajda képzelő tehetségét s

azokat a kínszenvedéseket, melyek azzal együtt járnak: olvassátok el ezt az égő, világokat felforgató rhapsódiát; nézzétek meg ezeket a lángban, vérben hömpölygő képeket; ezeket az emberiséget elseprő és új teremtés jogát követelő rémes víziókat s köztük a költő fuldokló szívét...

Szeretem ezt a poétát, a maga nagy erejével. mély megindulásaival és viharos pathosával. Zordságában sok van a fenségesből. Röpte méltóságos, komoly és merész, mint a sasoké. Egész lényében annyira külön álló, egyedüli, hogy szinte megdöbbsent. Költészete a borongó ég, a zúgó oczeán, vagy a roppant nagy, komor hegyek hatását teszi rám. Azért szeretem, mert nem közönséges, nem hétköznapi, de ritka, rendkívüli, szertelen. Nem tartozik azok közé a költők közé, kik témákat dolgoznak ki; de azok közé, kiket egy-egy probléma összeráz s alkotásaik nagy része a fájdalom túláradása. Lírájában a tragédia elemei zajlanak. Duzzad az erőtől, ég a szenvedélytől s keserűségében néha úgy tud süvölteni, mint a vihar vagy Shakspere hősei.

A Petőfi utáni korszaknak kétségkívül leg-

önállóbb, legtartalmasabb lyrikusa. Van benne valami tüneményszerű, valami rendkívüli. Talán a diabolikus, talán a szertelen, de bizonyos, hogy az a sajátosság kizárólag az övé. Heves indulatok, erős szenvedélyek megrázó hangú költője ő. Minden költeménye egy-egy szilánk égő agyából, egy-egy darab vérző szívéből. Az ő glóriája csakugyan oly fény, mely egy tövissel koronázott homlok körül ragyog. Magát dúlja föl, hogy teremthessen. S ha meghat, ha megráz, ha megdöbrent: meg lehetünk róla győződve, hogy ennek a lelkünkben támadó hatásnak keserves árát az ő szíve százszorosan fizette meg. Tépelődő, vivódó, magát emésztő lélek. Szomjuhozza a nagyot s kis emberek tépdésik meg koszorúját. A művészet áldó és engesztelő világában a legzordabb utakat kereste, a hol minden lépését vér és könny jelöli. Dicsőségének valóságos martinja. A mulandó élet csak arra való volt neki, hogy az örökkévalók után törhessen. Költői vagy művészi becsvágy sohasem lobogott tündöklőbben és vészhozóbban, mint az övé. »Forogni körbe nem tudott, nem akart, hát

örökké társtalan, boldogtalan» maradt. A harmónia, mely életéből teljesen hiányzott, mintegy kárpótlásul, vigaszul, annál bővülőbben jelenik meg egy-egy kiváló remekében. Aránylag keveset dolgozott, de a *Virasztók*, *Luzitán dal*, *Tarasz felé*, *Gina emléke*, *Váali erdőben*, *Nyári les*. *Húsz év múlva*, *Üstökös*, *Harmincz év után*, stb. stb. czimű költeményei a magyar líra legszebb termékei közé fognak tartozni mindenkor. Nem népszerű költő, mert félelmesen komor és fenyegetően elégedetlen. Mint egyik kortársa írja róla: olyan keresztesháborúbeli vitéz; előbb levágja az embert, aztán megénekli. Indulatos, zord, lázadozó természet. Pesszimizmus a szárnya, felhő a levegője. A forradalom utáni lírát erős bölcselmi tartalommal mélyítette s új hangokkal gazdagította. Olyan dolgok bántják, amiken nem lehet segíteni. Ha a maga nyomorúságairól beszél: az egész emberiségen elkövetett igazságtalanságok vérzik meg szívét. Nem az én feladatom: megillető helyét kijelölni a magyar líra történetében. Én csak egy véleményt akarok róla mon-

dani, mely az ő egyénisége nagy arányaihoz mérve kisszerűen és tán közönségesen hangzó, de amelylyel én mégis maradandóságát akarom apostrofálni: *nem lehet őt mély megindulás nélkül olvasni.*

Vidorabb, játszibb, érzelmesebb és lágyabb természet *Tóth Kálmán* (1831—1881.), aki a Petőfi-láz fiatalos hevületeiből elég gyorsan és szerencsésen kibontakozva, még jókor megtalálta a saját ösvényeit s dalaival úgy, mint általában egész irodalmi működéseivel jótékony hatást gyakorolt oly korban, midőn erre nagy szükség volt. Gyermeteg, poétai kedély, tele révedezésekkel és álmokkal. Az isten is dalolásra teremtette s a forradalom után alig van költőnk, ki annyi kedves nótával édesítette volna meg a sirva-vigadó magyar keserűségeit, Petőfi, Arany, Tompa együttevée nem irtak annyi dalt, mint ő. Fűtyörészve haladt végig az életúton, kalapjában bokréta, szívében a jókedv rózsabokra, arczán a mindig szerelmes ember boldog mosolya vagy csillogó könnyei. Igazi lírai temperamentum. Minden kicsiség hat rá, kedélye minden

érintésre megrezdül. A szerelem, a szeretet kölköltője (*Szerelmi vadrózsák*), ábrándos, szűzies érzelmek romlatlan szívű, naiv troubadourja. Csapongó, szeszélyes, könnyed, túláradó és következtlen. Nincs mélység nélkül (*Minek is van a szív s a szívben szerelem? — Halál — Elégiák — Eskü* stb.), de állandó szenvedélye csak egy van: lobogni. Eszményképei változnak, érzése mindig egy marad: a szerelem. A búzavirág-szemű kis leányhoz, a sápadt asszonyhoz, Erzsikéhez stb. írt költemények a tüzes és bájos, a gyengéd és heves dalok egész szerelmi zenekara. Hirtelen támadó, röpké impressziók termékei. Igénytelenek s kedvesek mint a mezei virágok, ezért is váltak oly gyorsan népszerűekké. Élnek ma is, és azt hiszem, még sokáig fognak élni a nép ajkán. Meg-megzendülnek csillagos éjben a pusztákon, föl-föl sírnak az erdők árnyában, a karámokban, a fonókban. Nem kevésbbé népszerűek s méltán, Tóth Kálmán hazafias költeményei. A *Ki volt nagyobb? — Szilágyi Erzsébet — Előre! — Kik voltak a honvédek? —* s az *Aradi vértanúkról* írt költeményei ország-

szerte megtették a maguk hazafias hatását. A honszeretet tiszta forrásából fakadva: lelkes és igaz érzések tolmácsolói, költőjük emlékét híven védő énekek.

Lirikus volta daczára Tóth Kálmán a gyakorlati téren is sok szerencsével oldott meg némely feladatokat. Irodalmi vállalatai, a *Fővárosi Lapok* és a *Bolond Miska* kedvencz lapjai voltak a magyar közönségnek. Amaz szépirodalmi napi lap, mely a régibb s újabb írókat jóformán egytől-egyig munkatársai közé számította s változatos, élénk és tanulságos tartalmával — különösen *Vadnay Károly* szerkesztése alatt — évtizedeken át kitünő szolgálatokat tett a magyar köz-művelődés ügyének; emez első politikai élezt-lapunk, mely a kiegyezés előtti időszak fonák rendszerét tette nevetségessé ezerféleképen. Tóth Kálmán a vigjátékirás terén is sikerrel működött. Darabjai közül *A király házasodik*, meg a *Nők az alkotmányban* számot tevő vigjátékaink közé tartoznak. Mindvégig kedvencze volt a magyar közönségnek, különösen a nőknek, a kik szerették gyengéd érzelmességét, álmodozó kedé-

lyét, szelid melancholiáját s mindig frissen ömlő, szívhez szóló dalait, melyek az immár holt költő síri álmaihoz élő dicsőséget zengenek.

Számos jónevű s szép tehetségű lírikusról kellene még itt bővebben megemlékeznünk, de, fájdalom, terünk szűk volta nem engedi részletes ismertetésüket és méltatásukat. Csak föl-emlegetjük őket, mint az ötvenes és hatvanas évek költői gárdájának kiválóbbjait, kik nagyrészt szintén Petőfi és Arany hatásai alatt indulnak meg, de megvaannak egyéni érdemeik is a szép szolgálatában. Ezek: *Mentovich Ferencz*, főkép *Száraz lombok* című kötetével; a mélykedélyű *Tóth Endre Zengő bokor, Ujabb költemények és Harangvirágok* című gyűjteményeivel; *Thaly Kálmán* lelkes történeti énekeivel s hazafias dalaival; *Szász Béla* longfellowi motivumai-
val s meleg családi lirájával; *Szász Gerő* nemesen szónokias pathosával s eszményekért rajongó lelkesedésével; *Tolnay Lajos* Arany hatásai alatt írt kitűnő szerkezetű balladáival s lirájának erős tartalmával; *Dalmady Győző* gyengéd szerelmi dalaival s érzelmes hazafiságával; *Zalár* értékes

elbeszélő költeményeivel, szárnyaló ódáival s egy-két szép dalával; a korán elhunyt *Tisza Domokos* és *Bajza Jenő* szenvedő fiatalságuk sötét varázsával; *Zilahy Imre* és *Károly* a Sturm und Drang korára emlékeztető háborgásaikkal; *Szabados János* komoly műzsájának hazáról és szerelemről zengő énekeivel; *Boruth* könnyed és friss népdalaival; *Vida József* dévaj kedélyével; *Kuliffay Ede* keresetlen egyszerűségével s végül *Komócsy József* vidám, borongó és szerelmes lelkének változatos hangjaival.

Működésük méltatása külön fejezetet érdemelne s nem az én lelkesedésemen múlik, hogy rokonszenvem és szeretetem virágaiból nem köthetek koszorút a számukra, de midőn nevöket ide jegyzem, annál több tisztelettel és hálával gondolok mindannyira.

V

J Ó K A I

Szül. 1825

Hol volt, hol nem volt, — volt egyszer (s hál' isten, még most is megvan!) egy szinarany-kedélyű, örökifjú, mindig erős és mindig gyöngéd ember, a kit az isten jókedvében teremtett s *rigasztalásul* küldött az emberek közé. Mielőtt ezt a mennyei követet, akit mi földi nyelven megszoktunk *Jókai* Mórnak nevezni, az Úr utnak indította volna, bőven ellátta tündéri adományokkal: bűbajos képzelődéssel, ragyogó vidámsággal és hódító beszéddel.

— Eredj, fiam, a szomorú emberek közé, akiket a lét mulandósága bánt és hirdesd nekik a művészet hallhatatlanságát. Mesélj nekik a te külön világozról, melyet felhőtlennek alkottam.

Aranyozd meg égi fénynyel a földi nyomoruságot, emeld fel a porban vergődő sziveket, dicsőítsd meg a szenvedést. Nézd, ott van Magyarország! Egész föld kerekén: *most* ott feketélik a legmélyebb gyász, a legsötétebb valóság. A szabadságért elesett hősök tört kardjai hevernek szerteszét, s a letiport igazság zokogása hangzik mindenfelől. Arra vedd az utadat. Mindig szerettem a magyart, de fájt, hogy az maga magát nem igen szerette. Talán majd megszereti magát — *benned*. Eredj!

S az égi vándor utra kelt. Nemes küldetésének hitlevele homlokára volt írva. Nyugodtan lépdelt a kék levegő selymes ösvényein s a magasság bucsuzó csillagai közül — sugaraktól csókdosva, sugaraktól ringatva — leszállt a magyar alföld rónáira.

Igen. Ha jól emlékszem, egészen így történt. Leszállt, és a magával hozott égi adományok segítségével azonnal biztosan tájékozódott a földön. Más közönséges halandó talán kétségbeesett volna annak a nagy szomorúságnak a láttára, mely ekkor Magyarországon mindent

reménytelenné színezett, de ez az erős ifjúságtól égő fiatal ember rágondolt nemesebb hivatására s a *hit* édes szózata rezdült meg ajkain. Ment, mendegélt s álmokat szőve, regéket susogva bolygott föl-alá a borongó tömegben. Amerre járt: fény csillant föl a szemekben, jóleső megnyugvás áradt el a lelkeken. Itt-ott kacagtak is az emberek s nem keserűségből, de a lassan-lassan visszatérő önbizalom erőérzetében.

Mert hát minden szomorúság daczára nagyon különös és furcsa világ volt az az akkori! Olyan furcsa, hogy — szerencsére — nem lehetett hinni a tartósságában. Az állami bölcsesség ad absurdum vitte a dolgokat. Minden erőforrását a hatalmaskodásban, az önkényben kereste. Figyelme kiterjedt mindenre, ami az embereket csak egy hajszállal is a multhoz kötötte s irgalmatlanul szét akart tépni minden köteléket, be akart temetni minden nyomot, a mi — emlékeztetett. Leigázott, letiport tartománynak nézte Magyarországot és teljes gyönyörrel látta, hogy egynehány millió ember — legalább kedélybeli-

leg — agyon van ütve s éppenséggel nem kíváncsi arra: mi ujság odakinn?

— Ezeket ugyan visszavertük a nyomorúságuk odujába!

Csakhogy mindig kettőn áll a vásár. A tehetetlenségre kárhoztatott nemzet boszuja egy felséges passzivitásban nyert minden hangos beszédnél érthetőbb és lesujtóbb kifejezést. A lemondásnak sohasem volt hatalmasabb ékeszólása, mint ez a nagy országos némaság, — Magyarország büszke szívének e csöndes, nemes vérzése.

— Hát jól van! Legyen a tetszések szerint. Mától fogva semmik vagyunk. Meghaltunk és nem törődünk semmivel. Veletek sem. Arassatok a parlagon. szüreteljetek a kopárban. Legyetek nagyhatalom, az a ti dolgotok, tőlünk nem kaptok hozzá semmi segítséget. Halott embernek halott a világa. Lemondunk az élet minden kényelméről. Nyakunkra hozzátok a dohánymonopóliumot, a trafikot? hát nem pipázunk többet. Accist vettek a borfogyasztásra? Jól van. Nem iszunk bort. Bélyeget kapnak a játé-

kártyák? Hát ezután egyszerűen nem kártyázunk. Puskát csak a megyefőnök engedelmével lehet tartani? Sebaj, hát nem vadászunk. Egyik községből a másikba csak utlevéllel lehet utazni? Itthon maradunk. Eltiltjátok a széles szalagu kalapok viselését? Hát majd csak a szobánkban tesszük fel. Pörölni sem szabad bélyeges papiros nélkül? No hát akkor nem pörölünk. Vigye az ördög a jussunkat! Csináljatok tabulárását ebből az országból. Árasszátok el idegen beamterek özönvizével: mi nem vállalunk hivattalt. Fizetni is csak úgy fizetünk, ha exekváltok bennünket, és akkor is ti lássátok, mit visztek el, mert hála isten, semmink sincs, se vasutunk, se gyári iparunk, se kereskedelmünk, se hitelünk. Csak az alattunk levő föld, az a mienk. Szegénységünk a büszkeségünk, meztelességünk a pánczélunk. Keresztül mentünk a Golgothán s most itt lakunk a Dacz-várban: a saját lelkünk mindennél erősebb bástyái közt. Ha tetszik, menjetek neki a — fejetekkel!

Ebben a korban írta legszebb dolgait Jókai Mór. Magát ezt a kort is ő festette meg leg-

szebben, legsziverehatóbban az *Új földesur*-ban, mely azóta angol, franczia, svéd, dán, hollandi, finn nyelven is hirdeti az ő csodás elbeszélő képességét. Ha valakinek örök érdeme van egy porig sujtott nemzet vigasztalásában és szenvedéseinek megdicsőítésében: neki bizonynyal örök érdeme van. Bűbajos keleti novellái, a magyar életből vett humoros elbeszélései, a régi s megújuló Magyarország pompás rajzai *Erdély aranykorá*-ban, a *Törökvilág*-ban, a *Régi jó táblabírák*-ban s főkép a *Magyar Nábob* és *Kárpáthy Zoltán* című regényeiben nemcsak szórakoztató olvasmányok voltak, de egy-egy igazi jótétemény, mely ezrek sebet gyógyította be. Ezt a dicsőséget senkisémm vitathatja el tőle, még ellenségei sem, a kik »magasabb szempontok« firmája alatt iparkodnak nagyságát kisebbiteni.

Már első regénye, a *Hétköznepok* (1846) elárulta rendkívüli képességeit és szeretetreméltó gyöngéit egyaránt. Dúsabb fantáziával kevés író dolgozott valaha s az életet több humorral alig rajzolta nálunk valaki. Eleven-

ségben, termékenységben, kifogyhatatlanságban pedig senkisémmel versenyezhet vele. Csodálatos erő, melynek minden munka játék s a bonyodalmas élet minden titokzata nem egyéb, mint — mese. Képzeletének egészen különleges világa van. Akarjátok látni? Olvassátok! Beszéljek róla? Kénytelen vagyok — tovább mesélni.

Gyerünk hát Zupp! Mi a manó? Ez bizony sár a javából. Valóságos, hamisítatlan honi habarék. Kovász az ördögök asztalán. Televény-fekete, gyurmás, ragacsos, — maga a legmarasztalóbb vendégszeretet. Alig lehet lépni, továbbmenni miatta. Szerencsére egy vakmerő jármű közeledik, valami gálya vagy hintóféle, talán I. Lajos korából. Há! micsoda pazar látványosság! Tetején a bőr kicsinyt pettyegetett. Régi iparág, mely a baromfi-tenyésztéssel áll összefüggésben. Alakja egy fél görögdinnyéhez hasonlít. Nini! a kocsiajtókat először: nem lehet kinyitni, másodszor: nem lehet becsukni, ennél fogva azok egyszersmindenkorra be vannak jól lajfántolva. Ezt a tisztos ősi emléket két szende paripa huzná, a harmadik csak lógos. Össze-

vetett lapoczkákkal támogatják egymást. A jó szándék nem hiányzik a nemes állatokból, hanem inkább a megfelelő képesség. Fuvarba fogott jobbágy-lovak a szegény párok. Nincsenek hintóhúzáshoz szokva. Minden tizedik lépésnél nyugórát tartanak s egymásra néznek szomorú szemekkel. Ilyenkor aztán a bennülők közül egy asszonyság rákiált a kocsisra:

— Megállj, Marczi, megállj! hadd szólítok meg valakit: hol lakik itt a faluban a tekintetes Kassay Lőrincz úr?

Mikor aztán a ziháló griffek kifújták magukat: ugyanaz az asszonyság elszánt hangon adja ki parancsát:

— Hajts, Marczi, hajts! Sem ostor, sem ló nem a tied!

Marczi ezzel belevág az egyik lóba, mire az nekirugaszkodik. A félrelódult rud pofon üti a másik lovat, erre az is megmozdul. A hátra-maradt lógós pedig szépen ráül a kocsis térdére s úgy marad mindaddig, míg az mind a két lábát nekifeszítve, odább nem tolja magától.

Igy utaznak a *Kedves atyafiak* látogatóba

Kassay Lőrincz urambátyámhoz. Hiszen ez pompás mulatság! annak is, a ki átéli, annak is, a ki látja és leírja. Mennyi vidám eredetiség! milyen patriarchalis alakok! Oly egyszerűek, ismertek, igazak s mégis — vagy talán éppen ezért? — oly érdekesek. Akár ne is menjünk tovább, maradjunk az első portánál. Annak nyílt tornáczáról jól szemügyre lehet venni mindent. Előttünk állanak a rétek, a mezők, délibábos rónák, csöndes fehér házak, pusztai karámok. Szorgalmas vizimalmok kelepnek a holdvilágban rezgő folyam tükrén, a fehérruhás molnár kihajol az ablakon s hallgatja a távozó hajósok túlkölését. Ide árad a frissen kaszált széna s jegenye-ágak illata. Odakünn a szabad puszta jókedvű pásztornép, gulyások, csikósok szellőparipákon, regényes, magányos csárdákat látogatva. Idebenn a faluban napbarnított földmivesek, izmos suhanczok, kaczkias menyecskék, — a leveles kapukban vidám, piros arczu lánykák állanak, a fonóházakban kigyullad a méces, az ablakok alatt legények leskelődnek . . .

Mi foly odabenn?... Mese, mese. Csodálatos és tüneményes történetek, melyeknek hősei szeretlen arányu, hihetetlen erejű, természetfölötti emberek, a kik legalább is »burokban születtek« s képesek minden lehetetlenségre. A nép gazdag és buja képzelődése teremti meg őket s viszi keresztül ezer akadályon, félelmes viszonytagságok között, de mindig erős hittel és akarrattal a győzelemre. Vakmerő vitézek, bátorító álomlátások. A földiségből jóformán csak a nevök van, minden egyéb tulajdonuk az operenczián túli tartományokból származik, a hol rettentő izmaiknak megfelelő lényekkel és akadályokkal viaskodhatnak. Mit nekik egy-egy hétéfejjű sárkány! Fölfalatozzák reggelire. Mit valamely bevehetetlennek tetsző vasvár! Ledöntik egy rugással. Mérföldeket lépnek, ha kell, — táltosokon röpködnek, ha megunták a gyalogolást, — kifacsarják a felhőket, ha szomjasak; ha nincs egyéb fegyverük, kitépik a szálfákat, ha ez is hiányzik: öklük buzogányával, vagy szemök villámával ölik meg az ellenséget. De megölik. Utjok diadalménet az elképzelt élet álom-

regényében. Mindent legyőznek, de őket nem győzi le semmisem. Még a halál sem, mert halhatatlanok.

Ime, nem is járunk rossz helyen: a népmesék birodalmában. Itt van az a talaj, melyből Jókai mindent tudó és mindenhez értő hősei fölsarjadnak. Képzeliódése naiv és pompázó, jóhiszemű és szűzies. Nem csoda, ha a közönséges élet fojtogató szövevényei közül föl-fölmenekül határtalan világa szabad ormaira, a hol a probléma neve: fény s a gondoké: illuzió. A világ összes regényírói közt ő a legnagyobb mesemondó. Arra termett, hogy kápráztató hiperboláival s elbeszélő tehetségének bűbájával megigézzé a hétköznapi vesződéségek közt imbolygó halandókat, — hogy elterelje figyelmöket a valóság sújtó gondjaitól s fölemelje lelköket a gondatlanság elyziumába.

Sohasem feledem el s mindig hálás maradok azokért a fölemelő, nagy hatásokért, melyeket művei mellett éreztem valamikor régen, kora tavaszom első napjaiban. Az az ötvenes években írt szép keleti rege, *Shirin*, most, késő emlékezé-

semben is. úgy látogat el hozzám, mint valamely tündéri álom, lengén és bájosan. a költészet minden varázsával és szomorúságával. Mily mélyen, igazán, babonásan hatott rám! hogy csodáltam, hogy szerettem! Mint irigyeltem azt a boldog művészt, *Ferhád*ot, aki egy pillanatra színről-szinre láthatta s azután nagy szíve minden szerelmét, lángesze minden hódító hatalmát *akaratába* vetve, emberi erőt meghaladó lehetetlenségekkel birkózik e lányért, hogy megérdemelje s az utolsó akadálynál, mikor már félig azt is legyőzte, összeomlik örülten és üdvözülten. Hogy megsirattam, — milyen igaz könnyekkel sirattam őket! Ezekről a könnyektől nem foszhat meg többé senki s bizonynyal nem én voltam sem az első, sem az utolsó, aki lohogtam e művek mellett. Nekem csak megadatott, hogy én is érezzem, mit ezrek éreztek akkor. — Ferhádként maguk előtt látva a lehetetlenségeket, de nem riadva vissza tőlük s bizva szenvedésök megváltó erejében, hitök eljövendő diadalában.

Igen. Ez a Ferhád is egyik ősapja azoknak a későbbi hősöknek, — a hősök egész sorozatá-

nak, kik a csüggetegség eme napjaiban hallani sem akarnak semmiféle kislelkűségről, de — ha mindjárt a költői hiperbola segítségével is — mindenre képesek, mindent mernek. Ég bennök az akarat, látszólagos nyugalmaikban roppant erők rejlenek, izmaik rugalmasabbakká válnak a nyomás alatt. Symbolumoknak tartom s megértem őket. Azzal aztán nem törődöm, hogyan érti más s micsoda kaján örömmel szabdalja szét ezeket a pompás legényeket a honi kritika, mialatt odakünn — idegen nyelveken — gyönyört, elragadtatást keltenek mindenfelé s hódítón járnak be a világot. Kétségkívül állandó típusok ezek s baj, hogy annyira ismétlődnek. Kadarkuthy Viktortól (*Elátkozott család*) a *Üzinybáráig* mindent tudó, mindent merő hősök ezek. Fölszerelésök alig különbözik egymástól valamiben. Amaz kitünően játszik orgonán, remekül énekel, elbűvölő modora van, tíz palaczk bor meg se kottyán neki, délczeg tánczos, szemfényvesztésével bűvészeket szégyenít meg, könnyű szerrel porba teper vad erejű athlétákat, egyszeri hallásra megtanul egy alexandrinokban

írt eposzt stb. — a Czigánybáró pedig egyéb jeles viselkedéseit nem említve, cserebogarakat reggelizik a menyasszonyával. Mindezek igen különös és furesa dolgok.

De hát pusztán ezekből állanak Jókai regényei? Semmi egyéb nincs bennök, csak egy-egy hős, a ki lélektani salto mortalékat csinál s játszva old meg egészen szövevényes problémákat? Talán ez a Jókai nem is tudja, hogy a nagy orosz regényírók, vagy a francziák, az angolok hogyan dolgoznak? Hogy náluk a regény mindig egy-egy darab történelem, egy-egy igaz adalék az emberi lélek titokzataihoz, egy-egy megoldási kísérlet, a szenvedélyek élet- vagy az idegek szövettanának komoly studiuma stb.? Dehogy nem tudja! Tudja, látja nagyon jól, — csakhogynem akar senkit sem utánozni, egyszerűen Jókai akar maradni. Ezt pedig csakugyan nem lehet tőle rossz néven venni. Ezzel a világos törekvéssel szemben nem használ semmiféle gáncs, semmiféle kritika. Végre is, az eredetiség mindig megkövetelhet annyi tiszteletet, hogy munkáját többre becsüljék a re-

gényfordítók működésénél. Vagy tán a másolók, az utánczók viszik előbbre valamely nemzet irodalmát? Nem értékesebb egy szemernyi eredetiség, mint egy halom majmolás? És boldog isten! ki van hibák, gyengék és tévedések nélkül? Azt hiszem, alapos ostobaság kell hozzá, hogy valaki magát tökéletes embernek tartsa.

Nos, Jókai épp oly kevésbé áll merő hibából, könnyelműségből és tévedésekből. A gonosztságot pedig éppen nem ismeri. Csupa szeretet, csupa jószág. Ezért nem félünk még démoni alakjaitól, ördögeitől sem. Nincs bennök semmi diabolikus. Olyan mumus-félék, akik mögött ott ragyog a nagy mesemondó nagy szive s mosolyogva mondogatja:

— No, ne féljetek, ti nagy gyerekek, akiknek én most mesélek. Minden jól fog végződni. Czudarságok nem ülhetnek diadalt az erényen.

S nemzeti életünket, országunk szépségeit, rokonszenves típusainkat, egyéniségünk eredetiségeit, szeretetreméltó gyengéinket nem a Jókai regényei ismertették meg a világgal? Kit olvasnak odakünn íróink közül legszivesebben?

Petőfit és őt. És hallani kell, ahogy magam is több ízben hallottam, mint szeretik, mint magasztalják! Hát szégyen ez nekünk, nem dicsőség? Regényeinek lehetnek bőséges hibáik — hiszen oly tüneményes termékenység mellett, mint az övé, ez szinte kikerülhetetlen — de mindig van bennök egy-egy rész, egy-egy kötetnyi, mely rávall a lángelmére s melyet a világ egyetlen regényírója sem tudna különben — jobban és fényesebben — megírni.

És ezt nem egészen én mondom, hanem mondta egy jeles aesthetikusunk alkalomszerűen egy nagy és különböző elemekből álló társaságban. Persze, rögtön heves disputa támadt s a vádak csak úgy czikáztak a vita levegőjében, mint a villámlás.

Egy gömbölyű úr azonnal és erősen kifogásolta Tatrangi Dávid képtelen viselkedéseit a *Jövő század regényében*.

— Tegye bolonddá az öregapját! fejezte be mondókáját indulatosan.

Az akadémia természetrajzi osztályának egy tudós tagja a legapróbb részletekig kimutatta:

hogy a *Csigák regénye* tele van képzelgéssel és ráfogással.

— Meghamisítja a történelmet! dörögte egy dühös historikus, aki naponként inkunabulákat reggelizik, okmányokat ebédel s bullákat vacsorál, de még eddig önálló munkával nem állt elő.

Egy kis köpczös, fekete szemű emberke székre ugrott s mérgesen kiáltotta oda a Jókait védelmező aesthetikusnak:

— Maga nem ért ahhoz! maga csak bankettozni tud. Jókait nem egyéb, mint szemfényvesztő. A magyar élet tipikus vonásainak igazságával álcázza lélektani tehetetlenségeit.

— De csodálatosan tud elbeszélni, replikázott amaz.

— Hát írja ki róla, ha meri, előbbi állítását!

— Előbb írja ki maga, amit mondott, hogy képmutató.

— Nekem eszményeket adott, szólt most egy érzelmes hangú lírikus.

— Szamárság! mormolta, mintegy maga elé, egy kitűnő államférfi.

— Ez az igazi szó! kiáltott teljes örömmel a köpczös emberke s boldog volt, hogy a gondolatát kitalálták, ami különben nem is volt valami nehéz dolog.

Az érdekes és minden tekintetben magyaros összhangra való eszmecseréből csak egy hang hiányzott és annak körülbelül a következőket kellett volna elmondania:

— Én igazán meddőnek tartom ezt az egész vitatkozást. Végre is, örülünk, hogy van egy írónk, akit a világ észrevesz. S nagy teremő erejével, tékozló fantáziájával szemben ugyan mi haszna lehet a kritikának? Mássá ugyan nem csinálhatja, mint amire született. Minden költőnek az a célja, hogy meghasson, elragadjon s átálmodott vagy átérzett költészetével megindítsa a sziveket, s ime, ezt megteszi Jókai is. A kritikusokból pedig első sorban az a képesség hiányzik, hogy a művészet meghassa őket. Különös! csak a hidegvérrel alkotott művek mellett tudnak kissé fölmelegedni, mintha valamely politikai definiczióról volna szó. Mindenkit a saját chablonjaik után mérnek, a saját

megkövesedett véleményeik mintájára szeretnének kiformálni. Egy formulájuk van s ez rendszeren — ők maguk. De képzeljeteik csak egy nagy rétet csupa pipacssal, vagy akár egy kertet merő kaméliákkal. Milyen egyhangú, dísztelen látvány volna! Hát nem az emberi szellemnek ezerféle megnyilvánulása adja meg azt a változatosságot, mely a törekvéseknek, az eszmék fejlődésének s minden haladásnak állandó föltétele?

Ugyan, kérlek, jó urak, menjetek azzal a kritikával! Mert hisz tulajdonképen mi is az a kritika? A költészet inasa, aki annak köpönyegéből kitisztogatja a pecséteket; a mûzsák szobalánya, aki szennyes ruháikat kimossa, lyukas harisnyáikat kitatarozza s a mellett a kisasszonyait hátok mögött mindig rágalmazza. Okvetlenkedő pinczér, aki egy és más sültet feltranchéroz, porkoláb Apolló armadiájában, fináncz, aki minden átmenőt megvizitál, — kéményseprője a Helikonnak, ki az istenek oltárának csak a füstjével foglalkozik.

Szemére hányjátok ennek a nagy poétának,

hogy Boskó-játékot űz a lélektani igazságokkal,
 hogy jellemei csak csillogó helyzetek mozgó
 bábjai, akik elhumorizálják a fejlődés vagy
 átalakulás törvényeit s fogásaik. furfangjuk a
 magyar geniusznak megannyi »huszártrefája« ?
 Ah, csak éppen egyről feledkeztek meg, jó urak.
 Nem gondoltok arra, hogy az ő felséges bohó-
 ságainak egy forgácsa többet ér, mint a ti
 bölcseségeteknek egész kazalja. Mert minden
 bohóságában ott ragyog a kivételes ész, a láng-
 elme nagy fénye, míg a ti bölcseségetekhez
 hasonló bölcsesség annyi van, hogy szinte közön-
 séges. Ti gyalog jártok s boszankodtok, mikor
 ő fölöttetek elröpül. Pedig arról igazán nem
 tehet, hogy szárnya van. Haragusztok rája s
 ahol csak szerét ejthetitek: támadjátok. Ő ren-
 desen azzal felel ezekre a támadásokra, hogy
 tovább dolgozik. S igaza van. Nincs miért ag-
 gódnia. Koszorúját nem kell féltenie. Genialitása
 éppen ott kezdődik, ahol a ti ítélőképességetek
 — végződik.

VI

MÁS ELBESZÉLŐK

Úgy volt az mindig, és úgy lesz, hogy az északi fény pompája mellett elhalaványodnak a csillagok, — a lángelme diadalai mellett kevésbé méltányoljuk a kisebb tehetséget. Pedig irodalomtörténeti szempontból minden erőnek megvan a maga komoly jelentősége, értéke és érdeme s csakúgy mint a természetben, a szellem birodalmában sem él és működik egyetlen talentum sem haszontalanul. Jókai neve magában véve is külön fejezete elbeszélő irodalmunknak s műveinek összesége, hatásaiban, egy nagy korszakot ölel át. Úgy elbeszélni, mint ő, senki sem tudott. Az a könnyedség, báj, az a jóízű, természetesen ömlő humor, tiszta, gazdag ma-

gyarság, az a színező képesség s melegség az előadásban: kiváltságos adományok, — egészen az övéi. Magával ragadta, megigézte velők nemzetét s a körülötte működő elbeszélő írók szerepét derekasan megnehezítette. Annál nagyobb érdem az ő részükről, ha mégis számot tevő munkákat írtak, sőt meg is tudták magukat szerettetni.

Ezek közül termékenység dolgában *Vas Gereben*, családi nevén Radákovics József, (1823—1867.) jár elől. A régi patriarkhalis Magyarország s táblabíró-világ alapos ismerője és krónikása. Kifogyhatatlan kedvvel rajzolja a magyar életet s szeretettel és gonddal szedeket össze minden jellemző vonást érdekes korképeihez. Regényei főkép a *Nagy idők, nagy emberek, Nemzet napszámosai, Egy alispán, Jurátus-élet stb.* ma már szinte forrásmunkák számába mennek. A forradalom előtti évtizedek társadalmának hű tükrei, vonzók és tanulságosak, csak fájdalom, a formájuk nehézkes. Nem mintha Vas Gereben ügyetlen volna a meseszövéseben, vagy nem ismerné a természetes beszédet, de stíljét

agyonczifrázza s még népies előadásában is (*Parlagi képek, Pörös atyafiak*) van valami fárasztóan túlhajtott, a mi éppen ezért a meseterkéltség hatását teszi a mai olvasóra. Az ötlet, az adoma, a kifogyhatatlan tréfa nem menti meg e sajátságos stílt, mely mint a folyton szírtetekbe ütköző patak, csak szaggatottan halad előre. Anyaga azonban annyira becses, hogy újabban egy jónevű könyvkiadó cég illusztrált kiadásban adta ki összes műveit s az új Magyarország közönsége teljes rokonszenvvel fordult a régi Magyarország érdekes krónikásához, a kinek korrajzeit már-már bevonta az idők patinája.

Mélyebben szántó, tartalmasabb író *Pálffy Albert*, (1820—1897.) a jeles publicista, ki gazdag fiatalságának egész lelkesedésével hirdette a forradalom igazát s később, a forradalom befejezéseként, a kiegyezés szükségét. Hirlapi cikkeivel, melyek szellemesek, élesek, merészek és meggyőzők voltak, nagy népszerűségegre tett szert. Stílje kecsességét és könnyedségét főkép szép irodalmi műveltségének köszönhette. Sokat tanult a francziáktól, kiket nemcsak elegans öltözék s

választékos mozgás dolgában utánzott, de nyomukon járt a csipős beszéd s kellemes előadás formáiban is. Regényeinek és elbeszéléseinek nem annyira a szenvedélyek kimerítő rajza adja meg a kellő tartalmat, mint inkább az érdekfeszítő mese, melyet biztos kézzel megrajzolt alakok játszanak le előttünk, szinte drámai gyorsasággal. Jól ismeri az élet szövevényeit, az emberi lélek titokzatait s ment minden érzélgősségtől. Első regényével, a *Magyar millinaire*-rel abban az évben lépett fel, melyben Jókai a *Hétköznappal* (1846.), de könyve nem részesült semmi tetszésben. Csak lassan, fokozatosan hódította meg a közönséget s szépirodalmi működésének igazi súlya a forradalom utáni időszakra esik, midőn a lapok gyors egymásutánban, sűrűn közölték újabb novelláit. Ezek közül jelesebbek az *Egy kastély az erdőben* és *A báróné levelei*. Regényei közül a legkiválóbb és legtartalmasabb a *Régi Magyarország utolsó éveiben* című korrajza, mely a negyvenes évek társadalmi viszonyait festi érdekesen, híven és élénken a szolnoki csatáig. Ez

a regénye egyuttal a legsubjektivebb is: a saját ifjúkori élményeinek, benyomásainak színes tárháza. Szeretettel és kedvvel van írva, holott Pálffy elbeszéléseit általában bizonyos előkelő ridegség jellemzi. Szellemes, anélkül, hogy humora volna s leleménynyel szőtt meséi csak részben kárpótolnak kedélytelenségeért. Okos és elmés író, a ki elfoglal és szórakoztat, gondolatokat is bőven ébreszt, de nem tud meghatni.

Francziás mozgékony-ság és könnyedség dolgában jóval túltett Pálffy Alberten egy másik írónk, az örökifjú *Degré Alajos* (1820—1898.). Atyja francia emigráns volt, a ki nálunk megtelepedett, magyar leányt vett feleségül s a fiát is magyarnak nevelte. A francia-magyar vér nem tagadta meg magát a gyermekben sem. Iskoláit végezve, mint jurátus már 1842-ben Pesten az ifjuság nevében Kossuth előtt tartott ünneplő szónoklatot s ettől kezdve vezérszerepet játszott minden politikai tüntetésben, melyet a fiatalság rendezett. Eleven kedélyű, jószívű és bátor jellemű ifjú volt, kedvence az előkelő köröknek, öreg uraknak, nőknek egyaránt. Csakhamar le-

tette az ügyvédi vizsgát, de a szépirodalomnak szivesebben dolgoztatott, mint az irodának. Néhány pajkos vigjáték és több vidám hangú novella jó nevet szerzett neki, — de nemsokára jöttek a forradalom viharos napjai s a kötelesség a fiatal Degrét is, a Petőfi által alapított »tizek« társaságának egyikét, szintén a csata-terre szólította. Hősiesen küzdötte végig a szabadságharczot, több ízben kitüntette magát, s a világosi fegyverletétel után, huzamosabb ideig rejtőzködve a pusztákon, a végvidékre menekült, honnan csak az ammesztia hírére tért vissza Pestre. Ügyeit rendbehozva, megnősült s a pajkosan-vidor, könnyelműen-kedélyes ifjúból gondokkal birkózó, gyöngéden jó családapá lett. A párbajozó kardot a dolgozó toll váltotta fel, az elegans toiletteket és finom nyakkendő-csokrokat a munkás-zubbony. Kettőzött szorgalommal látott a dologhoz s az elnyomatás korában Jókain kívül talán senkit sem olvastak szivesebben mint őt, mert eleven tollá, vidám és szellemes termékei vigasztalást, önbizalmat, bátorítást hirdettek. Szeretetreméltó egyéniségében

volt sikereinek titka. Azok közé a kivételes íróink közé tartozik, a kik úgy írnak mint beszélnek. Lehet akárhány jobb elbeszélőnk, de elevenség dolgában alig mérkőzhetik vele valaki. Róla csakugyan el lehetne mondani: francia regényeket írt magyarul. (*Két év egy ügyvéd életéből, Ördög emlékiratai, Kék vér, Nap hőse, Elzárt gyámleány stb.*) A könnyed és ötletes társalgás hangján, a csevegés szökellő hullámai közt délczegen és vidoran uszik tova elbeszélése fellobogózott gályája s a kaczer jármű földézetéről folyton hangzik a fesztelen jókedv kaczaja, a természetes beszéd kellemes ritmusa, mindaz, a mi a vidámság és semmi olyas, a mi unalom. Csak a *Visszaemlékezéseim* című érdekes két kötetét kell elolvasnunk, hogy a mondottakról meggyőződjunk. Apró, szinte egymásra torlódo jelenetekben és képekben ott van az átalakulás korának egész nagy rajza s ízről-ízre megismerkedhetünk benne Degré szeretetreméltó egyéniségének minden jellemző vonásával is.

Teljes elismeréssel kell itt megemlékeznünk ez időszak egyik legmíveltebb írójáról. *Bérczy*

Károlyról (1823—1867.), a magyar sportirodalom megalapítójáról. Komoly, mély elme, sokoldalú talentum. Dolgozatai kiváló műgond és nemes izlés termékei. Széchenyi mellett nyerve alkalmazást, az angol szellem felé hajlik, nemcsak a sportirodalom művelésében, de a szépirodalom terén is. Regényt nem írt, de számos novellája van, melyek közül különösen kettőt kell felemlítenünk, mint rendkívül becses alkotásokat, tehetségének teljesen érett gyümölcseit. Az egyik az *Életutak* című tragikus erővel írt novella, a másik a *Gyógyult seb* című remek elbeszélés, melyben nagy szívének egész érzelmvilága s gazdag költészetének minden megható bája föltárul. Eredeti dolgozatainál azonban nem kisebb jelentőségű Puskin *Anyeginjának* remekszámba menő műfordítása. Bérczy Károly Bodenstedt német fordításából ismerkedett meg a nagy orosz költő verses regényével s a költemény szépségei annyira megragadták, hogy vaszorgalommal félév alatt megtanult oroszul s lefordította a rimes regényt. Ez a munka valóban nem kerülhetett volna jobb kezekbe. Mintha

csak az eredetit olvasnók. Sehol semmi erőszakosság, oly természetes és nyugodt előadás, oly tiszta technika s a nehéz strófák daczára oly kitünő és könnyed verselés, hogy részemről, én nem győzőm eléggé bámulni fordítója mester-munkáját. Minden során megérezni azt a nagy szeretetet, melylyel e mű szépségeibe mélyedt s nem hiszem, hogy bármely európai nemzet tökéletesebb fordítását bírná Anyeginnak, mint a magyar. A maga nemében mintaszerű munka s egyik elévülhetetlen emléke marad mindenkorra e sokerejű és komoly irányú költő szépirodalmi működésének.

Sokoldalúság, lázas tevékenység jellemzi e csoportnak egy másik tagját: *Szathmáry Károlyt* is (1830—1891.), a ki mint tanár, hirlapíró, képviselő, történet-, színmű- s regényíró évtizedeken keresztül rendkívüli munkásságot fejtett ki. Minket főkép mint regényíró érdekel. E tekintetben talán ő az egyedűli, a ki hű maradt Jósika irányához s mesterét minden jellemzőbb felfogásában követte. Ő is szívesen építi fel regényeit egy-egy erkölcsi vagy hazafias cél-

zatra (*Sirály, Samyl*); szívesen fordul a történelemhez s helyezi az eseményeket Erdély romantikus színterére (*Erdély vészcsillaga, Bethlen Gábor ifjúsága*). Bár elég történelmi ismerete van rajzaiban és leírásaiban megmarad a dolgok felszínén s inkább csak a zománcz, a szín, a külsőségek válnak nála történetiekké, nem a kor a maga egészében, sem az alakok, kik korukat mozgatják. Ért a meseszövéshöz s az érdekfeszítő helyzetek megteremtéséhez, de hiányzik belőle a lélektani mélység, a költői kedély magával ragadó heve s a stil hódító bája. Harmincz kötetnyi regénye közül legismertebb a *Magyarhon fénykora*. Művei abból a szempontból mérlegelve, hogy az olvasó közönségben oly időszakban támasztottak érdeklődést a mult iránt, midőn abból kellett erőt merítenünk: megtették a maguk hazafias kötelességét s nem csekély érdemük, hogy ma is nyugodt lélekkel adhatjuk őket az ifjúság kezébe.

Ennek a csoportnak egyik érdemes tagja *Vadnay Károly* is (szül. 1832.). A forradalomban honvéd-tüzér, majd besorozott közvitéz az

osztrák hadseregben. A katonaságtól megszabadulván, Pestre jött s a Nagy Ignác által szerkesztett *Hölgyfutár* munkatársa lett. Eleinte verseket irogatott, de csakhamar átpártolt végleg a prózához s a hírlapírás vesződségei mellett nagy kedvvel és rátermettséggel forgatta az elbeszélői tollat. Novellái és regényei (*Téli estékre, Kis tündér, Eszter a szép kardalnoknő, Eludó leányok, Rossz szomszéd, Éva leányai, Hymen, A besorozott, Immaculata grófné*) gondos alkotásai egy erősen megfigyelő s nemesen érző léleknek, a ki izlés és stil dolgában is előkelőbb íróink közé tartozik. A változatos élet hű, poétikus és szabatos rajzolója ő. Távolság minden hazugságtól és cziczomától, természetes és egyszerű, kellemes és igaz. Erős erkölcsi érzék vezeti. Írói erényeiért nevezték el a »tizenhat éves lányok írójának«. Ízről-ízre magyar, abból a régi, nemes ágból, melyet meggyőződészerűleg hat át a fajszeretet melege. Élete java részét a magyarság fölemelésének önzetlen munkájában töltötte el. Egy népszerű organum állt rendelkezésére, a *Fővárosi Lapok*, melyet évti-

zedeken át lelkiismeretes gonddal és eléggé nem dicsérhető tapintattal szerkesztett. Szépirodalmi napilap volt, mely azonban az ő kezében való-
ságos kultur-missziót végzett. Csoportosította a legjobb írókat s meghódította a legintelligensebb közönséget. Szinte nélkülözhetetlen lappá lett, mert figyelmét kiterjesztette mindenre, a mi a magyar társadalmat érdekelte. Érdeklődést keltett olyan dolgok iránt, a mi iránt más lapok nem tudtak érdeklődést kelteni. Nem a nagy-képűség, tudákosság és unalom volt zászlajára írva, hanem a kellemes formák kultusza, az ismeretterjesztés szüksége, a szórakoztatva oktatás paedagógiája. Hozzászólt az irodalom, művészet, társadalom és közélet minden időszerű kérdéséhez s mindig talpraesetten, eredményesen. Generációkat nevelt az irodalomnak, s jól megválogatott közleményeinek gyors váltógazdaságával nagy közönség érdeklődését és pártfogását biztosította magának mindvégig. Vadnay 1892-ben visszalépven e lap szerkesztésétől, korántsem fejezte be irodalmi pályafutását. Hajlott kora daczára teljes erejében van kiváló

szellemi képességeinek s jelenleg emlékiratainak összeállításával foglalkozik. Az emlékiratokból egy kötetnyi *Elmult idők* czimmel már megjelent s a honvéd-világ és az ötvenes évek társadalmi viszonyaira nézve megbecsülhetetlen adatokat tartalmaz, olvasmányának pedig föler bármely jó regénynyel. Nemcsak a kort, melyről ír s a jelentősebb szereplők egyéniségét ismerjük meg belőle alaposan, de magát az író is, minden szeretetreméltó tulajdonságával. Ha valakinek, neki elég tapasztalata, műveltsége, emberismerete, kedélye és izlése van ahhoz, hogy gazdag és tartalmas multjából elmondja mindazt, amit tanulságosnak, hasznosnak és becsesnek ítél a jelen meg a jövő számára.

Ez időszak jelesebb elbeszélő-írói közül idesorozzuk *Abonyi Lajost* (1833—1898.) is, családi nevén Márton Ferenczet, a ki egész életét az alföldi magyar nép körében töltve, annak gondolat- és kedélyvilágát poétikus melegséggel tükrözte vissza regényeiben (*A mi nótáink, Magduska öröksége*), novelláiban (*A fonó krónikája*) s népszínműveiben (*Betyár kendője, Panna*

asszony leánya, Siroki románcz) egyaránt. Tősgyökeres magyar író. — kerül minden czikornyát, egyszerű, mint maga a nép s szívhez szóló, mint egy jó lírikus. Műveiből szinte kiárad a puszták illata, a romlatlan magyar népelet üde levegője.

A magyar népelet köréből veszi tárgyait egy másik jónevű elbeszélőnk is, *Baksay Sándor*. (szül. 1832.) a kinek *Gyalogösvény* és *Szedindák* című novellás kötetei az újabb elbeszélő irodalom java termékei közé tartoznak. Erős megfigyelésű, vastag nyaku kalvinista író, akinek magyarosságában is van valami rendkívüli izmosság és makacsság, humora pedig mélyebben szánt, mint sok neves humoristánké. Kissé vaskos, kissé hosszadalmas s talán kissé modoros is, de mindig érdekes, s a ki belemélyed az olvasásába, meg fogja szeretni, mert nagy szíve van az emberi nyomorúságok iránt s témáin keresztültöri magát egyéniségének őszintesége s igazságainak ereje.

Csupa kedély és játszóság jellemzi *Balázs Sándor* (1830—1887.) elbeszélő műzsáját. Angol

minták után indul, főkép Thackeray-t kedveli, kitől a Kisfaludy-Társaság megbízásából két kötetnyi novellát le is fordított magyarra. Eredeti dolgozataiban azonban sokkal szelidebb és gyöngédebb, mint az angol humorista. Nem az élet nagy problémái, hanem apróbb mizériái érdeklik, kis emberek mulatságos helyzetei, furcsaságai, melyeket *Tükördarabok*, *Tarka képek* és *Vig elbeszélések* című köteteiben jóízű humorral és sok szeretettel rajzolgat. Előadása rendkívül vonzó, természetesen ömlő, vidám. *Égben* címmel írt egy jó vigjátékot is, mely egy költői hajlamú nő háztartását figurázza ki s műsoron van napjainkban is.

Par excellence novella-író s termékenység dolgában az előzőket jóval túlszárnyalja *Vértessy Arnold* (szül. 1836.), a ki már évekkel ezelőtt megjubilálta az ezredik novelláját s azóta néhány száz ujjabbal bizonyította be, hogy még mindig van mondani valója. Fáradhatatlan elbeszélő. Rendszeres, mindennapi szellemi torna ez nála, — könnyen és kedvvel dolgozik, a meseszövésben leleményes, előadásában mindig célra-

törő s talán éppen ezért sohasem unalmas. Nagy olvasó közönsége van, s akit olvasnak, az nem dolgozott hiába.

Tolnay Lajos (szül. 1837.) mint elbeszélő az angol pesszimisták tanítványa. Szinte kedvtelve keresi az emberi gazságok, a lelki romlottság s nyomoruságok sötét birodalmát. Regényeiben és novelláiban a modern társadalom bűnei játszszák a főszerepet s a magyar közélet számos ismert fajképe s hivatalos tekintélye van bennök pelengérre állítva. A kegyetlen túlzás epés művészetével, haragos realizmusával rajzolja elénk százalmas alakjaikat s kíméletlenül suhogtatja fölöttük a szatira goromba korbácsát. Helyes. Swift is kegyetlen s borzong az ember, ha olvassa. De rettenetes gúnyjából kiérezzük vérző szive dobogását, azt a mélységes, nagy, igaz részvétet, melylyel az emberi nyomoruságok iránt viseltetik. Tolnayból hiányzik ez a nagy szív. Kedélye fanyar, hideg esze szinte kéjeleg a gyűlöletben s oly gyönyörűséggel hóhérolja le az embereket, mintha az erkölcsi kivégzést tartaná a leghumánusabb igazságszolgáltatásnak.

Lehet tartalmas, jelentékeny. sőt bátor író, de semmi esetre sem szimpatikus.

Tisztább, üdébb légkörben mozog s a neme-
sebb realizmus híve *Győry Vilmos.* (1838—1885.)
Mint lírikus is rokonszeuves költő, mert csak
azt dalolja, amit érez. Szelidség, jóság, szeretet
az egész lénye. Egyike legkitünőbb műfordító-
inknak (*Frithjofmonda, Don Quijote, Svéd köl-
tőkből* stb.) s az elbeszélés terén is derekasan
megállja a maga helyét. Ebbeli műveit erős
erkölcsi czélzat hatja át, de azért sohasem válik
száraz moralistává. A szépet a szépért szereti
s törekvéseinek végczélja mindig a harmónia.
Író és ember teljesen összeforrnak benne s mun-
kássága a maga egészében hű tükre marad
tisztá életének.

Volt a forradalom utáni korszaknak egy más
elbeszélői köre is. az ugynevezett *humoristák*,
kik a tréfa, adoma, dévajtság tarka lobogóját
lengetve, megelégedtek azzal, ha olvasóikat néha
megkaczagtathaták. Az irodalmi apjuk *Franken-
burg Adolf* (1811—1884.) volt, bár ez az érde-
mes és józan író a humornak csak igen szerény

fegyvertárával rendelkezett. De tudott agitálni, hatni és irányítani. A fiatal írók, köztük Jókai, Petőfi, Tompa, szívesen csoportosultak köréje, különösen mikor népszerű hetilapját, az *Életképeket* kezdte szerkeszteni. Művei közül legmaradandóbb becsüek *Emlékiratai*, az *Őszinte vallomásokkal* és *Bécsi élményeimmel* kerekedve teljes egészszé s bőséges adalékokat szolgáltatva a kor történetéhez.

Minden tekintetben magasabb színvonalon áll, sőt e kor egyik legkitűnőbb humoristája *Pákh Albert* (1823—1867). Mindjárt kezdetben, első műveivel kedvenczévé lett a magyar olvasó közönségnek. Volt benne valami új, friss és eredeti. Jóízű életképeinek pompás alakjai, vidám hangja, intensiv humora nevettegett és hódított. Ez az író tisztában volt magával és a világgal. Nem szerette a haszontalan beszédet. Ha írt, mindig volt mondani valója. Gyűlölte a szenvedést, a dagályt, a szónokiasságot s alaposan kigúnyolt egy csomó olyan irodalmi erényt, a mit gyarlóságnak vagy veszedelemnek tartott. A kép-mutatókat és czifrálkodókat saját fegyvereikkel

verte meg, a hogy Molière tette ezt a Precieusesökkel. Nemes ambícióval lépett az irodalmi pályára, nagy czélok lebegtek előtte és komoly feladatokat akart a tréfa és szatira örve alatt megoldani. Gyógyíthatatlan betegsége idejekorán kizökkentette a felvett irányból s tevékenységét (ezt a szót ő humorosan s a magyar viszonyokra alkalmazva a *tevé*-ből származtatta) más irányba terelte. Élete megoszlott a kórágy, az orvos-ságos üvegek meg a szerkesztői munka közt. Alapítója lett a *Vasárnapi Ujság*-nak, ennek a kitűnő, családias és izről-izre magyar képes heti lapnak, melyet haláláig nagy szeretettel s lelki-ismeretes gonddal szerkesztett. Sok szenvedésen ment keresztül, de lelke nem vesztette el derűlt-ségét és munkakedvét. Ismeretterjesztő vállala-taival rendkívüli szolgálatokat tett a nemzeti művelődés ügyének. *Humoros életképeit*, melyek egy nagy tehetség sokatigérő kísérletei, halála után a Kisfaludy-Társaság adta ki két kötetben. Ezek közül a *Fiatal ériás*, *Egy nap egy instruk-tor életéből*, a *honszerelmesek* stb. maig sem veszít-tették el humoruk sokszínű zománczát.

A magyar mulattató irodalomnak igen eleven tollu munkása volt *Nagy Ignác* (1810—1854.), ki regényeivel, novelláival, adomagyűjteményeivel és vigjátékaival (*Magyar titkok, Menny és pokol, Torzképek, Hajdan és most, Bors és paprika, Tisztujítás* stb.) a negyvenes és ötvenes években nagy népszerűségnek örvendett. Humora nem mély, de annál termékenyebb s külső eszközökben és hatásokban szinte kifogyhatatlan. Ennek a sirva-vigadó korszaknak s egyuttal a forradalom utáni szépirodalmi felledülésnek egyik folytonos tevékenységben álló rugója ő, a ki az ötletesség és vidámság örve alatt sok komoly és hasznos munkát is végzett a magyar kultúra érdekében.

Nem annyira könyveivel, mint inkább egyéniségének különczvoltával s beszéde füresaságai-
val hatott *Bernát Gáspár*, (1810—1873.) az ugynevezett *Freskóképek* és *Gazsiádák* ország-
szerte ismert bohém-írója. A túlzás, torzítás, finto-
r és képtelenségek közt rakonczátlankodó
elme, a hihetetlen ötletek és adomák nagymes-
tere, a ki különben maga sohasem nevetett s

előadásának komolysága csak emelte a nevetségesség hatását. Egy-két kedves népdalával (*Az alföldön halászegény vagyok én*) sokáig fog élni a nép ajkán is.

Ide sorozzuk a korán elhunyt s szép tehetségű *Beöthy Lászlót* is (1825—1857.), a ki zabolátlan jókedvében és fiatalságában úgy sziporkázta szét az életét, mint a rakéta. A vidám és szabad szegénység bohém-kenyere mellett a humor bőséges fűszerével látta el a sirva-vigadó nemzet asztalát s a társas-életben csakúgy mint könyveiben egyaránt szeretetreméltó pajtásül fogadta mindenki. *Puncs*, *Laczikönyha*, *Cholera cseppek* című munkái nagyon kapósak voltak a maguk idejében. Legharmonikusabb alkotása a *Comédia és tragédia*, de a *Puszták fia* és *Goldbach et Comp.* című regényei is rávallanak sokfényű talentumára.

Végül *Lauka Gusztávot* (szül. 1818.) említjük itt fel, ezt a manap már veterán írókat, ki hatvan éve áll a vidám muzsák szolgálatában és epochákat humorizált keresztül. Kezdte bolondos, mókás spanyol románczokon s Don Guiná-

rosz ebbeli dévajságai nagy közönséget kaczagtattak. Folytatta ötletes humoreszkekkel, pajkos és pikáns novellákkal, melyeket rendkívüli bőségben írt. Tárgyait főkép a vidéki élet különlegességeiből és furesaságaiból merítette, — a gyámoltalan, félszeg, esetlen és komikus jellemek egész rajával találkozunk háromezernél jóval több novellájában, mely egytől-egyig derült világnézlete hirdetője. Egészséges kedély, játszi elméség, emberszerető szív mindenütt. — sértő hang sehol. Előadása mindig élénk, színes és fordulatos, mindig jókedvű, mulattató. A multban nyert rokonszenvet megtartotta a jelenben is, azzal a különbséggel, hogy ma már *más* nemzedék nyújtja neki az elismerés és szeretet koszorúját.

Ime, ily gazdag termést mutathat fel az elbeszélő irodalom a kiegyezés előtti időszakban. Sokféle tehetség, sokféle irány, sokféle forma, de egy törekvés tisztán látható: a már kimívelt költői nyelv mellett meghódítani a széppróza számára mindazt, mit íróink a multban elmulasztottak, főkép a jellemzetest és a művészt.

VII

AZ EMBER TRAGÉDIÁJA

Rekkenő augusztusi estén zsandárok érkeztek a csesztvei udvarházba s a kis kastély urát, *Madách Imrét* (1829—1864.) fiatal felesége karjaiból s alvó gyermekei köréből a börtönbe hurczolták. Az volt minden vétke, hogy az abszolutizmus kegyetlen napjaiban menedéket adott egy politikai üldözöttnek, a ki különben meglehetősen visszaélt az iránta tanusított vendégszeretettel, éppenséggel nem rejtegette magát, a számára berendezett vadászlakból szertekalandozott a vidéken, mindenütt feltűnően viselkedve s csehvasadási minőségét erősen kompromittálva. Mikor aztán neszét vette, hogy a hatóság nyomára jött kilétének: egyszerűen odább állt. Azt

se mondta, befellegzett. Helyette hát elvitték a szállásadó gazdát, Madáchoth.

Nehéz évek következtek. Ez a nemes gondolkozású, mély kedélyű, nagy ember falusi magányából, boldog családi köréből, könyvei, tanulmányai és írásai közül hirtelen a börtönbe lökve — hihetetlennek tartotta, a mi vele történt. Közel állt a megőrüléshez. Erős lelke azonban győzött a balvégzeten. A félelmes víziók, melyek börtöne éjét bevillogták, egyuttal világot vetettek egy nagy remekmű körvonalaira is. Halhatatlan alkotásának, *Az Ember Tragédiájának* első motivumai itt születtek meg, itt forrongott s érlelődött meg az egész emberiség sorsát felölelő hatalmas drámai költemény anyaga, melynek minden kis részét, minden apró darabját nagy lelki megrázkódtatások árán kellett megvásárolnia. A megpróbáltatások és szenvedések keserves, de tanulságos előiskolája volt ez a börtön, mintha az istenek áldozatul szemelték volna ki, hogy a saját boldogsága romjaiból örök időkre szóló mesterművet alkosson a művészetnek. Soha költő drágábban nem fizette

meg azt a dicsőséget, melyet teremtvő lelkéből nemzetére sugárzott, mint Madách.

A szeretett nő, az elhagyott kedves gyermekek, a csesztvei boldog magány, százados fáival, meglített szobáival, megannyi bűvös álmoképgyanánt rajzanak keresztül a rabköltő fantáziáján. Édes és fájó illúziók, kétség és remény, balsejtelmek és kényszerű megnyugvás váltakoznak gyors egymásutánban ama levelek nyomán, melyeket felesége ír. Tetézi a nyomorúságot, hogy e levelek túlnyomó része tele van keserűséggel és panaszszal, mintha nem is Madách szenvedné a méltatlanabb sorsot, de sőt fogsága volna a kizárólagos ok, hogy a magára maradt asszony mostoha-helyzetben van s anyagi zavarok közt él. A birtok lefoglalva s pénz nincs sehol. Pénz, pénz, mindig csak pénz kell az asszonynak. Váltókért zaklatja, anyósára vádaskodik, becsmérli az egész rokonságot, gyermekeinek a halált kívánja, fenyegetődzik s végül kinyilvánítja, hogy ily viszonyok között megbolondúl.

Mit érezhetett s mit szenvedhetett Madách,

mikor ezeket a leveleket olvasta! A vigasztalás bátorító hangjai helyett szemrehányás, vád, fenyegetődzés. Egy ingadozó, tengelytelen lelkű asszonyt látott maga előtt, a »haszontalan, de szép« Évát. Híven őrzött, férfias illúziói közül nem egy sorvadt el itt a börtön levegőjén s mikor végre ütött a szabadulás órája: a költő szívében több volt a félelem, az aggály, a két-ség, a tapasztalás, mint az öröm.

Az asszony nem sietett eléje, s a rég óhajtott, végre elérkezett viszontlátásban nem volt istenáldás. Valami boldogságot-pusztító, tilalmas dolog történt odahaza, melyről a vidék már régebben suttogott. Mintha a csesztvei családi paradicsomba kigyó lopódzott volna be: az emberek a magára maradt asszony-lútséget bírál-gatták. Madách a börtönből a pokolba érkezett. Mikor bizonyossá lett a valóról s nagy szívére ráznhant a legkegyetlenebb kiábrándulás: összecsomagoltatta az asszony holmiját, befo-gatta legjobb két lovát s feleségét, mint valami fölöslegessé vált podgyászt, fölpackolta a kocsira. Még egy jelenet következett. A hűtelen és meg-

alázott teremtés heves zokogásba tört ki s bo-
csánatért esengett. Madách egy pillanatra össze-
rázkódott, de aztán erélyes, parancsoló hangon
kiáltott a kocsisnak :

— Hajts !

Megtörtént. A szétdúlt édenben egyedül ma-
radt ez a szomorú Ádám, ez a hazájáért szen-
vedett, családján eszményi szeretettel csüngő,
nagy szívű ember, lezajlott tragédiájának kese-
rűségeit hordozva lelkében. Egy dolog azonnal
világos lett előtte : Csesztvén többé nem marad-
hatott. Elmenekült anyjához, Alsó-Sztregovára.
Ez a mindig szeretett, fenkölt gondolkozású,
szigorú, de jóságos asszony volt az egyetlen lény,
ki előtt szabadon föltárhatta szive mély sebeit
és fájdalmait. Vigasztalást pedig csak a mu-
zsától várhatott, — lelke csak úgy enyhülhetett
meg, ha mind az az égő tartalom, mi benne
forrongott, egy nagy szenvedéseinek megfelelő
nagy műben nyer megváltást és megdicsőülést.

Évek teltek el erős lelki tusakodások, sötét
borongások és komor kontemplációk között.
A hahotázó és ezinizmusig menő fájdalmakat

kényszerű rideg megnyugvás kezdte föl váltani, — valami kiengesztelődés-féle, melynek azonban túlnyomó része pesszimizmus maradt. Egyik legjobb barátjának, Szontagh Pálnak, 1857-ben, tehát négy év múlva a lesújtó családi katasztrófa után, egy byroni hangú verses levelet írt, melyhez később, mintegy magának beszélve, a következő megjegyzést fűzte: »Ujra elolvastam a Pálnak töltött mérget. Mért nem tartám azt magamnak? Eh, mit! E mérég igazság, ha tragédia is. Az emberi természet sohasem tagadja meg magát és Ádám a teremtés óta folyvást csak más és más alakban jelen meg, de alapjában mindig ugyanazon gyarló féreg marad, a még gyarlóbb Évával oldalán.«

Ebben a keserűségtől reszkető rövid reflexióban csillannak fel először *Az Ember Tragédiájának* határozottabb körvonalai. Itt jelentkezik először szubjektivitásának általánosító törekvése, — az a költő, a ki művész is akar lenni s a ki büszkébb és önérzetesebb, hogysen magasabb hivatású fájdalmait apró lírai darabokban tördelje szét. Egy nagy koncepczió kereteit keresi,

a történelemnek hatalmas és megrázó jelenetei lebegnek lelki szemei előtt, a maga nemes fájdalomában, szomorú végzetében az örök-ember vergődését szemléli, s csak így támad reménye, hogy mindazt méltó formában fejezheti ki, a mi évek óta forrong és érlelődik lelkében: nem a maga szűkkörű, de a küzdő ember örök típusának világszínpadon játszódó s újra meg újra ismétlődő tragédiáját.

Mindjobban megragadta a hatalmas eszme s szárnyakként röpítette, vitte magával magasba, mélybe. A létező történelem eseményeiből csak azokra szegezte tekintetét, melyek epokhális értékűek s az emberi szellem fejlődésére, a szó bölcselmi értelmében, átalakító hatással voltak, — saját szavai szerint: a történelem főmomentumai. Ezeket drámai képekben egymás mellé sorakoztatni akként, hogy minden részlet egy főgondolatot, egy vezér-eszmét szolgáljon, — az ember szakadatlan bukását, — íme, ez volt a sötét terv, melylyel műve megírásához fogott. A nagy költemény határozottan pesszimisztikusnak készült. A kegyetlen leczke. mit Madách az

élettől kapott, kezdetben szinte lehetetlenné tette, hogy a megtörtént s jövőben elképzelhető eseményeket a filozófus nyugalmaival nézegesse. Sebei sokkal jobban sajogtak, hogysen ereje lett volna könnyű szerrel leküzdeni a bizalmatlanságot, melylyel magányából az ember-oczeán nagy zaját hallgatta. Játéknak, bábnak, eszköznek látta a teremtés urát, — mely minden nemes törekvése daczára, hirhedett szabadakaratával, lázas dicsszomjával, nagy álmaival előbb-utóbb menthetetlenül belebukik a sárba s csalódás, kiábrándulás, kétségbeesés közt, szinte utálattal, löki félre küzdő fegyverét. Mindegy: akárkinek nevezzük: Miltiadesnek, vagy Dantonnak, Tankrédnek vagy Kepplernek. Az örök Ádám sívár küzdelme ez.

Ha az eredetileg ennyire vigasztalannak tervezett költemény csakugyan ilyenné alakult volna a kidolgozásban: hatása lehetne talán megdöbbentőbb és megrázóbb, de semmi esetre sem oly költői és fölemelő mint jelenlegi áttisztult formájában. Madách szíve a munka édes gyönyörei közt megenyhült s a kiengesztelődés

forrása buzgott fel belőle. Nem termett haragra, gyűlöletre, boszúra. — lénye, melynek alapvonnása mindig a legnemesebb emberszeretet volt, mind melegebb és melegebb részvétellel ölelte át az emberiséget s a lassan-lassan visszatérő megnyugvás és hit erejével szelidültek a zord képek, magasabb összhangba olvadt a fő-eszme, átidomult az egész tragédia.

Igaz, hogy azért így is csak túlnyomólag pesszimiztikus maradt, de hát, Arany szavaival: a művészet harmoniája nem mindig az optimizmusé is egyszersmind.

Madách jól ismerte mindazokat a drámai költeményeket, melyek a világirodalomban jelentősebb alkotások s az emberiség nagy problémáival foglalkoznak. Ismerte Goethe Faustját, Byron Manfrédjét; de éppenséggel nem vette őket mintáknul, sőt alapeszméje, mint már a mondottakból is kitűnhetik, egészen más. A bírálókat, kik az összehasonlítás alkalmait ritkán szokták elmulasztani, valószínűleg a forma tévesztette meg, midőn a magyar irodalomba dicsőségesen bevonuló Ember Tragédiáját az említett

két drámai költeménynyel kezdték összemérni. Némely külsőség. — mely itt nem nyomósabb mint pl. a klasszikus eposz közönségessé vált figurája, az invokáció. Az Ember Tragédiája is mennyei prológgal kezdődik, mint Faust; a sátánnak. Luczifernek, itt is bőséges szerep jut, mint amott Mephistofelesnek, vagy Manfrédben a végzet szellemeinek, de azért valami erősebb szellemi rokonságot nem igen fogunk köztük találni. Felfogás, szerkezet, stíl dolgában utánzat nélkül való, sajátos költői alkotás ez. — nem másolt, de átszenvedett fájdalmak szülötte s merész koncepcziójával mindig példa arra, hogy lehet formában újjáteremteni valamely már megelőzőleg kisugárzott gondolatot. Madách nem azt az utat járja, melyen Goethe és Byron megtalálja a maga remekeit, — inkább abban a légkörben szárnyal, melyben Hugo Viktor a *Századok legendáit* álmodja át. Lényegében közelebb áll a francia költőhöz mint a német és angol poétához. Ugyanaz az eszmekör, de nem szétfolyó elbeszélő formában, hanem takarékos drámai szerkezetben s nem csupán a megtörtént

eseményekből szűrve le a nagy tanulságokat, de az elképzelhető jövődökből is. Két lángelme csattogtatja szárnyait a végtelenben. Felséges és fényes út mindkettőé. Mindkettőnek hőse az emberiség. Az egyik költészetének és fantáziájának álmaival ragyogja be romantikus történeteit, a másik szíve vérével írja meg — az ember tragédiáját.

Ez a jeleneteivel szétszóródni látszó, de egy erős központi eszme által szervesen összekapcsolt költemény tizenöt drámai képből áll. A három első szín mintegy előjátéka az eszmék e nagy drámájának. Isten, dicsfényben trónolva, angyalainak hódolatát fogadja. Az égi glóriában sötéten és daczosan áll a tagadás szelleme. Luczifer, s részt követel a teremtés munkájából. Az Ur megátkozza az éden két fáját — a tudás és örök-élet fáit — s neki adja. Fösvényen mért osztályrész, de Luczifernek elég egy talpalatnyi föld, hogy rontó munkáját megkezdhesse a frissen alkotott világban. Sátáni erejével és ravasz beszédével fölkelti a tapasztalatlan emberpár kíváncsiságát s leveszi szemükről a boldog egy-

ügyiség hályogát. Ádámot feszélyezni kezdi a korlátoltság és tudni akar, Éva félti veszendő bájait, s az örök ifjúságot szomjuhozza. Amazt az igazság, emezt a szépség lelkesíti. Két vezéreszme — talán maga az eredendő bűn — mely kijelöli sorsukat. Megizlelik a tudás tilalmas gyümölcsét és elvesztik az édent. A paradicsom zavartalan gyönyöreiből a tűzkardos angyal kiüldözi őket a küzdelmes élet sivatagába, gondok és szenvedések közé. Elhagyták Istent s az is magukra hagyta őket. Az elkövetett ballépést többé nem lehet jóvá tenni. Meg kell vezekelni érte. Az ember nem szakadhat el a jótól anélkül, hogy a gonosznak martalékául ne essék. Luczifer hatalmában vannak. Látni akarják hát a jövőt, melyet nemőknek alkottak, látni mindenáron az igazság és szépség diadalait.

Luczifer elaltatja őket s végig álmodtatja velök az emberiség történelmét.

Sátáni világításba borított képek. Jelenetek, melyekben Ádám, az örök ember, más és más alakokat váltogat, uj és uj eszmékért száll küzdelembe, de küzdelmének értelme és eredménye

mindig egy marad : a bukás. Harcza nem egyéb, mint a vágyaiban korlátlan s képességeiben tehetetlen ember lelkének szomorú vergődése. Nemes, igaz, nagy lelkesedések, -- nyomukban sötét bűnök, elaljasodás, elteltség, kiábrándulás.

Ez a hős mindig fenkölt eszmék bajnoka, szálnalmas végzete azonban eszményi magasából szakadatlanul a porba buktatja. A legdicsőbb elvek elhitványulnak kezében. Mellette, szintén kettős természetével, az örök nő, a szerencsétlen, hűn Éva, kit a végzet nem rózsalánczokkal fűz oldalához, de a gályarabok békóival bilincsel hozzá. Együtt hurezolják sorsukat fényben, árnyban, mindig a jobbat remélve s mindig áldozatul esve a gonoszabbnak. Angyal és démon változtatják egymást a nőben is s Madách művészetének becsületére válik, hogy a saját tragédiájából csak néhány jellemző vonást használt fel helyzetszerűleg, s keserű tapasztalatai daczára nem egyoldalú, kirívó rajzban tűntette fel Évát, mint ahogy eredetileg akarta. Nem csak felesége volt, a kit valaha szeretett s a kitől aztán könnyelműségei miatt elfordult, de volt anyja is,

a kit fenkölt lényeért, magasztos erényeiért imádattal vett körül. Éva rajzában ez az utóbbi győzött. Mint az ember nemtője, fölemelő génin-sza, a szív elévülhetetlen igazainak hirdetője jár a küzdő s folyton új meg új világot áhító Ádám oldalán s gyógyító eszmeként vegyül a nyughatatlan harczokba, melyeket ez a teremő és romboló lélek Luczifer karján haladva — végig álmodik.

Oh, ez a mindig erős és mindig gyöngé Ádám, a ki önhitten indul meg útján s azt hiszi, maga intézi sorsát, mikor végzete kergeti!

Végletek és következetlenségek közt lökődik előre. A sátánilag berendezett szín, a díszítő szárnyfalak csak addig kápráztatják, míg egy új eszme élesebb sugaránál észre nem veszi kopot-tas voltukat. Amiért ma lelkesedik, holnap megtagadja. Az ördögi sugalmaknak minden tekintetben hálás médiuma. Csak alakja, jelmeze változik, lényegében ugyanaz marad. A nagyot, a felségest, az eszményit kergető örök-ember, akinek minden vágya a megnyugvás s állandó refrainje mégis az, hogy »Vezess új célra, Luczifer!«

Szerepét mint Pharaó kezdi el, ki nagyra törekvő önérzettel gúlákat épített. Minden hatalom a kezében, minden dicsőség az övé. A milljókarú lény, a tömeg, őt szolgálja; neki hódol az egész világ. De a dicsőségével túltelt kényúr szívében mégis úrt érez s midőn egy agyonkorbácsolt rabszolga trónja zsámolyánál összerogy s haldokolva fölkiált: milliók egy miatt! — mély megdöbbenés fogja el, belátja élete haszontalanságát s szabad államot óhajt, melyben — éppen ellenkezőleg, — milliók parancsolnak s az egyes hódol és engedelmeskedik. Megalakulnak hát a hellén köztársaságok s Pharaóból Miltiadesz lesz. Az új hős híven és dicsőn szolgálja hazáját, de a rideg népuralom, a sokfejű zsarnokság nem tűri meg a kiválót, a rendkívülit, ellene támad, halálra itéli s kivégezteti. Más név alatt hát ugyanaz a végzet! Bolond, a ki töri magát a mások boldogságáért! Élünk magunknak, keressük a kéjt, — egy percznyi üdv, bor és szerelem többet érnek minden dicsőségnél!

A szín változik s föltárul a pogány élvek világa Rómában. Ádám, mint Sergiolus, kéjen-

czek közt dőzsöli végig a napot, az éjszakát. Előtte gladiatorok vére foly, ajkán ledér kéjhölgyek csókja ég. Künn a városban dögvész pusztít s testvériségről, jogról ábrándozó keresztényeket feszítenek föl. Jajuk behangzik a színre és Ádám lelke elborúl. Émelyíteni kezdi az »édességek tengere« s valami keserűre vágy, a gyönyörök rózsáiból a szenvedések töviseire, új korra, mely új eszmét ünnepel, a testvériséget, az egyén felszabadulását; nemesebb világot áhít, melynek virága a lovagerény lesz, költészete, az oltár oldalán, a felmagasztalt női ideál. S ime, a következő színben a pogány világ romjai fölött diadalt űl a kereszténység eszméje, — az evangelium megteremti ezt az óhajtott új, dicső kort. Csakhogy az ember mindig ember marad s a legszentebb eszméket lassanként hitvány előítéletekké aljasítja. Így történik ezuttal is. Az égiek felé emelkedés örve alatt miud sűrűbben burjánzik fel a vakbuzgóság, az élettől való rideg elzárkózás, a kasztrendszer, az eretnekek üldözése, minden földi élvezet teljes megvetése. A szív mennyei áhítása természetellenes és torz

erények szülője lesz. — a szent tanok. dölőfős és fanatikus papok kezében, máglyagyújtogató eszközei újabb romlásnak és pusztulásnak. Ádám, ki ez idő szerint mint Tankréd szerepel, újra kénytelen bevallani, hogy »átkot talált« a tömeg hitvány felfogásában. Beteljesül, amit Luczifer gúnyos kegyetlenséggel mond neki :

Minden, mi él és áldást hintve hat.
Idővel meghal, szelleme kiszáll,
A test túléli ronda dög gyanánt.

Ádám kifárad a hiábavaló küzdelemben. Mozogjon a világ, amint akar! A következő színben Keppler alakját ölti magára, bevonúl csöndes dolgozó szobájába s méri a csillagvilágok útját. A föld nem érdekli többé, de a földi gondok kötve tartják. A tudománynak akar élni s kénytelen a babonát szolgálni. Hiába emeli tekintetét az égre, vissza kell fordulnia a hétköznapiak nyomorúságához. Horoskopot csinál, időt jósol, jövődől, meghamisítja és elárulja tudását, mert feleségének, a hiú Évának, pénz, pénz, mindig csak pénz kell ruhára, cziczomára.

kendőzésre. Mily szálnalmas szerep! mily áldatlan időpocsékolás! Im, itt a kor, mely nem küzd semmiért s a társas rend megszokott nyomát nem bántja senki, de ez a korlátoltság, ez a törpeség ép oly ízetlen mint a milyen kétségbe ejtő. Bort, famulus! Temessük mámorba a világ gondjait! S Keppler magában iddogálva, megálmodja — álom az álomban — a nagy francia forradalmat, mely hadat izen a hagyományoknak, előítéleteknek s minden avult lomnak a szabadság, egyenlőség, testvériség nevében. Mint Danton küzdi végig harcát egy hatalmas jelenetben, de Robespierre árulással vádolja s a néptömeg a guillotine alá hunczolja. Fölcsúdik. A nagy bűnök és nagy erények kora, melyre az erő nyomta bélyegét, még egy pillanatig kápráztatja. Mámor teremtetten, ébredés foszlattá szét. — megint csak ott ül rideg dolgozó asztalánál s még törpébbnek és tehetetlenebbnek érzi magát a törpék és tehetetlenek korában.

El hát a penészes foliansokkal! Ki az örömtelen, poros szobafalak közül az élet szabad versenyébe! Ádám mint munkás vegyűl a lon-

doni vásár zajába. Ember emberre gázol, mindenki árul és vesz, üzlet az egész világ, eladó minden, a versenyzők egymás megrontására törek, az élet önczél, a vagyon isten. Hiuság vására! Kutyák harca egy koncz felett. A nagy hű-hót a halál hallgattatja el. Tarka-barka, színektől ragyogó kép, de erkölcsi tartalmával sivár, vigasztalan. Más ideál vonja Ádámot uj kor felé, melyben a szabad verseny nem szülője romlásnak, nyomornak, de egy közös munkában megizmosodott, józan nemzedék maga intézi sorsát és dolgait. Ezt a kort tárja föl a jövő phalanstère-rendszere. Ez már annyira anyagi és lelketlen, hogy maguk az emberek is gépekké válnak s minden egyéni akarat fölolvad az állam egyenlősítő kohójában. Név se létezik többé, csak szám. Plató, a 400-ik szám, marhát őriz, Michel-Angelo, a 72-ik szám, széklábakat farag. Nincs család, nincs szerelem, nincsenek álmok és virágok. Iszonyúan rideg, lelketölő, rémes társadalom ez s Ádám teljesen megtálva az anyagi világot, fölvágy a szellemi lét magasába. Lucifer viszi magával fel az űrbe. De földi ember-

nek itt nincs mit keresnie. Elalél, megdermed s a föld szellemének visszahívó szózatára új küzdelmekre vágy. Hiszen az élet célja voltaképpen nem is lehet más mint a küzdelem maga.

Am a földön többé nincs mért küzdeni. Végtelen hólepel borít el mindent. Az egyenlítő alatt van csupán egy keskeny lakható öv s azon is már csak eszkimók tengenek, akiknek legfőbb vágyuk, hogy kevesebb legyen az ember s több a foka. Az aggastyánná rokkant Ádám összeborzong, megelégteli a látottakat, átérti küzdelmei haszontalanságát s a szörnyű álomlátásokból megtört szívvel — fölébred.

Ujra a történetelőtti idők küszöbén áll, lelkében végtelen fájdalommal és daczczal. Csak tőle függ, hogy megsemmisítse magában az egész emberiséget. Egy sziklacsúcsról a mélybe készül ugrani, de e pillanatban melléje lép Éva s tudatja vele, hogy anyának érzi magát. Ádám térdre rogy az Úr előtt, ki ismét kegyelmébe fogadja s fölemelő, vigasztaló szózatával erőt és bizalmat keltve benne, nagy munkájának útjára igazítja. »Csak az a vég! csak azt tudnám

feledni!» sóhajt fel még egyszer Ádám. »Mon-
dottam, ember, küzdj és bízva bizzál!» hangzik
a magasból Isten válasza.

Ime, ez ennek a remekműnek, a gondolatok
e nagy drámájának a vázlatos meséje, melyből
különben eszmei tartalma is jól kiérezhető.
A tragédia, mely az ember örökös bukását lát-
tatja, Luczifer vereségével végződik. Az álom-
ban megfutott világtörténeti pálya, az egymásra
következő végletek gyűrzete lényegében mégis
csak az emberi nem fokozatos haladásának nagy
rajza, mert az elavult, régi eszme megbuktatója
mindig egy új, nagy eszme. Igaz, hogy ez a
rajz kérdőjellel végződik s a rettentő álmokképek
hatása alatt nemcsak Ádám, de az olvasó kedé-
lyében is marad a kételynek és bizalmatlanság-
nak némi árnya. — ám a jövő nem a tudomány
hatalmában, sem a képzelődés föltevéseiben,
hanem Isten kezében van.

Ő tudja csak, mi célja a teremtés urával,
a küzdő emberiséggel, mely a jó és rossz, az
igazság és gázság harcaiban edződve és csüg-
gedezve mégis folyton előre tör, újabb és

ujabb ideálok felé, az eszmék rejtelmes utvesztőiben.

Madách álma nem egyéb, csak egy ragyogó szilánk amaz égi titokzatokból, s bölcselete csupán költészete azoknak, mikről a multak révén már van némi sejtelmünk, de a jövődőkre nézve még nincsen. s talán sohasem is lesz. kellő fogalmunk . . .

VIII

A JELMEZES DRÁMA

Az ötvenes évek színműirodalma éppenséggel nem mutatott valami nagy lendületet. Sokáig úgy maradt minden, ahogy Szigligeti csinálta. Ez a rendkívüli termékenységű írónk föltétlenül uralta a színpadot. Akik körülötte jelentékenyebb sikert arattak, túlnyomólag az ő irányát követték. Új elem alig tűnt fel a drámában. Már pedig amit ő színre vitt és jelenített, az a közönséges élet volt igen sok leleménynyel s a megkapó helyzeteknek kétségkívül bőséges kizsákmányolásával, de vajmi csekély magasabban járó költészettel.

Bizonyos egyoldalúság, egyhangúság jellemezte ezt a drámát s alakjai és motívumai las-

sanként kezdtek kopottakká válni, mint ahogy lassanként elkopik minden a világon.

De addig, míg ez be nem következett, a megtört csapáson élénk tolongás támadt. Különösen azok részéről, kik a színi világot, a színpad titkait közelebbről ismerték. Kiválóbb, rátermetebb tehetség azonban nem igen akadt közöttük. A sorompóba lépő kísérletezők túlnyomó része külsőségekbe kapaszkodott s kellő tartalom híján a színszerűség eszközeivel kápráztatott. Így támadt egy átvonuló sorozata azoknak a daraboknak, melyeknek föllelevenítésére ma már senki sem gondol.

E gyorsan feltűnő s eltűnő írók közül csak egy tehetség vált ki, a kinek a vigjátékhoz és népszínműhöz nemcsak egészséges kedélye volt, de gazdag komikai tartalma is: *Szigeti József* (szül. 1822.). Annak a régi, becsületes ízről-izre magyar írói gárdának egyik tiszteletreméltó tagja ő. Nagy színész s nem kevésbé jelentékeny színműíró. A világot jelentő deszkákon maga a megtestesült természetesség, csupa eleven igazság s a milyen volt a színpadon, olyan-

nak ismerjük színműveiből is. Az élet könyvét forgatta s kellő hivatottsággal, készütséggel és lelkesedéssel szolgálta a művészetet. Nem tartozik parádés embereink közé, de kevés írónk van, a ki több vidám órát szerzett az ötvenes évek magyar közönségének mint ő. Egy darabig versenytársa Szigligetinek. Leleményes, friss, eredeti, ötletes mint amaz s a lüktető magyar társadalmi életnek nem kevésbé hű rajzolója. Népszínművei *A vén bakkancsos és fia a huszár* meg a *Csizmadia mint kísértet* sokáig tartották magukat színen, de egyéniségének igazi ereje, kedélyének őszintesége és bensősége jóízű vigjátékaiban — *Becsületszó. Falusiak* — érvényesül a leghatásosabban. Amaz a nemzeti színház pályázatán nyert koszorút. ennek a közönség zajos és tartós tetszése nyújtotta a pálmát. Igaz, hogy azok a szeretetreméltó nagybácsik, kiket Szigeti alakító művészete mutatott be ezekben a darabokban, vele talán örökre letűntek, de a régi magyar életnek annyi színe és humora maradt ott még, hogy felfrissítésök századvégi nyomoruságaink s eltorzulásunk közt,

szinte üdülésszámba menne. Tehetségének java része, férfikorának legszebb virágai rejtvék azokba. Herbarium, melyet, ha kinyitunk, kinyílik előttünk az író lelke is s eltűnt tavasz fuvalma csap meg, távoli emlékek illata leng felénk egy kevésbbé beteg társadalom immár hallgatag világából.

Szigeti kortársai közül még két színműíró aratott jelentékenyebb sikereket ezekben a mozgalmas napokban. Az egyik *Dobsa Lajos* (szül. 1824.). Fiatal korában maga is színész, nyugtalan, különczködő természet, a ki különben nem tékozolja az idejét haszontalanságokra, de folyvást tanul s az élet zajától elborítva szívesen pihen meg a költészet édes játécai mellett. Elbeszéléseivel vonta magára a figyelmet s csakhamar olvasottabb íróink közé tartozott. A színésztől megválva, nagyobb utazást tett a külföldön. Párisban egész évet töltött s szeme előtt zajlott le az 1848-iki francia forradalom. Ennek a történetét nyomban meg is írta. Elnöke volt a magyar küldöttségnek, mely akkor a Lamartine-féle miniszterium elé tisztelegni ment. A magyar

szabadságharcz hírére haza sietett. Mint had-szervező kormánybiztos részt vett a forradalomban s ennek leveretése után fogságot szenvedett. Színműírói működését *Márczius 15-ike* című vigjátékával kezdte meg 1848-ban, de csak az ötvenes és hatvanas években fejtett ki nagyobb arányú munkásságot. Teljes lelkesedéssel vetette magát az irodalmi élet hullámaiba. A nemzeti színházban gyors egymásutánban adták elő komoly és vidám tárgyú darabjait, melyek közül *IV. László, Egy nő, kinek elvei vannak* s a *Vigjáték-tárgy* a kiválóbbak és maradandóbb értékűek. Több ízben nyert akadémiai koszorút is. De bár írók és közönség egyformán méltányolták, darabjai közül több letűnván a színről, úgy érezte, mégis csak mellőzés az osztályrésze, — és gondolt egyet, határozott, visszavonult. A szépirót aztán a politikus váltotta fel benne, ezt meg a mezei gazda, a ki nem akarja többé az idegeit rontani, csak pihentetni. Visszavonulása, hallgatása mindenesetre érzékeny veszteség drámairodalmunkra nézve. Dobsa, rhapsodikus lénye daczára, előkelő tehetség. Van fantáziája, merész-

sége, leleménye. formaérzéke s dialógjai oly tündöklők. hogy e tekintetben fölveheti a versenyt legjobbjainkkal. Hanem abban tökéletesen igaza van, hogy az a mesterember, akinek a keze reszket. okosan teszi, ha leteszi a szerszámát.

A másik népszerű drámaíró, *Kövér Lajos*, (1825—1863.) jogásznak készült, megyei hivatalba lépett. a forradalomban honvéd, később besorozott osztrák katona s a kényszerű szolgálat után foglalkozás nélküli egyén, a ki újra kezdhetette a pályáját. Pesten telepedett le s írói tollával kereste kenyerét. Élenken és ötletesen írt elbeszélései csakhamar jó nevet szereztek neki. Még ismertebbé vált. mikor a színpad számára kezdett dolgozni. Termékeny elme volt. könnyen szőtte a meséit s jól értett a színszerűség fogásaihoz. E tekintetben Scribe volt a mestere. a kitől elleste a külső hatások titkait, anélkül, hogy finomságát is elsajátította volna. Tárgyait. mint Szigligeti, a közönséges életből merítette, de az ő kezében még jobban eldurvult minden. Vaskos és érdes lett, nyers és száraz. Darabjaiban lassanként nyoma veszett minden-

nek, a mi meghat. fölemel, a szép gyönyörét érezteti. Az ember annyira a valóságot látta maga előtt, hogy szinte leküzdhetlen vágya támadt a poézis némi pihenője után.

A realis élet e rideg elhatárolása, az uralkodó végletnek ez a kietlensége rendesen visszahatás kezdetét szokta jelezni. A goethei bölcs tanítást (*Greift nur hinein in's volle Menschenleben*) sem lehet a szélsőségekig követni. Van egy vonal, melynek az átlépése oktalanság. A költészet érdeke tiltja. Bizonyos valóságok iránt lassanként kivész belőlünk minden érzék. Megvetjük, vagy a legjobb esetben közömbösen nézzük őket. Hiába akarja az író elhitetni velünk, hogy ilyen az élet. Nem vagyunk hajlandók elfogadni, annál kevésbbé megkedvelni. Egész lényünk fellázad a szürkeség ellen, mely abból fölszáll és kiárad. Unjuk ezt a lelketlen egyformaságot, ezt az örökös hétköznapi hangulatot. Semmi emelkedettség, semmi szokatlanság, mindig csak ezek a szürke kabátok, ezek a nyárs-polgárias élczek. Az utcza, a kávéház, az otthon ugyanezeket a dolgokat kolportálja. Nem üdülés

a számunkra, csak bosszantó folytatás. Laposnak látjuk, fárasztónak érezzük és magunkban a pokolba kívánjuk.

Körülbelül így történt ezuttal is.

A szem színeket óhajtott, a lélek változást, a szív az élet merev rajzaival szemben emelkedettséget és szabadon csapongó költészetet. Egy kis édes, meleg romantikára volt szükség, mely nem a közszólamok szerszámaival dolgozik, de a rajongás és lelkesedés rózsáit dobálja szét maga körül. Olyan alakokra, akik nem hálósapkában jelennek meg, hanem lovagjelmezben és baretben. Tolluk lengedez, festői köpenykéjük könnyedén fekszik vállaikon, vagy pompás időmaikon a chiton művészi redőzete hullámszik s lényük minden porzikája tiltakozik a szűrszabók test- és lélekszorogató realizmusa ellen.

Emnek a kívánatos visszahatásnak a kezdeményezője, *Rákosi Jenő* (szül. 1842.), közvetlenül a kiegyezés előtti évben, 1866-ban lépett fel. Akaraterős, energikus, komoly gondolkodású ifjú volt. Mögötte küzdelmes évek, gondok és sanyarúság. Elszegényedett szüleinek kilencz

gyermek számára kellett a mindennapi kenyeret beszerezni. Érett elméje korán felfogta a szomorú helyzetet s könnyíteni akarván a szülői terheken, elhagyta otthonát. Bátran és elszántan nézett a fenyegető sorsharag szemébe s megkezdte a harczot ellene. Vándorútra kelt, mint a mesék tévelygő gyermeke, s valami homályosan elképzelt cél után törekedett. Olyan fény vonta, melyet egyelőre nem látott, csak sejtett. Az idegen kenyeret hétköznapi munkával kereste és sokszor talán könnyeivel sózta meg, de azért álmainak fátyolára ünnepnapok rajzolódtak. Edzett lelke volt a gondok elviselésére s kedélyének elég ereje és hatalma, hogy azokat megszépítse. Égi adományokkal járt a földi nyomoruságok közt, ismeretlenül a zavaros tömegben, mint valami mesebeli bujdosó királyfi, akiről végül kitudódik, hogy tenger kincse s pompás birodalma van.

Valóban, a mi ezután következett, az már nem volt mese, bár a mesék öregapjáról, *Aesopus*-ról szólt. Emek a romantikus, szárnyaló s édes diktációtól áradó darabnak a színrehozatala dráma-

irodalmunk ünnepnapjai közé tartozik. Mennyei
 mannaként hullott a színházlátogató közönség
 kiszikkadt kedélyére. S nekem úgy rémlik, jóval
 több volt mint pusztán hatásos darab. Színsze-
 rűségének kecses könnyedsége mögött ott ragyo-
 gott a költői tartalom gazdag ornamentikája.
 Sokban elütött az eddigi színművektől, jóformán
 hadat izent a megelőző iránynak. A költészet
 tündérvilágának egészen új utjait nyitotta meg
 s a fásulni kezdő kedélyekből a lelkesedés
 egészen friss forrásait buzogtatta. A rabszolgá-
 vásárból Xanthus portájába került dadogó és
 szűkszávú Aesopusban mintha maga a fiatal
 szerző lappangott volna, átélt küzdelmeinek
 emlékével, de egyuttal azzal a merész elhatáro-
 zással s művészetének erős tudatával, hogy meg-
 fogja hódítani a dicsőséget.

Nyelve! Apolló! nyelve! — nyelve! Ah,
 üdvözlégy szent Olymp lakója — oh —
 Karon ragadlak, mert félek, elszállsz,
 Félek, lehelletem elárul és
 Szárnyul pártolva hozzád —
 Ellebbensz, a miként jövé! — oh hagy!

Hagyd fognom kezedet, hagyd látnom arcod,
 Honnan Auróra mosolyát lopá,
 Hagyd részegülni szemedem szemem
 S engedd magasztalnom szépségedet . . .

Nem úgy hangzik ez, mintha Aesopusban a költő beszélne valami égi jelenéshez, — a dicsőségszomjas ifjú a költészet istenasszonyához, kit képzelete lebűvöl a földre s akihez első, édes vallomása zendül túláradón és szerelmesen? . . .

A rontó bűbájnak vége van. Aesop, a szép Erola láttára, mintha villám találná, összerázkodik, idegzetén vihar cikáz keresztül s »boldogságának első hírnökéül« megjelen ajkán a »hangzatos beszéd«. Többé nem dadog, nem hebeg. Szabadon, igézetesen foly ajkairól a szó diadalmas árja, megannyi zengő hullám, mely virágokat sodor habjain. Gondolatai, érzései a költői allegória és mese színes mezét öltik magukra, — csapongók, szellemesek, olvadékonyak és szívhez szólók. Emelkedettebb stíl melege hatja át őket, dúsabb és pompázóbb élet tüze lüktet bennök s ez a mesés poézis csakhamar felülkerekedve a régi formákon, győzelmesen vonul

fel a szinpadra. Az ismeretlen nevelő, a hajdani gazdasági írnok, Rákosi Jenő egyszerre ünnevelt, híres ember lett s nem kisebb férfi mint b. Kemény Zsigmond vette pártfogásába. Meghívta lapjához, a Pesti Naplóhoz. És itt nyomban kiderült, hogy Rákosi nemcsak a jámbusokhoz ért, de a politika nagy mozgalmaihoz is elég éles szeme van s ha kell, hát kitűnő publicista és hírlapíró. A bécsi rovat élénk tollú vezetője fokról-fokra emelkedett s végigharczolv a kiegyezés roppant vitáit, később *Reform* czim-mel külön lapot indított. Az új Magyarország legtehetségesebb írói gárdája csoportosult köréje s ettől a pillanattól kezdve aranynya vált, amihhez hozzá nyult. Tenyerén hordozta a szerenese. — nyomában járt a siker, de boldogulásának s emelkedésének igazi rugója tettekhez szokott akaraterejében s gyakorlati eszének komoly és józan munkásságában rejlett. Felvirágoztatta a keletkező új népszínházat s későbbi lapjával, a *Budapesti Hírlap*-pal óriási, eddig hallatlan lendületet adott a magyar hírlapirodalomnak.

Nemcsak a költészetben, de a praktikus élet-

ben is jobban szerette a töretlen mint a járt utakat. A küzdelem csak fokozta erejét, az akadályok csak kitartóbbá tették. Az álmokat is csak úgy találta igazán kedveseknek, ha valóra válthatta őket. Aesopuson kívül még számos színművet írt, melyek közül kiválóbbak *Régi dal régi gyűlölségről*, *Ötödik László*, *Krakkói barátok*, *Szerelem iskolája*, *Két királyné*, *Endre és Johanna* stb., de első darabja sikerének fényét egyikkel sem tudta elhomályosítani. Az volt az ő legszebb álma, gazdag romantikájának legragyogóbb virága. A kik ez irányban követték, *Éjszaki Károly*, *Dóczi Lajos*, *Toldy István* s részben *Csiky Gergely*, működésükkel már a kiegyezés utáni kor irodalomtörténetéhez tartoznak s bár siker dolgában versenyeznek vele, voltaképpen mégis csak folytatói annak, mit ő merész lélekkel megkezdett.

IX

KOMOLY MŰZSÁK

Ennek a rendkívül termékeny korszaknak megvolt az az átható ereje, hogy a szépirodalom kívül, melyet gyümölcsözővé tett, virágzásba borította a tudományok némely ágát is. Megkezdődött a nemzeti törekvéseknek, az eszmék vegyi bomlásának az a nagy forrongása, melyből egy új, munkásabb Magyarországnak kellett előállania. A szépirodalom terén lángelmék vezettek, tehetség tehetség nyomába lépett, szinte torlódás támadt, — míg más részről a komoly műzsák szolgálatába csak egyesek szegődtek s inkább a jövődők számára egyengették az utat, mintsem jelenüktől várták a babérokat. De szellemi pezsgés, tanultság, akarat

dolgában immár nem volt hiány. A megújhodott és kipallérozott nyelv teljesen alkalmasnak bizonyult a tudományok művelésére s vezérférfaink egy részében megvillant az eszme: lerakni végre az alapokat az önálló magyar tudományosság számára is.

Mindez majdnem természetszerű eredménye volt a megelőző nagy szépirodalmi fellendülésnek, ahogy virágzás előzi meg a gyümölcsöt érlelő nyarat. Voltaképpen a szellemi fejlődésnek ilyen képe lebegett Széchenyi előtt, midőn az akadémiát alapította s ilyen az akadémia előtt is, midőn működését megkezdte.

Az akadémia vezérférfaai közül azonban talán senkit sem hatott át a magyar tudományosság iránti lelkesedés annyira, mint egy német származású, temperamentumos kis embert, a tudós társaság titoknokát, *Toldy Ferencz*-et. (1805—1875.) Családi nevén Schedelnek hítták. Orvosnak készült, de Kazinczyék, később az Aurórkör lelkes írói gárdája, melynek előkelő tagjaival baráti viszonyban állt, még idejekorán elhatarozó befolyást gyakoroltak rá s teljes vonzal-

mát az irodalom felé irányították. Nagy készülségével, erős akaratával s rendkívüli munkabíráásával egyike lett a küzdő magyarság legbátrabb harczosainak s a nemzeti eszme leglelkesebb híveinek. Mozgékony, agitáló természet, heves és polemikus, — a mások véleményével szemben nem igen türelmes, de annál határozottabb bajnoka Kazinczyék nyelvújításának s magának a mesternek és izlésnemesítő, nemzeti műveltséget hirdető irányának föltétlen követője. Jóformán egyenes szellemi utódja, a kit csak kora sodor egy lépéssel előbbre, midőn az Auróra-kör lobogója alá szegődik. Irodalmi pályafutását műbírálatokkal, kritikai dolgozatokkal kezdi meg s mind jobban-jobban belemerül tanulmányaiba, melyek egy-egy jelentősebb írónk munkásságát ölelik fel teljes részletességgel s arczképét rajzolják meg hiteles adatok világítása mellett. Semmi sem kerüli el figyehnét. — szerkeszt, gyűjt, kutat, buvárkodik szakadatlanul, éjet-napot összeszesz, hogy a multak együvé halmozott irodalomtörténeti anyagából valami rendszeres egészset alkothasson. Báto-

ritó és lelkesítő tanulságot akar felmutatni nemzetének. A régi korszakok elfeledett romjai közül összeszed minden használható követ s emberfeletti erővel és kitartással hozzá fog egy merészen gondolt, nagyszabású emlékmű fölépítéséhez: megteremti a *magyar nemzeti irodalom-történetet*.

Ezen a téren nemcsak uttörő, de alkotó. Évek hosszú során át gyűjtött s rendezett anyagból isten segítségével s a maga vasszorgalmával megépítette azt, amit akart. Végre-valahára láttuk a művet, mely szellemi fejlődésünk nagy történetét volt hivatva föltárni. Itt volt minden, amit a viharos századok folyamában magyar elme gondolt és teremtett. A lomból kiásva, a penészből kihámozva, az avatagból tovább ható életre keltve. Huszonöt éven keresztül magyarázta, jóformán egyedül, nyelvemlékeinket s adta ki codexeinket, legendáinkat, meséinket stb., hogy kellő alapokat vethessen a még csak terveiben létező irodalmi pantheonnak. Eltemetett, soha számba nem vett érdemek iránt senkinek sem volt több kegyeleke mint

neki. Behorpadt, ismeretlen sírokat koszoruzott föl a hála és elismerés pálmájával s boldog mosolylyal osztogatta a halhatatlanság babérait. Árnyak jártak körülötte, kiknek beszédét ő jól értette s meg tudta értetni másokkal is. A mi egykori hevüléseink és törekvéseink sírból felhangzó beszéde volt az. Nem éltünk lomhán, nem éltünk hiába. Tettünk mi is, amennyit lehetett.

A magyar szellem energiája és munkája is hozzájárult az általános haladás diadalaihoz. Nincs okunk szégyenkezni a multakért, annál kevésbbé a jelenért. Eddig csak a politikai élet tusáiról hallottunk, — íme itt van belső küzdelmeink érdekes és tanulságos rajza is. Egy irodalomtörténet, mely a vérbe borúlt századok csöndes dolgozó szobáiba enged bepillantani s a létért való szellemi küzdelem nemes erőfeszítéseit világítja meg. Talán nem mindig az igazságnak megfelelő hűséggel, sokszor tévedés, még gyakrabban elfogultság kíséretében, de állandóan azzal a hazafias czélzattal, hogy számot tevő nemzet vagyunk a művelt népek sorában

s a barbárság könnyelmű vádjaira minden írónk élő tiltakozás, nyílt czáfolat.

Toldy Ferencznek, a kiváló tudósnak, ebbeli érdeme elévülhetetlen s egyuttal a legszebb, legmaradandóbb emlék, mit magának alkothatott. Ugyanazzal a kegyelettel, melylyel ő viseltetett nemzete szellemi munkásai iránt, koszorúzta meg a nemzet is az ő áldásos működését s véste fel nevét a nemzeti hála pantheonjának márványába.

Soktartalmú, széles ismeretkörű s minden tekintetben aesthetikus írónk *Greguss Ágost* is (1825—1882.) jelentékenyen hozzájárult a magyar tudományos irodalom emeléséhez, különösen az essay-irodalom nemesebb formáinak kifejtéséhez. Erős kritikai elme, finom bonczoló tehetség, emellett költői hajlamú ember, sőt néhány mélyérzelmű lírai darabjában s verses meséjében igazi költő. Nagy műgonddal dolgozó munkása annak a kicsiny, de lelkes körnek, mely a magyar tudományosság megteremtését tűzte ki törekvései czéljául. A németektől alaposságot és lelkiismeretességet tanult, a francziáktól ízlést. Egyike azoknak a ritka tudósainknak,

kik a tudomány nyelvét éppenséggel nem tartják valami kizárólagos akrakadabrának, de szeretik az eszméiket érthetően, szabatosan, világosan és kellemesen kifejezni. Nagy tudásával igazi szeretet párosul: gyönyörködtetni és tanítani másokat. Ebbeli dolgozatai — különösen *a balladáról* szóló könyve, továbbá *Tanulmányai*-nak két kötete s a *Shakspeare pályája* című akadémiai koszorút nyert munkája — mintaszerűek. A filozófia, széptan, társadalmi tudományok s irodalomtörténet köréből vett tárgyai szinte átmelegűlnek és meglelkednek élénk, színes és világos előadásában. Oktat és élvezetet szerez. A magyar aesthetikai irodalomnak egyik legérdemesebb, alapvető munkása, ki a szépet csakugyan a szépért szolgálta teljes életében.

Mi sem volt természetesebb, mint az, hogy a széptudományok művelése mellett, ezekkel mintegy karöltve a történeti irodalom is erősebb fejlődésnek indult. Ennek a hagyományaira, múltjára, jogaira, ősi alkotmányára annyira féltékeny nemzetnek most, midőn válságból újabb válságba

lépett, nagyobb szüksége volt, mint valaha a történeti eseményekből leszűrt igazságokra és tanulságokra. A század első tizedeiben költészetté lett maga a történelem is. Horvát István, ez a soktűzű és szédítő előadású történetíró csakúgy lelkesített színes rajzolataival és merész feltevéseivel, mint akár Vörösmarty a maga Zalánjával. De ezen a téren immár kevésbbé volt szükségünk a fantázia kicsapongásaira, mint az *egészséges önismeretre*. Ezt pedig csak a kritikai módszer segítségével szerezhettük meg. Széchenyi föllépése után nem sok értelme lett volna a nemzeti gyengék takargatásának, sem a hízelt álátatásnak, melylyel korábban szívesen honoráltuk a buskodó és tétlenkedő hazafiságot.

Tanulság kellett, okulás az átéltek és tapasztaltak árán.

A fejlettebb nyelv, a míveltebb izlés, a szélesedő szellemi látkör s a mind sűrűbb társadalmi, politikai és irodalmi érintkezés meghozta ezen a téren is az üdvösebb fordulatot. A történeti kutatás iránya komolyabb lett, a módszer határozottan javult. A régi iskola hívei jófor-

mán a minden szigorúbb kritika nélküli anyaggyűjtésre szorítkoztak, mint pl. *Fejér György*, (1766—1851.) a kinek roppant munkája, a negyven vaskos kötetre terjedő *Codex diplomaticus* tudományos életünknek egy külön oklevéltárát tartalmazza.* Az újabb módszer követői azonban az anyag nemesebb formákba öntött földolgozására vetették a főszlyt.

Ezek közül az elsők sorában kell felemlítenünk *Jászay Pált* (1809—1852.) és *gr. Teleki Józsefet* (1790—1855.). Amaz hosszas bűvárkodás után két nagyobb szabású munkához fogott, melyeknek, fájdalom, mindegyike töredék maradt, de így, csonka voltukban is, alapvető, becses művek, valódi hivatás fényes termékei. A nemzeti hanyatlás tulajdonképeni okait minden magyar történetíró a szerencsétlen mohácsi veszedelemben kereste s találta meg. Általános volt a meggyőződés, hogy azóta korhadunk és puszt-

* Az anyaggyűjtés hasznos vesződségét később az akadémia vállalta magára s a *Magyar Történelmi Emlékek* kiadásával, mely eddigelé jóval tuljár a száz köteten, folytonossá és rendszeressé tette.

tulunk. Abból a korból kellett hát levonni a legkomolyabb és leghasznosabb tanulságokat. Ezt akarta megcselekedni Jászay Pál, midőn még a forradalom előtt, 1844-ben, kiadta *A magyar nemzet napjai a mohácsi rész után* című munkájának első s egyetlen kötetét. Meg akarta rajzolni azt a kort híven, teljesen, a legapróbb jellemző vonásokig, de a nagyméretű terv kivitele fölülmulta erejét. Csak öt hónap történetét írhatta meg. Ezt azonban oly gondosan és szépen, annyi színnel és erővel, hogy szinte magunk előtt látjuk a régi dúltság megrázó jeleneteit s úgy olvashatjuk könyvét, mint valamely szomorúan regényes történetet, melynek mégis mindenben igazság az alapja. E zavaros és lázas képek rajza mellett ő maga sem nyugodt, — előadásában sok az idegesség, helylyel-közzel a szónokiasság, mely hatásra törekszik, de mindezek a tulajdonságok csak rokonszenvesebbé teszik írói egyéniségét. Ezzel s a szintén töredékül maradt másik művével (*A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az arany bulláig*) új irányokat jelöl meg. A történetírás kilép a kró-

nikák szűk köréből, megszűnik közönséges följegyzések lajstroma lenni s lesz belőle, a mi voltaképeni hivatása: a gyarló ember számára az *élet mestere*.

Gr. Teleki József, az akadémia egykori tudós elnöke, élete java részét szintén egy nagy történelmi munka megírására fordította. Harmincz évi előtanulmány és bűvárkodás után kezdett a *Hunyadiak korá*-nak kimerítő, részletes feldolgozásához. Tizenkét kötetre tervezte, méltó emlékeül a nagy nemzeti hősöknek, kiknek szobruk nem volt a hazában. A roppant monográfiából hat év alatt (1852—1857.) kilencz kötet jelent meg. A széles alapokra épülő korrajz tüzetesen beszámol minden adattal, minden apró törmelékkel, melyet az író, hatalmas hőseinek megmintázására, összehordott s ebben a tekintetben készlete gazdagságát és bőségét nem lehet eléggé bámulnunk. Alaposság, igazságszeretet, hazafias felfogás dolgában minden tiszteletünkre érdemes munka. Talán terjedelmesebb, mint kellene, stílje is túlterhelt és hosszú mondatokban ömlő, de jellemrajzai hívek s a korviszonyok rajza erős

és éles elmére vall. A lelkes grófot halála megakadályozta műve befejezésében. Mint a tudósokkal gyakran megtörténik: kissé elszámította az életet. Annyi szeretettel s gyönyörrel mélyedt el ama diadalmas kor tanulmányozásába, — oly lelkiismeretes gonddal kutatta át a forrásmunkák és oklevelek rengetegét, hogy akközben egy jó darab élet szállt el fölötte s a fáradhatatlan kutató elől elrabolta a feldolgozó szükséges éveit. De végzett munkája csunkán is teljes dicsőségét hirdeti.

A történelmi tudományok gyors fellendüléséhez nagyban hozzájárultak az átalakulás korának erős politikai mozgalmai, a forradalom eredménytelensége s a kiegyezés előtti időszak válságai. Az aggódó hazafiság hívó lélekkel ragadta meg a történelmi jogok s hagyományok mentő horgonyát. Fényes tehetségek léptek a kidőltek nyomába s mind többen és többen foglalkoztak a multtal a — jövő érdekében. Bátorítón, sokoldalulag és eredményesen.

Ezek között kiváló hely illeti meg a forradalmi kormány kultuszminiszterét, a szabadság-

harcz után külföldre menekült *Horváth Mihályt* (1809—1878.), a ki száműzetése éveit Belgium és Svájc szabad levegőjén is elnyomott nemzete vigasztalására és oktatására fordította. A történetírás terén nem volt újoncz, sem műkedvelő. Becses és formás tanulmányaival már ifjukorában akadémiái koszorukat nyert s még a forradalom előtt megírta a *Magyarok Történetét* négy kötetben, mely későbbi átdolgozásában nyolcz kötetre bővült. Külföldi tartózkodása alatt pedig két hatalmas munkát fejezett be, melyek mintegy kiegészítői előbbi nagy művének. A *Huszonöt év Magyarország történetéből* (1823—1848.) Széchenyi korát öleli fel teljes részletességében, a *Függetlenségi harcz története* pedig a forradalom rajzát adja három vaskos kötetben. Mindkét mű Genfben jelent meg először s a hatvanas évek legkapósabb olvasmánya volt. Az ifjabb nemzedék úgy forgatta, mint a bibliát: áhitattal és okulással. Horváth Mihály könyveiben hazája teljes, kimerítő történelme állt előtte s a legújabb kor átalakulásának hű képe — világosan és érthetően. A mi a közvetlen multban történt

— a nagy válságot — mint szükségest, mint kikerülhetetlent magyarázta s nem a krónikás história modorában, de a történetírás nemesebb formáiban s művészetével. A száraz adatokat lélek melegíti át, az események színes és könnyed elbeszélés árján haladnak tova. Tények sorakoznak egymás mellé, de oki összefüggésben s a részeket, eredményeket szervesen összekapcsoló lánczolatban. Nem filozófiája a történeteknek, de egy igazságért lángoló lélek revelációja. Hű beszámolás mindarról, a mi a magyar faj életrevalóságát, gyarlóságait s erejét láttatja. Szókimondó, bátor előadása nagy és tanulságos korszakoknak, nemzeti erényeknek és bűnöknek. Látköre széles. Mindent számba vesz, a mi mozgató rugója az eseményeknek. Nem marad meg pusztán a politikai mozzanatoknál, de kiterjeszti figyelmét valamennyi kulturtényezőre s egységes képben mutatja fel e sok viszontagságon keresztül ment, folyton küzdő nemzet hősiess történetét. A tér, melyet átbuvárol s kutató, munkás szellemével bejár, roppant kiterjedésű. Monografiái egy részét a *Kisebb Munkák* foglal-

ják össze négy vaskos kötetben, más részök önálló kiadásokban jelent meg, mint *Zrinyi Ilona*, *A kereszténység megalapítása Magyarországon* stb. Olyan tudós volt ő, a ki élete utolsó perczéig kötelezettségeket érez nemzetével szemben s legjobb tudásával és tehetségeivel fizeti tartozásait. Nagy érdeme s népszerűségének egyik titka is, hogy alaposágával és pártatlan felfogásával az előadásbeli kellem párosul. Az élet számára dolgozott s nemes munkásságával nemzedékek lelkét termékenyítette meg.

Méltó társa, sőt sok tekintetben tartalmasabb, messze kihatóbb működésű tudós *Szalay László* (1813–1864.). Komoly ifjúságának minden hevülését, munkás férfikorának minden erejét a nemzeti kultúra szolgálatában lobogtatja. Egyike azoknak az akaraterős, jellemzilárd államférfiaknak, kikre a legválságosabb körülmények közt is bizalommal lehet föltekinteni, mert nyilván látható, hogy életök minden napját a közügyeknek áldozzák. Alig vannak magán-örömeik, de annál több a gondjuk és érzékenységük a közdolgok iránt s hű osztályosai nemzetük minden

aggodalmának és szenvedésének. Pályafutásuk nem zajos, de férfias, nyílt és áldásos. Irodalmi működését verses kísérletekkel (*Bimbók*) kezdte meg, de a költészettől csakhamar átpártolt a jogi s történelmi tudományokhoz s ezen a téren aratta a babérokat. Politikai hitvallására nézve a centralistákhoz tartozott s Eötvössel, Treforttal, Csengeryvel föltétlen híve volt a népképviseleti rendszernek. *Államférfiak és szónokok* című köteteiben is azoknak a külföldi jeleseknak élet- és jellemrajzát írta meg, kik az új korban legtöbbet tettek a parlamenti kormányrendszer kifejlesztésére. Mint publicista is ezt az eszmét szolgálta a Pesti Hírlapba írt jeles cikkeivel. Általában az volt a törekvése, hogy hazánk jogviszonyait összhangba hozza a nyugateurópai elvekkel. A forradalom egyelőre megátolta a kivitel munkáját s az abszolutizmus visszalökte a nemzetet ebbeli törekvésében. A küzdők szétszóródtak a világban. Szalay is Svájcba menekült s Mariusként borongott a multak romjain. De nem csüggedt el, nem esett kétségbe. Munkához kezdett újra s lelke még

lángolóbban ölelte át férfikora nemes eszményeit. Jól érezte, hogy mint történetíró, most, e válságos időkben áll a legkomolyabb feladatok előtt s ha valaha, most kell igazán az igazságot szolgálnia. Belemélyedt a multak tanulmányozásába s éles, bonczoló, rideg elmével kutatta át a történetek szövedékeit. Nem akarta sem magát, sem nemzetét áztatni, — nem akarta sem szépíteni, sem kiszínezni a dolgokat, de tanulságossá akart tenni mindent, amiből tanulság volt levonható. Megírta *Magyarország történetét* azzal a czélzattal, hogy úgy mond el mindent, ahogyan történt, de a tények aztán beszéljenek magukért. A történelem lelkiismeretét akarta megszólaltatni, híven és őszintén. Felmutatta e nemzetet *nagyobb* válságok hosszú sorában, a hanyatlás, vergődés, pusztulás sötét bizonyosságai közt s fennmaradása csodáján ragyogtatta át azt a hitet, hogy ha a multban *ily* válságokat kibírtunk, isten segítségével s a magunk emberségéből megbirkózunk a fenyegető végzettel ezután is. Ezen a komoly erkölcsi alapon épült fel az ő nagy történebmé, mely,

fájdalom, csak 1706-ig foly a megjelent hat kötetben, de vezéreszméjét tisztán érezteti mindenütt s alkotmányunk fejlődésének részletes rajzában a nemzeti életrevalóság erőforrásait mutatja fel. Szalay ezt a művét okulásul s jövőendő feladatok megoldása czéljából a magyar ifjúságnak szánta, de gyönyörűséges s hasznos olvasmánya lett az az egész nemzetnek, öregeknek, fiataloknak egyaránt, mert hittal sugarazta be a hazafiak lelkét akkor, mikor legjobbaink is csüggedeztek s hitöket veszítették a jövőben.

Ebben az időszakban már a történeti essay fejlettebb formáival is mind sűrűbben találkozunk. *Salamon Ferencz* (1825—1892.) ezen a téren igazi mesterműveket teremtett. Nagy szép-irodalmi műveltsége segítette a tisztább s nemesebb formák kultuszához. Eleinte műbirálattal foglalkozott s e nemű dolgozatai, főkép a *Zrinyiásról*, *Csokonai Dorottya-járól* és *Arany Jánosról* írt tanulmányai kiváló becsűek. Nemcsak alapos tudós, a dolgok mélyére hatoló kritikai elme, de kellemes elbeszélő is. Főmunkája: *Magyarország a török hódítás korában*

kitűnő monográfia. Jellemző erejével, szemléltető színes leírásaival és előadásának klasszikus magyarságával pompás szépmű is egyuttal.

Azok közé az íróink közé tartozik, a kik nem fognak egykönnyen elévülni s mindig élvezettel és haszonnal forgathatók. Eszmékben rendkívül gazdag, véleményeiben határozott, világos és meggyőző. Csak az igazság érdekli, de nem durván, hanem a *szép* formájában. Szigorú és éles tekintettel nézi az eseményeket, átható elemzéssel bírálja és bonczolja szét az emberi tetteket, de soha sincs mélyebb részvét híján, mikor fájának gyengéiről vagy bűneiről beszél. Maga mondja egyik értékes tanulmányában ezeket a gyönyörű szavakat, melyeket bizony sok írónk megszívlelhetne: *Hogy jól festhessük az embert, egy kissé szeretnünk s nagy mértékben kell becsülnünk.* Irodalmi tanulmányainak két kötetét a Kisfaludy-Társaság adta ki, melynek vezérférfiaival egy sorban küzdött a magasabb és tartalmasabb nemzeti műveltség diadaláért, úgy fogván fel az élő, működő irodalmat, mint a leghatalmasabb politikai tényezők egyikét.

Kritikai készség, stilbeli tartalmasság és finomság dolgában semmivel sem áll hátrább nála *Csengery Antal* (1822—1880.), a kiegyezés egyik vezérembere, Deák Ferencz egyik legmeghittebb barátja. Jeles publiczista, széles ismeretkörű s nagytevékenységű munkása ennek a nehéz időszaknak s az első magyar tudományos folyóiratnak, a *Budapesti Szemlé*-nek alapítója és szerkesztője. Az angol történetíróknak, főkép Maculay-nak volt tanítványa, kinek *Anglia története* című munkáját le is fordította. S tette ezt akkor, mikor éppen korszerűnek látszott, mikor Franciaországban Guizot azt a kérdést vitatta: mért sikerült az angol forradalom? Nálunk a közelmulttal szemben még nagy volt az elfogultság, a politikai szenvedélyek még nem csillapodtak le, elhamarkodott, felszínes ítéletek hangzottak az imént lezajlott eseményekről s azok szereplőiről. Elvi vagy történetbölcselemi szempontokra nem gondolt senki sem. Az idők ránk zúduló árháiban vergődtünk és fuldokoltunk. Csengery, a ki határozott ellensége volt minden önámításnak s nem a népszerűséget, hanem az igazságot

kereste, egy kötet politikai jellemrajzzal — *Magyar szónokok és statusférfiak, 1851.* — állt elő, mely hű tükre kívánt lenni a közelmultnak s minden irány képviselőiben akarta jellemezni azt. Jellemezte is. Mély ítélőtehetség, a szókimondás komoly bátorsága, a szemléltetésnek s meggyőzésnek nagy ereje állt rendelkezésére oly stil kíséretében, mely pompásan színezte és árnyalta a dolgokat. Később, a hetvenes években, néhány nagyobb történet-kritikai essayvel bővítve, *Történeti tanulmányok és jellemrajzok* cím alatt újra megjelent ez a munka, melyet csakhamar *Történetírók és történetírás* cím alá foglalt dolgozatainak gyűjteménye követett. Majd halála után, 1884-ben, sokoldalú munkásságának java termékei *Összegyűjtött Munkák* címmel öt vaskos kötetben láttak napvilágot, nyilván láttatva, hogy nemcsak jeles tudóst veszítettünk benne, de egész életét nemzetének áldozó hű embert is, kinek nem az volt a célja, hogy ragyogjon, de hogy hazájának igazán használjon.

Erős hézag támadna e fejezeten, ha az ide

tartozó jelek közül nem említienők fel *Szilágyi Sándor* (1830—1899) és *Szabó Károly* (1824—1890) nevét. Két patriarchalis jó öreg, rengeteg tudással, a kutatás fáradhatatlan mozgékony-ságával, a munka minden türelmével és frissességével. Amaz egész életén át az agitator szerepét játszsza. Minden tőle telhetőt elkövet a történeti irodalom felvirágoztatására. Egész írói nemzedéket nevel maga körül, kik minden tekintetben becsületére válnak lelkes paedagógiájának. Jó példával jár előttük. Mindig dolgozik és mindig vidám. Tele van tisztelettel a régiség és szeretettel az ifjúság iránt. Mult és jelen együtt élnek szívében, de tekintete a jövőn függ. Nem zárkozik el korától, örül haladásának s maga is halad vele. Megírja Erdély politikai és irodalomtörténetét, okmánytárba foglalja az Erdély XVI. és XVII. századi eseményeire vonatkozó okiratok nagy tömegét, megalapítja a Történelmi Társulatot, mely egyike legnépszerűbb s legtevékenyebb testületeinknek; nagy vállalatokat indít meg (Történelmi Életrajzok), melyek az összehalmozott történeti anyag vonzó formában tar-

tott feldolgozásával erősen és termékenyen hatnak ki a nagy közönségre, — szóval, élete utolsó pillanataíig ott van mindenütt, a hol a saját szakában tenni és dolgozni kell.

Érdemes kortársa, Szabó Károly, a legrégibb idők avatagját buvárolja át. Megmarad a krónikák egyszerű hangja mellett, de a tényeket oki összefüggésükben sorakoztatja egymás mellé. Megírja a *Vezérek korának történetét* s vasszorgalommal, évtizedekig tartó munkával összeállítja a *Régi Magyar Könyvtár* két tekintélyes kötetét, mely ősmulasztásokat pótol és régi irodalmunk ismertetéséhez nélkülözhetetlen kalauz. Nagy lelkesedéssel gyűjti a székelység történetére vonatkozó okiratokat s minden ízében azok közé az eredeti magyar tudósok közé tartozik, kik a saját önálló felfogásukkal, töretlen utakon járva, küzdenek a nemzeti tudományosságért. Kisebb történelmi dolgozatait *Tanulmányainak* két becses kötete foglalja össze.

A monográfia-írók köréből megemlítjük itt még *Fraknói Vilmost Pázmány és kora* című szép munkájával; *Thaly Kálmánt*, a Thököly és

Rákóczi kor roppant tevékenységű s minden elismerésünkre méltó buvárát, a ki egész könyvtárra menő kötethalmazban építette fel ama regényes és nagy idők gazdag világát; *Pauler Gyulát* a Wesselényi-összeesküvésről s az Árpád-házi királyok történetéről irt művészi kivitelű munkáival. Végül zárja be a kiválók díszes sorozatát néhány fényes név, a történelem segédtudományaiiban működő írók legjobbjainak neve, kiket a külföld is tekintélyekül ismer, a minő például egy *Pulszky Ferencz* az archeológiában és egy *Henszlmann Imre*, *Ipolyi Arnold* és *Rómer Flóris* a műtörténelemben.

X

BESZÉLŐ SZÁMOK

Minden Demosthenesnél szebben beszél a tett, minden szónál ékebben a tények. Ebben a fejezetben azonban a számok fognak megszólalni, mert nekik is van mondani valójuk. A rideg, kíméletlen számok, melyeknek száraz beszéde a statisztika szócsövén át ítéletként, vádként hangzik, vagy hitet ébresztő, reményeket keltő dalaként a megtörtént haladásnak. Főlemelő vagy lesújtó, aszerint, aminő a beszámolás eredménye.

A század elején jóformán semmink sincs, csak a szegénységünk. Alig mutathatunk fel egy-egy kulturintézményt. Minden ebbeli törekvés csak *jámbor szándék*, mely borongó haza-

fiak magányos álmaiban él, — alvó eszme, melyet ábránd és képzelődés színeznék. A nyelv-mívelő és tudós társaságok gondolata, egy nemzeti muzeum létesítése, a színházak kulturhivatása itt-ott szóbeszéd s helylyel-közzel röpiratok tárgya, de mig tettekké érlelődnek, évtizedeknek kell elhullámozni az idők folyamán. Lassan és kínosan megy előre minden. A révedező nemzet lelkiismeretének kell előbb megmozdulnia, hogy nagyobb méretű mozgalom támadhasson s valami egészségesebb fordulat álljon be. A rengeteg mulasztás után tömérdek munkára lesz szükség, nagy elhatározásokra, önfeláldozásra, maga-megtagadásra, hogy az ősi virtuskodásból a valódi virtus magaslataira emelkedhessünk.

A század elején alig van még komolyan számbavehető közoktatásunk. A Budáról 1780-ban Pestre helyezett egyetlen egyetem négy fakultásának 1809-ben összesen 40 tanára volt: a theologiainak 9, a joginak 6, az orvosinak 12, a bölesészetinek 13. Tanulóinak száma pedig 1792/3-ban 281, — 1810-ben 566. A század elejétől 1809 végéig, tehát majdnem tíz év alatt,

doktoratust nyert összesen: 113 orvos, 32 jogász, 22 theologus és 111 bölcész.

A humanistikai latin iskolák, a nemzeti iskoláknak nevezett misctum-compositumok, bölcsészeti lyceumok s jogakadémiák mellett nem volt egyetlen reál- vagy ipariskola sem. A nagy nyomorúságot minden jóra való hazafi szégyenkezve látta s érezte. S midőn e bajon segítenők, a rendek 1836-ban törvényjavaslatot dolgoztak ki, följajánlva a szükséges költségeket az ország nagyobb városaiban állítandó ipar- és reáliskolákra: Ferdinánd király a rendek felterjesztésére azzal válaszolt, hogy *amennyiben a körülmények engedik*, majd ő maga fog gondoskodni mindenről, és természetesen nem gondoskodott semmiről.

Csak olvasni kell Bezerédy István, Deák Ferencz s Beöthy Ödön beszédeit, melyek ez alkalommal a »gyűlöletes« királyi leirat felolvasása után elhangzottak: akkor előttünk áll ama szomorú idők minden kopársága, vigasztalan távlatával, vétkeivel és tehetetlenségével.

Ma, mintegy hatvan év múlva, tengernyi

küzdelem árán ugyan, de hála isten, a magunk emberségéből más kép áll előttünk. A budapesti egyetemen 275 tanerő működik s a tanulók száma 4588-ra rúg ; a kolozsvári egyetemen 89 tanerő mellett 833, a József-műegyetemen 67 tanár és 36 segédtanár mellett 1248 a tanulók száma. Egyébként ezen a téren tett haladásunkat, az 1898-iki hivatalos statisztikai kimutatást véve alapul, világítsa meg a következő kis táblázat, mely az állami kezelés alatt álló tanintézetek mennyiségét, tanerőit s hallgatóit összegezi:

Tanintézet jellege	Száma	Tan- személy száma	Tanulók száma
Felsőbb tanintézetek	63	848	9,349
Középiskolák	194	3,542	54,676
Szakiskolák	723	4,541	105,383
Tanítóképzők	76	853	6,345
Népiskolák	17,098	27,717	2,231,558
Kisdédóvók	2,427	2,516	202,861
Emberbaráti intézetek	120	523	6,226
Börtöniskolák	41	51	5,074

Vagy vessünk egy futó pillantást a jó öreg *Szinnyei József* által nagy lelkiismeretességgel összeállított hirlapstatisztika tanulságos számaira. A század elején 1806-ban, Kulcsár István *Hazai Tudósítások* című lapja volt az egyetlen magyar hirlap. 1830-ban 10 hirlap és folyóirat jelent meg; 1840 elején 26; 47-ben 33; 48—49-ben 86; 1850 elején 9; 1854-ben 20; 1861 elején 52.

A napjainkig terjedő fokozatos emelkedést tüntesse ki a következő táblázat, mely kizárólagosan magyar nyelven megjelenő hirlapokról és folyóiratokról szól:

1861-ben 52	1873-ban 201
1862-ben 65	1874-ben 208
1863-ban 80	1875-ben 246
1864-ben 70	1876-ban 240
1865-ben 75	1877-ben 268
1866-ban 81	1878-ban 281
1867-ben 80	1879-ben 321
1868-ban 140	1880-ban 368
1869-ben 163	1881-ben 356
1870-ben 146	1882-ben 412
1871-ben 164	1883-ban 427
1872-ben 198	1884-ben 482

1885-ben 494	1892-ben 676
1886-ban 516	1893-ban 699
1887-ben 539	1894-ben 735
1888-ban 561	1895-ben 806
1889-ben 600	1896-ban 801
1890-ben 636	1897-ben 977
1891-ben 645	1898-ban 1107

hírlap és folyóirat jelent meg. A szétmenő példányok száma kerek összegben 68,343.688, — százalékban kifejezve 62 : 84. Csatoljuk ezekhez a külföldről hozzánk érkező hírlapok és folyóiratok fogyasztását is. Német nyelvű lap jön hozzánk 1571, cseh 234, francia 149, angol 125. Ezeknek túlnyomó része — 1297 szaklap, 676 politikai, 275 szépirodalmi és 43 éleztlap.

A mi magának a könyvtudalomnak a fejlődését illeti, az egész századról hű képet ad a *Kiszlíngstein Sándor* által könyvtudományi alapon kidolgozott bibliográfiai kimutatás, melyet szerzője szíves volt rendelkezésemre bocsátani. Ime, az érdekes táblázat, mely szintén kizárólag magyar nyelven megjelent műveket összegez :

Év	Megjelent művek száma	Év	Megjelent művek száma	Év	Megjelent művek száma
1801	104	1818	146	1835	292
1802	117	1819	131	1836	307
1803	111	1820	140	1837	293
1804	157	1821	128	1838	298
1805	162	1822	179	1839	285
1806	177	1823	112	1840	328
1807	145	1824	133	1841	375
1808	162	1825	159	1842	437
1809	149	1826	147	1843	515
1810	109	1827	184	1844	492
1811	106	1828	166	1845	570
1812	96	1829	202	1846	520
1813	95	1830	266	1847	502
1814	103	1831	251	1848	488
1815	113	1832	229	1849	166
1816	137	1833	263	1850	219
1817	154	1834	264	1851	335

Év	Megjelent művek száma	Év	Megjelent művek száma	Év	Megjelent művek száma
1852	347	1868	667	1884	1459
1853	402	1869	720	1885	1206
1854	511	1870	751	1886	1516
1855	508	1871	934	1887	1048
1856	651	1872	907	1888	1119
1857	695	1873	916	1889	1187
1858	599	1874	1102	1890	1345
1859	546	1875	1285	1891	1366
1860	719	1876	1348	1892	1327
1861	781	1877	1025	1893	1398
1862	595	1878	1190	1894	1427
1863	627	1879	823	1895	1407
1864	623	1880	961	1896	1434
1865	587	1881	1343	1897	1435
1866	555	1882	1226	1898	1660
1867	580	1883	1146	1899	—

Az írni és olvasni tudók száma tehát ropant arányban emelkedett. Csak a közeli évtizedeket veszem fel. 1880-ban 36 százalék, 1890-ben 44:46. Szaktudományi és irodalmi társaságoknak egész raja van a központon s vidéken egyaránt.

Mindenütt élet, pezsgés, virulás.

És mégis! — Ezzel az örvendetes eseménynyel szemben vannak a hazai statisztikának fenyegető számadatai is, melyek közül csak a különböző nyelvű hitközségek tételét említem itt fel: az istentisztelet nyelve 4028 hitközségben magyar és 6073 hitközségben (köztük 3300 oláh) idegen ajkú.

Nehéz politikai viszonyok és elégedetlenkedő nemzetiségek közt, a rokontalanság keserű érzetében s mégis gyakran magunkat tépdese: bizony minden talpalatnyi tért újra meg újra el kell itt foglalni. Szakadatlan küzdelem és vivódás ennek a nemzetnek az élete. A honfoglalás kezdete óta újra meg újra ismétlődő honfoglalás. Harcz a jogokért, a fajért, a létért. És harcz a korlátoltság, a maradiság, virtus-

kodások és előítéletek ellen. A kiegyezés után, az alkotmány visszavívásával már-már valóságul fogadtuk a reményt: ez az ígélet földje! S harmincz év mulva, erősen gyarapodva az anyagiakban, megizmosodva a szellemiekben, szépen fejlődve minden téren, föl-fölvetődik a kérdés: nem áll-e ez a sokszor megpróbált nemzet nagyobb válságok előtt, mint bármikor? Ime, ezer év mulva, annyi küzdelem után még mindig bizonytalanságok közt hánykódunk.

Egy azonban bizonyosnak látszik előttem. Az, hogy *a szellemi munka világában semmi sem történik haszontalanul* s mindennek, még annak is, amit rossznak tartunk, van valami jó oldala. Az igazsághoz vezető út nem egyszerű s a diadal valódi értékét mindig a harcz heves vagy nehéz volta, az érte áldozott lelkesedés vagy vesződség nagysága szabja meg. Nekünk nem vethetik szemünkre az olcsó győzelmeket. Minden kis eredmény, melyet a szellemi fejlődés terén felmutathatunk, *becsületes küzdelem jól megérdemelt jutalma*.

NÉVMUTATÓ

- Abonyi Lajos 387—388.
 Arany János 231, 235, 236,
     239, 301—323, 325, 341,
     350, 353.
     — László 233.
 Aranyos-Rákosi Székely
     Sándor 80—82.
 Aristophanes 323.

 Bach 288, 292.
 Bajza Jenő 354.
     — József 58, 61, 92—104,
     117, 124, 126, 204, 235,
     236, 239, 333.
 Baksay Sándor 388.
 Balázs Sándor 388.
 Ballagi Mór 232.
 Baltás 210.
 Balzac 166, 177, 471.
 Bangó 210.
 Baróti Szabó D. 225.
 Bartalus István 233.
 Bartha 251, 254.

 Bártfay László 58, 61.
     — Lászlóné 59.
 Batthyány Lajos gr. 193,
 Belcredi 294. [195, 286.
 Benedek Elek 233.
 Benke Róza 251.
 Benőfi 210.
 Beöthy László 395.
     — Ödön 458.
     — Zsigmond 101.
     — Zsolt 339.
 Beranger 124, 257, 340, 342,
     343.
 Bérczy Károly 382—383.
 Beregszászi Pál 53.
 Bernát Gáspár 394.
 Berzsenyi 7, 56.
 Bessenyei Ferencz 121.
 Bezerédy István 458.
 Bogisich Mihály 233.
 Boruth Elemér 354.
 Burns 342.
 Byron 340, 342, 405, 406.

Csapó Dániel (kecskeméti)
226.

Császár Ferencz 206.

Csató Pál 123—127.

Csengery Antal 447, 451—
453.

Csermelyi Sándor 334.

Csiky Gergely 431.

Csokonai 56, 225, 449.

Czakó Zsigmond 272—274,
281.

Czuczor Gergely 83--87, 226.

Dalmady Győző 353.

Dante 342.

Deák Ferencz 292—300, 451,
458.

Debreczeni Márton 90.

Degré Alajos 379—381.

Déryné 251.

Dickens 340.

Dobsa Lajos 422—424.

Dóczi Lajos 431.

Dózsa György 154, 155.

Dugonics András 225.

Dumas Sándor 257.

Duval 124.

Egressy Gábor 251, 282.

Éjszaky Károly 431.

Erdélyi János 227, 229, 321,
334.

Erkel Ferencz 290.

Erzsébet királyné 299.

Eötvös József b. 148—165,
178, 226, 447.

Fabchich József 224.

Falk Miksa 291.

Fáy András 51, 55, 105—
115, 117, 121, 122, 123,
137.

Fejér György 440.

Ferdinand (V.) 194, 458.

Fogarassi János 233.

Fraknói Vilmos 454.

Frankenburg A. 391.

Gaal József 117—121.

Garay 88—90.

Goethe 27, 96, 342, 405, 406.

Gombos Imre 53, 55.

Gorove István 299.

Greguss Ágost 320, 437--440.

Guizot 451.

Gvadányi József gr. 120.

Gyergyai Albert 72.

Győry Vilmos 391.

Gyulai Pál 233, 319, 336—
340.

Haynau 288.

Hazucha 210.

Heine 342.

Helmeczy Mihály 53.
 Henszlmann Imre 455.
 Híador 206, 210.
 Hölty 97.
 Homér 305.
 Horác 342.
 Horvát Endre (pázmándi)
     82—84.
 Horvát István 53, 55, 58,
     439.
 Horváth Mihály 444—446.
 Hubay József 56.
 Hugo Károly 278—282.
 Hugo Viktor 252, 257, 333,
     342, 406.

Hosvay Péter 208, 314.
 Ipolyi Arnold 455.
 Jámber Pál VIII.
 Jankovich Miklós 51.
 Jászay Pál 440—442.
 Jellasics 197.
 Jókai 291, 355—375, 380,
     392.
 Jósika Miklós b. 138—146,
     383.

Káldy Gyula 233.
 Kálmány Lajos 233.
 Kántorné 254.
 Karolina Augusztá 52.
 Károlyi György gr. 59.

Katona József 33—49, 263.
 Kazinczy Ferencz 31, 52, 53,
     56, 58, 59, 61, 92, 117,
     225, 307, 433, 434.
 Kemény Zsigmond b. 166—
     186, 430.
 Kende Béláné 295.
 Kende Lajos 295.
 Kerényi Frigyes 100, 247.
 Kisfaludy Károly 18—32, 34,
     47, 54, 56, 57, 58, 60, 86,
     92, 93, 105, 116, 122, 123,
     137, 226, 251, 261.
 Kisfaludy Sándor 250.
 Kiszlingstein Sándor 460.
 Kölcsey Ferencz 7, 55, 59,
     61, 96, 225, 295.
 Komócsy József 354.
 Kónyi Manó 299.
 Kossuth Lajos 190—202, 379.
 Kovács Pál (közmondásgyűj-
     tő) 224.
     — — (novellairó) 121—123.
 Kövér Lajos 424.
 Kriza János 232.
 Kulcsár István 52, 53, 224,
     225, 460.
 Kunoss Endre 206.
 Kuthy Lajos 131—136.
 Lamartine 257, 342, 422.
 Lauka Gusztáv 395—396.

Leclercq 124.
 Lendvay Márton 251.
 Lévy József 342—346.
 Lisznyai Kálmán 326, 328—
 Longfellow 342. [333.]

Maculay 451.
 Madách Imre 397—418.
 Margalits Ede 234.
 Márton Ferencz 387.
 Mátray Gábor 233.
 Matthiesson 97.
 Megyeri 251, 254.
 Mentovich Ferencz 353.
 Merényi László 233.
 Metternich 3, 6, 193.
 Mikes 223.
 Milton 302.
 Molière 61, 255, 342, 393.
 Moor T. 342.
 Moreau H. 340, 471.
 Musset 219.

Nagy Ignác 120, 291, 385,
 — István 57. [394.]
 Németh 6.
 Newton 35.

Obernýk Károly 282.

Pajer Antal 210.
 Pákh Albert 392.

Pálffy Albert 377—379.
 Pap Endre 101.
 Pascal 164.
 Pauler Gyula 455.
 Péchy Simon 169, 180.
 Péterfy Jenő 185.

Petőfi Sándor 202—220,
 230, 231, 235, 236, 237,
 245, 305, 311, 322, 324,
 328, 330, 332—335, 340,
 343, 350, 353, 370, 380,
 392.

Petricsevich Horváth L. 210.
 Podmaniczky Julia 143.
 Poquelin 255.
 Pulszky Ferencz 455.
 Puskin 382.

Radákovich József 376.
 Rákosi Jenő 426—431.
 Riskó Ignác 101.
 Römer Flóris 455.

Salamon Ferencz 449—450.
 Salis 97.
 Sárosy Gyula 101.
 Schedel Ferencz 433.
 Schedius 51.
 Schiller 342.
 Schmerling 292, 297, 298.
 Schwarzenberg 288.
 Scott Walter 143.

- Scribe 424.
 Sebestyén Gábor 53, 741.
 Shakspere 35, 36, 37, 61,
     170, 190, 319, 323, 340,
     341, 342, 438.
 Shelley 340.
 Sirisaka Andor 234.
 Spetykó Gáspár 333.
 Sujánszky Antal 210.
 Swift 390.
 Szabados János 354.
 Szabó Károly 453, 454.
 Szakáll Lajos 226.
 Szalay László 446—449.
 Szathmáry Elek 254, 255.
 P. Szathmáry Károly 383
     — 384.
 Szász Béla 353.
     — Gerő 353.
     — Károly 340—342.
 Széchenyi István gr. 1—14,
     29, 65, 75, 77, 106, 107,
     112, 119, 184, 189—193,
     196, 197, 200, 382, 433,
     439.
 Székács József 226.
 Székely József 334.
     — Sándor 80—82.
 Szelestey László 332.
 Szemere Miklós 102.
     — Pál 51, 58.
 Szigeti József 420—422.
 Szigligeti Ede 255—270,
     272, 419, 421, 425.
 Szilágyi István 303, 306.
     — Sándor 291, 453—455.
 Szini Károly 233.
 Szinnyi József 460.
 Szirmay Antal 225.
 Szontagh Gusztáv 61, 140,
     — Pál 402.
 Taine H. 219.
 Tasso 302.
 Teleki József gr. 51, 440.
     442—444.
 Id. Teleki László gr. 51, 55.
 Gr. Teleki Lászlóné 52.
 Teleki László gr. 274—278,
     281.
 Thackeray 389.
 Thaly Kálmán 232, 353, 454.
 Tisza Domokos 354.
 Toldy Ferencz 52, 55, 58,
     59, 61, 116, 117, 126,
     226, 433—437.
     — István 431.
 Tolnay Lajos 353, 390.
 Töltényi Szaniszló 53.
 Tompa Mihály 229, 235—
     249, 286, 291, 326, 350,
     392.
 Tóth Endre 353.
     — Kálmán 350—353.

Tóth László 53.	Verbőczy 11, 180.
— Lőrincz 115.	Vértesi Arnold 389.
Trefort Ágoston 447.	Vida József 354.
	Virág Benedek 56.
Urházy 210.	Vitkovich Mihály 54, 57, 58.
	Voltaire 302.
Vadnay Károly 352, 384—	Vörösmarty Mihály 7, 27,
387.	58, 62—79, 80—83, 88,
Vachot Sándor 100.	90, 116, 117, 126, 137,
Vahot Imre 327.	251, 304, 308, 341, 439.
Vajda János 346—350.	
— Péter 128—131, 304.	Zalár 353.
Varga Ottó VIII.	Zilahy Imre 354.
Vas Gereben 376—377.	— Károly 354.

Helyreigazítások.

A 121-ik lapon levő jegyzetben Fáy András neve tévedésből áll *Sebestyén Gábor* neve helyett.

A 166. és 177-ik lapon *Balzac* neve hibásan van Balsacnak írva; a 340-ik lapon pedig Moreaux nevénél az x betű törlendő.

